

GODIŠNJAK
Decembar 2021.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2021

Godina XV / Broj 26 / Decembar 2021.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

50 primeraka

Priprema i štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

NOVINARSTVO I KOMUNIKOLOGIJA

- Часлав Д. Копривица – „Свјетско знање”. О историјској генези
комуникативно-културног монопола Запада 11
- Iva Bujanja – Strateško uokviravanje na televiziji: Izveštavanje o migrantskoj krizi
u Srbiji 2015. godine 35

POLITIKOLOGIJA

- Marko Simendić – Antifontove političke ideje: jedna rekonstrukcija 59
- Marko Mandić, Pavle Nedić - Karakteristike i funkcionisanje
polupredsedničkog sistema u Srbiji 79
- Jelena Vujanović – Politički marketing – stanje discipline i otvorena pitanja 99

MEĐUNARODNI ODNOSI

- Srdan T. Korać – Astropolitika i etika budućnosti: O koncipiranju etičkog okvira
za istraživanje i korišćenje svemira 121
- Boban Marjanović - Finansijski odnosi Sjedinjenih Američkih Država i Kraljevine
SHS – Blerov zajam 1922. godine 143

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

- Suzana Mihajlović Babić – Percepcija korisnika novčane socijalne pomoći
o programima podrške minimalnom prihodu u Gradu Beogradu 161
- Nina Lončar, Jasna Hrnčić – Mizoginija i rodne nejednakosti u sajber prostoru 181
- Bojana Dimitrijević – Finansijska podrška porodici sa decom – Izjednačavanje
mogućnosti za kvalitetno roditeljstvo 199
- Jasna Veljković – Primena psihodrame u različitim kontekstima socijalnog rada ... 221

PRIKAZI

- Dušan Spasojević, Grčka: rat za nezavisnost, stvaranje države i preporod
nacije 241

- Uputstvo za autore** 227

CONTENT

JOURNALISM AND COMMUNICATION

Chaslav D. Koprivitsa – The “World Knowledge”. On the Historical
Genesis of the Communicative-Cultural Monopoly of the West 11

Iva Bubanja – Strategic Framing on Television: Reporting on the Migrant Crisis
in Serbia in 2015. 35

POLITICAL SCIENCE

Marko Simendić – Antiphon’s Political Ideas: a Reconstruction 59

Marko Mandić, Pavle Nedić – Characteristics and Functioning
of the Semi-Presidential System in Serbia. 79

Jelena Vujanović – Political Marketing – The State of Discipline and Open Issues. 99

INTERNATIONAL RELATIONS

Srđan T. Korać - Astropolitics and Ethics of the Future: On Designing Ethical
Framework for Exploration and Utilisation of Outerspace. 121

Boban Marjanović – Financial Relations Between the United States and the Kingdom
of Serbs, Croats and Slovenes – Blair’s Loan 1922 143

SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK

Suzana Mihajlović Babić – Perception of Financial Social Assistance Beneficiaries
on Minimum Income Support Programs in the City of Belgrade 161

Nina Lončar, Jasna Hrnčić – Mizogyny and Gender Inequalities in Syber Space 181

Bojana Dimitrijević – Financial Support for the Families with Children: Achieving
Equal Quality Parenthood Opportunities. 199

Jasna Veljković – Application of Psychodrama in Different Contexts of Social
Work 221

REVIEWS

Dušan Spasojević, Greece: War for Independence, Creation of the
State and Rebirth of the Nation 241

Instructions for the Authors 247

Ovaj broj je publikovan sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog
rada NIO u 2021. godini, broj: 451-03-9/2021-14 od 14.01.2021. godine.

Часлав Д. Копривица*

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

„Свјетско знање”.
О историјској генези
комуникативно-културног
монопола Запада**

Сажетак

У овом раду настојимо да разумијемо историјске и структурне разлоге настанка и одржавања информативно-комуникативно-епистемичког првенства Запада у односу на остатак човјечанства – од зачетака модерног свијета па до данас. Емпиријска превоћ Запада, поред своје технолошке и институционалне компоненте, главно исходиште има у његовом монополисању појма знања (које се прогресивно редукује на мнијење), из чега проистиче и његово фактичко првенство у одређивању тога шта јесте свијет и шта су општеважећа свјетска мјерила. У чланку се реконструише античка предисторија европског епистемичког, односно евроцентричног космолошког ексклузивизма, као што се поклања пажња неким карактеристичним феноменима савремене интерцивизацијске онто-епистемологије.

Кључне речи:

Европа, Запад, знање, свијет, епистемологија, интеркултуралност

* caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

** Чланак је скраћена и прилагођена верзија једног поглавља из рукописа ауторове монографије *Драма духа. Европа између завичаја и мисије*.

УВОД

Запад и данас има глобалну предност над другим цивилизацијама и културама у производњи, расподјели вијести, новости, представних образаца и знања, из чега системски и вјешто зна да извлачи стратешке предности за себе у интерцивилизацијском општењу – у економском, културалном, геополитичком и, не најпослије, војном пољу. То су Србија, српски народ од почетка деведесетих година па до данас много пута искусили. Стратешка производња полуистина, све до бјелоданих лажи – много пута смо се освједочили – има константну превагу када је ријеч о глобалној делиберацији одређених питања која су од животног значаја за Србе и Србију. Ако је то објашњиво када се има у виду несразмјера између специфичне тежине, ресурса и опште моћи Запада и Срба, ово питање постаје занимљивије када се упореде неке друге културе/цивилизације које се, прије свега избором самога Запада, налазе у сукобу с њим.

Безмало праву помаму на политичко-информативном Западу изазвала је појава глобалних медија из Русије на енглеском и руском језику, који се стога системски правно и политички суспрежу и на разне, никада до сада виђене начине жигошу. Ако упоредимо сучељавање Запада и Совјетског Савеза током Хладног рата нећемо се сјетити ничега налик томе, нити пак официјализованом конструкту „политкоректног” говора тзв. „лажне вијести” (*fake news*), којим се, невјешто, скрива пука нетрпљеност према озбиљној конкуренцији на свјетском „тржишту истине”. Наиме, службене верзије „истине” комунистичких земаља биле су за огромну већину људи широм свијета, укључујући и унутар самог комунистичког блока, невјеродостојне, њима се априори неупоредиво мање вјеровало него новостима и јавним приповиједањима потеклих са Запада, и зато нико није имао потребу да совјетске и новинаре из земаља Варшавског уговора званично жигоше и силом онемогућује. Најбоља „контрапропаганда” комунистичким „истинама” било је заправо оно што се с Истока нудило као њена конструкција, па зато нико није имао потребе да новинаре из источног блока јуридикчки означава „страним агентима”, а „њихове” вијести „лажним вијестима”. И за једно и за друго се и без тога знало.

Како је дошло до овакве промјене у опхођењу с вијестима и тумачењима који долазе с „неподобног” дијела Истока? По свој прилици, разлог лежи у знатно измијењеном степену вјеродостојности информација које долазе из Русије. Оне више ни изблиза не изазивају подсмјех и код непристрасних, већ, штавише, често, у разним ситуацијама када је пажња глобалних медија усмјерена на исте догађаје, управо медији из Русије на неутралну (не само „русофилску”) публику дјелују увјерљивије од аналогона са Запада. Нико не треба имати илузије да је руским медијима блиским руској држави стран било какав облик онога што се

традиционално зове *пропаганда*, али свеједно упада у очи да неутралне посматраче широм свијета информације из руских медија не тако ријетко носе виши степен вјеродостојности од водећих глобалних медија са Запада. То можда треба приписати околности да се на тим медијима може чути оно што се на Западу нерадо помиње или пак очигледно заинтересовано представља. Отуда и потреба да се правно-политичким насиљем над руским медијима њихов утицај обуздава.

Ипак, упркос културно-комуникативно-информативном пробоју из Русије на глобалну сцену, какав никада у модерној повијести није виђен, Запад и даље несумњиво држи комуникативно-информативну превласт, иако можда не онако монополизовано као некада – током Хладног рата, а нарочито деценију и по послјије његовог окончања. Да се то не би могло објаснити његовом технолошком предношћу или предношћу у релевантним ресурсима види се по томе што у одмјеравању снага са својевољно изабраним противницима, каква је Кина, не може бити ријечи о његовој суштинској предности ни у информатичко-технолошком нити уопште на пољу других релевантних ресурса. Но, ипак, „истине” које потичу из Кине имају карактер регионалних, да не кажемо „парохијалних” истина, наине онога чему се (евентуално) вјерује само код куће, тим прије што је Кина, како год поставили референтни ниво у процјени овог, врло осјетљивог и високоидеологизованог „параметра”, без сумње јесте изразито „недемократска” земља. Међутим, неупоредиво нижи степен вјеродостојности вијести иза којих стоји кинеска држава није у вези само с овом околношћу, већ зато што она, као ниједна неевропска земља, нема *културне ресурсе* да парира Западу у информативно-комуникативном одмјеравању снага. Та предност грађена је уназад макар два и по столећа. Зато, да би се разумјело одакле данашња информативно-епистемичка превоћ Запада на том подручју, која је деведесетих имала облик неспорног монопола, није довољно анализирати информативно-технолошке ресурсе. Прави разлози се налазе на (интер)културалном подручју и директно су повезани с нововјековним свјетским успоном Запада, који је собом донио одређене моменте који су и данас одређујући за разумијевање динамике његовог опхођења према другим цивилизацијама. У ономе што слиједи пажња ће бити посвећена преваходно том склопу питања.

МАРГИНАЛНО (НЕ)БИЋЕ-У-„ЗНАЊУ”

Да би се данашња ситуација могла разумјети потребно је заћи у прошлости – до тренутка када је претеча данашњега стања информативно-културалне хегемоније Запада успостављена. Лари Волф, један од најпознатијих културних теоретичара Источне Европе, даје језгровиту, перформативну „дефиницију” маргиналних дијелова Европе као „друге

Европе која је чекала да постане 'знана'.¹ „Друга Европа”, што је препознатљива кованица једне од интелектуалних звијезда Хладног рата, пољског нобеловца Чеслава Милоша [Czesław Miłosz], јесте „Европа под бројем два”, непозната, „далека” – *реферицентрично*, из нулте тачке самог западњачког *Одавде*. „Чекање” источноевропских народа да им се догоди „познатост” Волф развија у тексту насталом двије деценије касније

Појам „представљања”, када је ријеч о земљама и народима Југоисточне Европе, садржаваће међусобно преклапајућа значења „говорења у име [некога]” и „производње обрасца о [некоме]” [...] Представљање народа Југоисточне Европе обухватало је и давање гласа ономе што иначе не би било чувено. С обзиром на то, ово се може размотрити у свјетлу питања које је поставила постколонијална теоретичарка Спивакова [Gayatri Spivak]: „Може ли субалтерни говорити”?

Источна Европа је од осамнаестог стољећа непрекидно представљала неку врсту субалтерног подручја, хегемонски подређеног перспективама Западне Европе, која се залагала, истраживала и доносила судове.²

Чини се да је сасвим јасно у којем смјеру иде Волfoва интенција: свјетским маргиналцима су структурно-системски „зачепљена уста”, да би други могао говори умјесто њих, односно да с њима не би морао да општи, већ да се опходи малтене искључиво према властитом нахођењу. Лари Волф, чини се, емитује теоријски вапај да се лишенима говора поврати њихова моћ интеркултуралног зборења.

Ипак, у једној фусноти овог важног текста Волф се није уздржао а да не покаже како заправо мисли да треба изгледати враћање ријечима „субалтернима”:

[м]арта 1915, сам Ситон-Вотсон, у улози извјестиоца, одржао је предавање на Краљевом колеџу у Лондону на тему „Дух Србинов”. Предавање је, очекивано, било посвећено српском духу и апелу публици „да се саосјећа са Србијом”, што би било поприлично проблематично саосјећање – годину дана након што је Гаврило Принцип, без ријечи, *формулисао тај дух* у

¹ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe*, Stanford UP 1994, p. 90.

² Larry Wolff, “The Western Representation of Eastern Europe on the Eve of World War I. Mediated Encounters and Intellectual Expertise in Dalmatia, Albania, and Macedonia”, *The Journal of Modern History*, 2/86 (2014), pp. 381–407, p. 383.

Сарајеву и двије године након што је Карнегијев извештај пописао злочине Балканских ратова.³

Волф, нема сумње, мисли на дио извјештаја гдје се указује на наводне преступе српске војске над исламским становништвом Старе Србије и Македоније.

Дакле, аутор који начелно указује на проблематичност нијемости субалтерних и метрополског говорења умјесто њих и о њима, чиме се доноси ефективно важећи суд о њиховом бићу, када пређе на поље конкретности, глас Срба, њихов дух, биће, своди на један „безреки” чин, тј. на безрекост атентата. Није тешко докучити да Волф наводи на закључак да је „дух Срба” тијесно и искључиво повезан с необјашњивим убиствима, односно злочиним. Одличан примјер „производње обрасца о некоме”, који он сам начелно критикује – да би тај неко био трајно одржаван у безрекости злочинца, и то путем „давања гласа” у виду Волфове и сличних „интерпретација”.

Зашто би, да се вратимо Волфовој *теоријској* тези, неко уопште „чекао” да буде „по-знан” (*known*)?⁴ „Познатост” – за мјеста која симболички и стварно одлучују о егзистенцији, као егзистенцији путем познатости, „мање познатих” дијелова свијета, неопходна је да би маргинални крајеви били укључени у *свијет*, јер су, будући маргинални, првобитно из њега искључени, дакле *неусвјетовљени* су. Непознато-неусвјетовљен је онај чији главни тон бивања представља „таворење”, „животарење” по свјетским рубовима – тако да мало ко, изван његовог подручја обитавања, с њим општи, за њега зна, а оно што се збива с његовим животом на мало кога другога уопште утиче. Непознато-рубни на просто бива у *беспосљедности по друге*, тако да је чињенична реализација његовог бића-с-другима, што је, макар хипотетички, саставни дио човјекове априорне онтолошке структуре, крајње скучена. Други, који су мјеродавни за процјену степена нечије „познатости” јесу припадници оне културе која *de facto* одлучује о „објективној познатости” свих осталих.

„Познатост” заправо означава подручје мнијења, насупрот семантичком упућивању које собом носи ријеч *познавалац*, која се, за разлику

³ Larry Wolff, *ibid.*, p. 401/2 (наше истицање).

⁴ Иронијом историје, која показује шта понекад настаје из *новијести дјеловања* изворно погрешно (само)схваћених *добрих намјера*, исте изразе као и потоњи протоагонисти *космоиконичког империјализма* користи и Кондорсе, када указује на то да „се чини” да народи Америке, Африке, Азије „и других далеких земаља [...] само чекају да буду цивилизовани и да од нас добију средства за то, не би ли у Европљанима пронашли браћу, постајући им пријатељи и ученици” (Marie-Jean Antoine de Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progress de l'esprit humain*, Paris, 1988, p. 269; наше истицање).

од концептуалне дистинкције знања и мнијења, користи готово синонимно са *зналац*. Утолико, *познавалац* би *требало* да означава онога ко је, да тако кажемо, вичан мнијењу и мнијењима, онога коме је нешто добро познато из свакодневног општења, али ко о томе нема суштинско *знање*. Наиме, у дејству ових космоепистемичких структура једва да има трагова настојања да се стварност открије онаквом каква она заиста јесте, што би *требало* бити регулативни критериј било каквог настојања да се докучи истина. Напротив, овдје је за садржину „сазнаваног” објекта конститутивна његова релационализованост спрам „сазнајног” субјекта, и то не у кантовском смислу – да субјектова сазнајна апаратура апстрактно и *непристрасно* генерише претпоставке интелегибилизовања предмета искуства – већ тако да биће сазнатог буде у сувереној, самом реалношћу неограниченој и неусловљеној епистемичкој власти субјекта. При тако постављеној релационалности биће стварнога као такво („асимптотски”) постаје ирелевантно. Сходно томе, и свјетски мјеродавно „знање” означава низ интерно повезаних, не нужно конзистентних вјеровања, која *напросто важе* унутар одређене, неоспорно важеће слике свијета, умјесто да су оправдана путем епистемо-*лошки* потврђених знања.

У овако *културално посредованом* бивању-за, односно знању-од(-стране), у „по-знајуће” конституисање (маргинално) стварногā уплетени су воља (добра или лоша), тежња, интереси онога ко одлучује о стварности, односно о знаности маргинално стварногā. Када се помиње „по-знање”, тада је ријеч само о потенцији за когнитивно посредовано (не)допуштање маргинално другоме да *свјетски* буде – на начин на који то (не) одговара потребама, хтијењима, мушичавостима, игноранцији, метрополско-свјетског субјекта који (не) допушта, односно, у случају допуштања, модулише бивање маргиналногā. Темелј разлике у капацитетима између субјективности метрополског субјекта и (субјектоцентричне) објективности маргиналног објекта лежи у неспособности потоњегā да историјски генерише релевантно „знање” које би обавезивало било кога другогā (осим њега самогā). Ту онтичко-епистемичку диференцију један латиноамерички теоретичар одређује следећом игром ријечима, узгред омогућеном еволуцијом у колоквијалном и теоријском значењу дотичног појма: „[Социјеталноисторијска] Епистемологија тиче се, надаље, знајућих субјеката (*knowing subjects*) и поданика који не могу знати (*subjects that cannot know*)”.⁵

„Поданици”, о којима је ријеч, као такви фигуришу спрам монополистā актуалног свјетског стања чија се моћ, поред осталогā, огледа и у томе што су поданичко представљање и знање свјетски недјелотворни,

⁵ Eduardo Mendieta, *Global Fragments. Globalizations, Latinamericanisms, and Critical Theory*, SUNY Press, 2007, p. 19.

док, напротив, метрополско знање (о метрополском субјекту и свима другима) производи стварне, свјетске посљедице. Ту, међутим, ваља разликовати функционално-располагачко знање, чија је сврха у стабилизовању моћи, и оно које занимају *саме ствари*. Потоњи облик *хуманистичког* знања, које такође махом долази из метрополских крајева свијета – иако је оно најмање посљедњих пола стољећа и унутардруштвено (на Западу) и свјетски мало релевантно – као такво не служи обмани нити потчињавању. Али зато проширено-редуковани појам, монополизовању подлијежућег „знања”, које се налази у жижи нашег истраживања проблема, није „право”, епистемолошки квалификовано *знање* – осим ако не прихватимо као релевантно Фукоово екстремно претумачење знања *као таквога* у игру моћи, што га *nolens volens* већ чини располагање бићем немоћногā (или „маломоћногā”) од стране моћника.⁶

Да се *дискурзивно-прагматичко располагање* другим не може изједначити са располагајућим монополистичким знањем види се по томе што се начелно не може искључити могућност да стварно стање ствари о нечему/некоме/некима дискурзивнопрагматички „располаганим”, упркос мрежи онемогућавања или усмјеравања јавног закључивања ка погрешноме, ипак може изаћи на видјело. Другим ријечима, „језичка игра” звана тражење истине о томе како ствари јесу саме по себи; и „језичка игра” самовољног допуштања другима да (не) бивају у складу с потребама или вољи моћника – нијесу исте. Зато се не може рећи да је стварност (немоћнога/маломоћнога) ирелевантна као таква, већ да је садржина бића *ефективно*, односима дискурзивног располагања, махом (и засад) потиснута. Утолико се показује *арбитрарности подложна*, не нужно когнитивно мотивисана *релационалност* и у бићу и у знању, која је израз постојања фактичких унутаркултуралних и међукултуралних односа моћи, није равна неком општеприхватљивом, односно општепримјенљивом појму бића, односно знања о њему.

⁶ Код малочас наведеног аутора налазимо сљедећу, изразито спорну тврдњу: „Иза сваке теорије постоји оно што, у одјеку Фукоа, можемо назвати апаратом знања-моћи, а што је он, специфично, назвао *диспозитивом*: апарата присиле и контроле” (Eduardo Mendieta, *ibidem*, p. 88). Ако би ово заиста било тачно, тада би тежина датог суда погодила и Мендијету и Фукоа. Другим ријечима, нема начина да се установи да је свако знање заправо средство апарата присиле, јер би то било равно суду: Не постоји знање које није оруђе моћи. – што се формалногички не може доказати, као што је за епистемолошко установљавање да је неко конкретно знање само оруђе моћи неопходно извршити поређење са знањем које то није – али тада би отпао (неодрживи) суд да нема знања које служи истини, већ само и једино моћи.

* * *

Занимљиво је да је источна Европа, с извјесним изузетком Русије, и то тек у нашим данима, иако се налази у (*европском*) сусједству западне Европе, дуго времена, а у неком смислу још и данас, потоњој била мање позната, односно „погрешно позната”. Утолико се може рећи да је она (била) Нови свијет II, који је, за разлику од припадника урођеничких култура у Новом свијету I, знао за своје „откриваче”, неријетко жарко жудећи за својом „откривеношћу”...

Кључна ствар за разумијевање ових односа јесте карактер и кон-секвенције маргиналне „непознатости”. Наиме, из околности да је она „једва знана” – семантичка мистификација настаје изостављањем субјекта који конституише „објективно не-знање” маргине – изводе се, што свјесно, што несвјесно, „културноонтолошки” „закључци”, махом теоријски посве ирелевантни. Зашто се, међутим, као позорница знања о свијету и духу узимају одређене земље – исходишта „свјетске позиције” – тако да непознатост за њих тобоже треба значити *непознатост уопште*, умјесто можда само *нечију необавијештеност* о дотичној стварности? Надаље, како то да питање познавања постаје важније од тога како ствари заправо стоје, тако да се напослијетку потоње *епистемолошко* питање истискује претходним – питањем епистемичке претеоријске „познатости”?

Да је уистину тако сугерише нам, поред сијасет иних индикатора, све до данас позната, наизглед ситна појединост из свакодневног дискурса. Када се каже да је неко „анонимус” тиме се не мисли да је он *само* и *засад* (нама) непознат, будући да нема јавно познато име, већ да је његова „безименост” индикатор његове (без-)вриједности, јер – гласи под-разумијевани силогизам суда о анонимцу – да је заиста вриједан, већ би нам досад био постао познат, већ би био „изградио име”. Анонимус, дакле, није достојан познавања, памћења, именовања, и зато, је ли, треба да настави да бива нигдје, као нико, тј. тако као да га заправо нема. Бити непознат значи напосто бивати без имена, или само – не бити.

Поред тога што је овдје на дјелу замјена бића „знањем”, други кључни момент јесте то да је посриједи *нечије* „знање” које постаје ефективна супституција бића, које би требало бити сазнајносубјектатски индиферентно. Ако се партикуларно на недозвољен начин учини равним универзалноме, тада, примјера ради, постаје могуће и да једна партикуларнокултурална неупућеност постане равна самом „знању”. За било шта са свјетске периферије, бити „непознат” средишту „свијета”, његовом исходишном „чврстом језгру” равно је малтене небивању уопште. То је могуће на основу једне из основа и далекосежно погрешне замјене, која би се могла реконструисати као бркање питања *questio facti* и *questio iuris*. Наиме, сазнање о стварноме уопште подразумијева његово постајање сазнаним од стране сазнајног субјекта, тј. биће нечега се као такво уста-

новљава када и ако се оно учини предметом оправданог знања за некога. Дакле, нечије биће само се освједочује путем сазнајног субјекта, а није, напротив, потоњи властан да одлучује да ли и чега уопште има или нема. Међутим, ако се апстрактни сазнајни субјект, који уопштено не мора бити тачно персонално одређен, прогласи равним одређеном чињеничном носиоцу, или пак њиховој скупини, то такав „дежурни субјект” може да ослободи од обавезе, која без изузетка важи за сазнајни субјект *in abstracto*, да о својим налазима и судовима испостави разлоге. Тада та неоправдано културално партикуларизирана субјективност, која је узурпирала мјесто опште субјективности, у стварној интеркултуралној интеракцији не мора тражити оправдање за своја увјерења, предра суде... – већ све оно што она нађе за сходно да вјерује, да зна или не зна, само ако тако *сама* одлучи, самом чињеницом да то тренутно јесте њено становиште *ipso facto* постаје равно „свјетском знању”.

Водећа линија епистемичког одношења европске субјективности према неевропским несубјективностима могла би се, угрубо, описати тако што се „биће-по-себи” неке културе, које може и треба постати ствар интеркултуралне рефлексije од стране других култура своди на биће-за-себе оне фактичке инстанције која је повлашћена у одређивању тога шта јесте „свијет”. Притом та инстанција За-себе не означава неког апстрактног човјека нити неко замишљено опште човјечанство, већ, како рекосмо, оне који су успјели да приграбе ту општељудску инстанцију. Бивати-у-метрополском-„знању” – структурно, с оне стране стварног стања, ефективно значи напосто бивати. Редукција онога По-себи на оно За-нас безмало је постала неизбјежна када је човјек самопроглашен мјером свега, чиме је дошло до замјене стварног стања ствари, онтолошке истине, људском перспективом истине. Но у ефективној повијесној изведби то је даље, неминовно, водило и секундарној узурпацији – тако што је начелно-идеалтипско За-нас свеколиког човјечанства ефективно замијењено реалном инстанцијом За-нас уског, англо-француског језгра Запада, који се успоставио, односно испоставио, као метропола свјетски важећег „знања”, а уједно, поред осталог и посредством овога, као свјетско метрополско сједиште моћи.

ЕВРОПА И СВИЈЕТ – „СВИЈЕТ” ИЗ ЕВРОПЕ

Још је Хегел спознао да се у Европи дешава повијест која је свјетски релевантна *свјетска повијест*, при чему ту није ријеч ни о каквом апстрактном појму „свијета”, као некаквог простора виртуалне, само епистемичке установљиве (не и реализоване) коегзистенције различитих цивилизација. Не, античка Европа најприје себи *представља свјетски*, будући да је хоризонт њене познатости устројен као *духовни свијет*, да би се из иницијалног присуства-у-обзору актуалне слике свијета, која је

отворена, прешло на присуство Европљана (Хелена, а затим и Римљана) у стварном свијету који је том сликом пројектован. Процес прелажења с присутности у обзору, као интенционалног чина, односно (колективне) интенционалности, ка „излажењу” на лица мјеста („откривању” – освајању), можемо, макар овдје, назвати *усвјетовљавањем*. То није нешто што се збивало само једном, у (далекој) прошлости, већ се, у мјери у којој садржина, границе и модалитет устројености онога што важи као *свијет* вазда подлијеже преиспитивању, то представља ваздашње неукидиво *дешавање актуализовања свјетскости*.

Усвјетовљавање Европе, које почиње да се збива откад је хеленском човјеку открићем рационалног логоса отворен хоризонт свијета, двојак је процес: настајања/градње хоризонтско-комуникативне структуре свијета, те глобално ширење те типично европске, знањем, односно овако изобличеним „знањем”, посредоване структуре свјетскости. Тако се може објаснити да је суоченост са задатком (свјетске) оријентације хеленског човјека, који је, својим дисоцирањем од супстанцијалне традиције искусио избаченост на чистину *свијета*, свој, формално узевши, партикуларни културни обзор постепено проширивао до опсега читаве Хеленима познате икуменске („свјетске”) стварности. Заправо, читава европска повијест, тачније *хеленоевропска свјетска повијест*, може се објаснити као непрекидни процес проширивања свјетског хоризонта – *као преуређивања свјетске стварности*.

На тај је начин хеленско *свјетско* знање постајало мјеродавно за друге земље и народе, у мјери у којој им је укључивањем у тај хеленоцентрични, их духовног хоризонта Хеладе потекли *свијет* увелико постајало и објективно одређујуће. Наиме, мјесто у том свијету, које је било зависно од свјетоорганизујућег (хеленског) знања, имало је озбиљне последице по сваку скупину и земљу која је у њега била укључена. Општа каквоћа нечије познатости унутар објективно мјеродавног свјетског знања увелико је могла утицати на његово мјесто у поретку свијета. Од необичне је важности уочити да је, сходно успјешности процеса преношења класичне европске хеленоримске традиције на некадашње (сјеверне – „неуглађене”) варваре, што, послије римске „заразе” хеленством, представља први процес *европеизовања*, задржана парадигма мјеродавности европског знања за друге – чак и за оне који нијесу знали ни за Европу нити за своју „европознаност”.

ЗНАТИ ДА БИ СЕ ВЛАДАЛО – ВЛАДАТИ ДА БИ СЕ ЗНАЛО

О вези владања, познавања, и (не[западно]европских) идентитета има доста свједочанстава. Ево једнога из раног новог вијека, новог и по томе што је то било вријеме „откривања” Новог свијета: [с]поразум између кастиљске круне и Дијега Веласкеза 1518. овластио га је [Кортеса] да 'оде да открије и освоји Јукатан и Козумел'".⁷ Открити, извући из таме европског непознавања, значило је претпоставку за освајање. Откривање и освајање (новогā) налазили су се у стабилној, готово аутоматској конјункцији – откривало се да би се освајало, јер је освојеност пожељни и очекивани модалитет бивања страног другог, у својој не-познатости онтички *ништа*-внога, што је зато неједном увелико било надокнађивано његовим „гумачењима” од стране разобручене европске уобразиље. Бивање наспрамног, као грађе са сазнајно запосиједање за европску субјективност, има телос у његовом свеобухватном (сазнајном, политичком, културном...) запосиједању. Све што се појављује у искуственом пољу представља изазов за сазнајни субјект, утолико што га п(р)озива да га запосједне – најприје, али не само, у облику сазнања, или чешће тек познавања. Сазнати нешто значи имати га у својем поретку знања, у својој „слици свијета”. Тиме долазимо до Хајдегерове класичне анализе (из „Доба слике свијета”) особености односа према стварном нововјековне европске субјективности, за коју је телос бивања стварнога, као бивања-за-субјект – расположивост стварнога од стране субјективности. Располагање је притом омогућено сазнањем, а није, напротив, сазнање само маскирање пуког располагања.

Постојање *матичног подручја свјетскости*, из којег је историјски исходила градња *глобалне повезаности* и *глобалног видокруга* – дакако као пратећи учинак међусобно надмећућих европских градњи *империјалног имагинаријума* (а може се казати и обратно: модерно „империјализовање” је било оперативни модалитет глобализовања) – условила је да су се сва друга *унутар*свјетска и наравно *унутар*европска подручја у односу на њих нашла у *односу непознатости*. Штавише, њихова ефективна „свјетска непознатост”, због чега они за „свијет” испрва *нијесу нико*, има за посљедицу априорну комуникативну хипотезу – која не мора бити интенционално изнесена, будући да из саме ове констелације извлачи своје *da facto*-важење – да се „непознати” испрва имају посматрати и као лишени достојанства. Као непознат он напросто не може чак истаћи ни претензију на уважавање. Он, додуше, није обешчашћен, будући да се,

⁷ J. H. Elliott, *Empires of the Atlantic World. Britain and Spain in America, 1492–1830*, New Haven, 2006, p. 9.

као *нико*, налази с оне стране разлике части и њене супротности. Зато су се сви други који су се нашли изван модерног англо-француског језгра свјетскости, које се коначно образује у XVIII стољећу, вијеку знања и просвјећености, када брига за градњу и одржавање слике свијета, децидно прелази у руке (просвјећеног) човјека – нашли у непријатном положају непознатог, неповерење будућег другога, који би се ретроспективно, из угла постколонијалне теорије, могао назвати *протооријенталним*. Такав други није укључен у „заједницу цивилизованих”, тј. заједницу *заједнички* (цивилизацијски) *са-оријентисаних*, тј. оних који, пошавши од задатка *властите оријентације* – најприје нехотично, а када се глобални оријентациони монопол учврсти, и намјерно – свима осталима додјељују (или ускраћују) унутарсвјетски статус и мјесто унутар свјетске хијерархије културно-идентитетских знања и вриједности.

Простор производње свјетске „истине”, „истине” која важи за „свијет”, зачет је у XVIII стољећу на Западу, тачније на линији Француска – Британија (Париз – Лондон), тачније његовом потоњем англо-француском језгру. Отад, уз проширење на САД, до којег је коначно дошло послје Другог свјетског рата, англосаксонско-француски Запад располаже моћу генерисања формом свјетски важеће „истине”, што отвара могућност манипулацијама и њеним текућим садржинама – било тако да ће истина бити оно што „мјеродавни”, овако сужени Запад каже да јесте, било тако што се неће „чути”, тј. имати свјетског учинка и оно што каткад може бити несумњива истина (по себи) – уколико је буде изговарао и заступао неко из других култура и/или цивилизација, нарочито ако би то било супротно интересима самога „Запада”, тачније његовог *мундијалног нуклеуса*. Онај ко зачне (модерни) *свијет*, ко од планетарне свеукупности континената, земаља, култура и цивилизација почне да прави *један „свијет”* – најприје, али и све вријеме у својој уобразиљи, будући да он остаје дуготрајно посредован његовом парикларном представношћу, а онда и стварно, путем колонијалних освајања, односно културне колонизације – тај може контролисати, усмјерава и искоришћава свеикуменску („глобалну”) алетејопрактику (дјелатност *производње „истине”*). Неме никакве сумње да је, почевши од модерног успостављања координисане мреже просвјећене јавности, „Запад” то много пута чинио, а чини и даље, безмало свакодневно.

То што је, почевши од модерности псеудоуниверзални „Свијет” суштински образован на трагу неопходности енглеске и француске, односно англо-француске партикуларне оријентације – не доводи у питање закључак о реалности англо-француско-америчког монопола над „свјетскошћу” све до данас. Зато је од почетка „вијека просвјећености” космолошкокултурни императив свих изванматичних, ванметрополских других, чим би у довољној мјери дошли у контакт с представницима свјетскометрополског становишта – иступити из „таме” непознатости, представити се и добити допуштење за наставак своје *свјетске егзистен-*

ције у пољу метрополоцентричног културно-свјетског Паноптикума. За радикално просвјетитељство, непознатост, неосвијетљеност претпоставка је, ако не и сам извор зла. Све неосвијетљено, у шта спадају и непознати, треба бити извучено из тмине „свјетлошћу” по-знања, и као такво увучено у свјетску структуру, у којој ће преовлађавати субјектов *онто-аксиолошки конститутивни поглед*.

Непознати није само искључен, ефективно небивајући него је и као особа непризнат – као што ни култура коју чине „непознати” не може бити призната *као култура*. Утолико непознати, уколико то постане ствар метрополског нахођења, умјесто признатог косубјекта, лако може постати пуки ресурс, људолика *χολή* за располагање. Напросто, метропола је, усљед владавине типично просвјетитељске, псевдоманихејске помоћне хипотезе у организовању „свијета”, које разликује познато – освијетљено – бивајуће и непознато – неосвијетљено – „небивајуће”, себи прибавила (дакако узурпаторску, а потенцијално и тиранијску) „сувереност” над *несвијетом непознатогā*, слично, рецимо, као што је за Плотина и неке верзије новоплатоновства свјетлом непрожета, неоплођена (пука) твар понајближа ничему од свега онога што овако или онако јесте.

Без-познанствени, изванхоризонтски *несвијет* није потпуно ништаван, јер га било какво упознавање од стране „свијета” – чак можда и оно чињенично неадекватно – укључује у „свјетске” структуре познатости и епистемичког располагања. Знатно се теже пак превладава персонално-морално ништавност – па утолико и опхођење с „мало познатим” као са „свјетским” ресурсом. „Мало-познатост” је, да тако кажемо, следећи степен „давања до знања” о себи који долази након (потпуне) „непознатости” – јер је могућност нечијег искоришћавања условљена претходном, ма колико минималном, когнитивном рецепцијом другог као ресурса. Зато је бјекство из свјетске, метрополоцентричне *таме непознатости* било не само начин да се изађе из маргиналне анонимности, него да се уопште иступи из персонално-моралне ништавности, која је свата „тамна”, „извансвјетска” подручја чинила „легитимним” предметом искоришћавања, према потреби и уништавања. Сасвим је оправдано поставити питање да ли је уопште могуће побјећи из персонално-културалне декларисаности ако се пристаје на изходне премисе маргиналне непознатости несвијета, будући да сама зависност од метрополске познатости представља формално априори ресурснога бивања за (метрополскога) другог. Тога би требало да буду свјесне све земље које троше силан новац и улажу грчевите напоре да би се „представили свијету” – по правилу у „што бољем свјетлу”, наравно, што значи, уљепшано-искривљено, дакле лажно.

Пошто је, усред тектонских промјена у констелацији секуларности, интенционална изградња слике свијета постала човјекова брига, нека врста самонаметнуте обавезе, у XVIII стољећу, нарочито у Англо-Француској, постаје толико „модерно” да се путује у друге, „непознате”,

„егзотичне” земље (а „егзотизам” је заправо наличје сопственог, империјално-метрополоцентричног не-знања) – почевши од фамозне „класичне туре” (по Апенинском полуострву). Италија је, тако, једно вријеме уједно била и обећање сусрета с древном класиком, али и још једна „мало позната” земља. Но временом, што због одвећ познатости „класичне туре”, што због потребе да се заиста непознато некако упише у слику свијета, одредишта су све више помицала на исток, у дубину непознатости...

Сажето обавјештење о томе може се наћи у сљедећем наводу: „Аргумент Хафид-Мартинове [Nicole Hafid-Martin] да су европски путници касног осамнаестог и почетка деветнаестог века прокрчили пут ’студијским путовањима’ [*voyage d’étude*] (одређеним као приватни подухвати за проширење западњачког поимања знања)”.⁸ Иако овакав појам, на први поглед, свједочи *само* о наглашено окцидентоцентричној пракси одржавања и преиспитивања актуалног свјетоназора, она се може схватити и као израз свијести о недопустивој големости одмака између „стварног свијета” (тј. стварности) и на самоме Западу важеће слике свијета. „Студијска путовања”, било да је ријеч о приватним подухватима припадника виших слојева западњачких друштава (махом су то, не случајно, били Енглези и Французи), или о „експедицијама” организованим од стране држава (што су била „студијска путовања” *sui generis*) – а обоје су својеврсни продужеци ранонововековних открића-освајања – представљају својеврсни облик поправљачког дејства – наспрам чињенице препознатости сопственог не-знања.

Када је ријеч о самом окцидентоцентризму, поред, вјерујемо, разумљивог порива да се попуне празнине својег новооткривеног незнања, будући да је знање о не-знању било један од главних подстрека ових подухвата – треба устврдити нешто што се не би требало разумјети као одбрану овакве праксе *en général*, већ као покушај њеног цјеловитијег сагледавања. Сазнајно крајње предузимљива западноевропска цивилизација је путем откривачких освајања неупоредиво више сазнавала о другим културама, односно њиховим „свјетовима”, него што је био случај с оним цивилизацијама које су самозадовољно пребивале само код себе и при себи, без много занимања за друге културе. Без обзира на то што је то било изазвано унутрашњом цивилизацијском динамиком, која је у вези с класичноантичким открићем недовољности традиције – европска, ма колико европоцентрична сазнавања о другима, уз све грешке и једностраности којих је увијек било – заиста и помагала човјеку свих култура да разумију онај један свијет у којем сви скупа живљаху.

⁸ Jordana Dym, “The Familiar and the Strange. Western Travelers’ Maps of Europe and Asia, ca. 1600–1800”, *Philosophy and Geography*, 7/2 (2004), pp. 155–191, p. 157.

* * *

Узевши у цјелини питање социјално организованог „знања” и социо-историјских структура било би пожељно не пренаглити и читаву идеју знања у нововјековној Европи свести на пуку помоћну службу глади за владањем. Напросто, Нови свијет је собом донио пуно тога новог што је Европљане изненадило, збунило и с чиме се ваљало носити:

Стандардне представе семиотике простора унутар државних институција (нарочито меркантилна [шпанска] *Каза де контра-тасион*, [британска] Краљевска академија наука и португалски *Падрон реал* побудиле су европска поимања свијета као низа империјалних подручја.⁹

Није овдје ријеч о географским подручјима која припадају, или би могла припасти, различитим империјалним силама, већ о новооткривеним, још емпиријски-епистемички нестабилизираним пољима стварности унутар (настајуће) слике поретка, које је, дакле, тек требало именовати, разврстати, смјестити и консолидовати унутар ревидираног поретка знања. Новооткривена стварност у Новом свијету често се изразито косила с познатим искуствима из Старог свијета, и зато је требало предузети системски напор епистемичког овладавања новим, што се може описати и као *империјализам знања*. Склоност да непознато освјетли, класификује и похрани, која се појавила почетком новог вијека, европски свијет живота задржао је до данас. Не случајно, у раној модерности тај задатак се везивао за државне (империјалне) ауторитете: политичка империјалност била је *хомологна* – нипошто истовјетна, као код Фукоа – са епистемичком империјалношћу.

То, наиме, не значи да се тиме знање своди на оруђе моћи, већ се има у виду антропо-културална нужност да когнитивно присвајање – појединачно, а *a fortiori* и колективно – има облик означавајуће-тумачеће организације дотад неорганизованог, што, у крајњем, производи оријентишући учинак. Због тога је „свијет”, као „низ империјалних подручја”, ваљало уредити опојмљивањем и рационализовањем *слике свијета*.

⁹ Jeremy Smith, *Europe and the Americas. State Formation, Capitalism and Civilizations in Atlantic Modernity*, Leiden, 2006, p. 130 (наше истицање).

О ПРЕТ-ПОВИЈЕСТИ ЕВРОПСКОГ ИМАГИНАРНО-ДИСКУРЗИВНОГ ВЛАДАЊА ДРУГИМ

Како је могуће живјети на истој планети, и тада, неминовно, општити с неким окружењем, а ипак остати искључен из *свијета*? Шта уопште овдје значи „свијет“? Индикацију за то, и то више ненамјерну, налазимо и у овом тексту: „језик који је користило 'међународно' друштво – најприје француски, а онда енглески”.¹⁰ Језик, као што ћемо још видјети, у интеркултуралном општењу функционише не само као средство ступања у додиру него и као искључујућа датост. А „**међународно друштво**” криптоним је за франкоцентричну, затим англоцентричну, а најпослије, када се спознала неопходност диобе удјелā утицаја у метрополском Западу – *англо-амеро-франкоцентричну космичку структуру* планетарне контроле, која производи и одржава првенство метрополе над „остатком свијета”, представљајући инфраструктуру своје правласти као тобожњу неопходност сâмога *свијет*. Данашњи, на прагу реституције глобалног мултиполаризма, послижладноратовски криптоним за те структуре и одговарајуће односе, уз одређена реструктурисања некадашњег трометрополског „свијета”, гласи „међународна заједница”.

Из првенства одређених култура, које се макар појавно испољава као језичко првенство, произлазе и даље релације доминације:

Ово су средишње одлике у Латуровом раду о стандардизовању и умножавању науке: просторна расподјела научног знања проистиче из успјеха одређених култура – и, сљедствено томе, и из успјеха одређених *мјеста* – у стварању и примјени тог знања на другим мјестима.¹¹

Хијерархија у знању, дакле, успоставља хијерархију географских мјестā, као посљедицу поретка међу културама. И још једном, ту је мање ријеч о истинском знању, будући да европски рационални логос има универзализујући *modus operandi* – тако што собом „заразује”, „покорава” све оне који се с њиме упознају – ако су за то иоле когнитивно и културално приправни. Зато истинско знање самим својим ширењем постаје свачије, што значи да оно утолико суштински мора прогресивно губи ознаку

¹⁰ Piotr Piotrowski, “Toward a Horizontal History of the European Avant-Garde”, in: Sascha Bru et al. (ed.), *Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent*, De Gruyter, Berlin, 2009, pp. 49–58, p. 57.

¹¹ Charles W. J. Withers, “Place and the ‘Spatial Turn’ in Geography and in History”, *Journal of the History of Ideas*, 4/70 (2009), pp. 637–658, p. 654.

припадности. Напротив, „знање” о којем говоримо, дакле, фактичко, епистемолошки увелико незасновано, одражава емпиријске когнитивне, интеркултурално операционализоване односе моћи.

Да би се разумјела срж не само данашњег свјетског положаја источне Европе и уопште свих осталих свјетских маргина, од којих је управо „друга Европа”, да тако кажемо, понајмање маргинална, потребно је осврнути се на претповијест производње „свјетских непознатости”, која је некада погађала и јужну и средњу Европу, а на неки начин и данас може да их се дотиче, будући да структуре глобалне *расподјеле бића-и-вриједности путем метрополског 'знања'* ни изблиза нијесу уклоњене. Но прије него што дођемо до модерности, ваља нагласити да то није била само модерна пракса, иако се у модерности, усљед секуларизовања, та настројеност вишеструко појачала и унеколико квалитативно измијенила. Наиме, исти образац – „откривања” других од стране европског/свјетског „језгра”, а затим настојање „откривених” да пораде за своју „ствар” пред „катедром” свјетског знања, дјеловаше још у антици. С једне стране, „Грци су открили Римљане, Келте и Јевреје тек послјије Александра Великога”, док су, с друге, „[Н]егрци немилице користили прилика да Грцима, на грчком језику, нешто саопште о својој повијести и религијским обичајима”.¹² Иако се ово може учинити читавањем модерне перспективе у старину – и када је ријеч о откривању других и о њиховом грозничавом самопредстављању откривачима – судећи по упоредном културном предању, заиста је било тако. Дакле, традиција важења европског културног монопола сеже још у антику. То не треба само приписивати некаквој европској културалној вољи за моћју, већ је то било секундарни учинак природног и неизбјежног поређења достигнућа своје културе са другима.

У модерно доба та се настројеност увелико заоштрава:

У свом сажетку њемачке књижевности, који је за енглеске читаоце написао 1825. године [“Overview of the European Conditions of German Literature”], вајка се [Август Шлегел] због тога што је њемачка књижевност и даље необиљежена територија, *terra incognita*, будући да су дјела Клопштока, Лесинга, Винкелмана, Виланда, Штиргера, Гетеа, Хердера и Шилера у Енглеској била махом непозната.¹³

¹² Arnaldo Momigliano, *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*, Cambridge UP, 1975, p. 2, 7.

¹³ Paul Michael Lützeler, “Goethe and Europe”, *South Atlantic Review*, 2/65 (2000), pp. 95–113, p. 96.

Гете и Шилер, да остале и „занемаримо” – „непознати”? Па је ли то њихова грешка или можда оних који за њих још нијесу знали? Ако је за то и могла бити одговорна одијељеност Острва од Континента – мада не смјела, јер овдје није ријеч о просторној, већ о међукултуралној даљини – тада како објаснити прекорајнски јаз игноранције? Наиме, констатована је „[п]осјета Госпође де Стал Њемачкој и њено откриће интелектуалног живота *тада једва познате земље...*”¹⁴ Њена књига *О Њемачкој*, која, узгред, можда не би ни била настала да је Наполеон није био протјерао из Француске, штампана је 1810. Дакле, у вријеме када се (дуговјечни) титан *свјетске* философије Кант већ био упокојио, и када је већ била објављена Хегелова *Феноменологија духа*, Њемачка је у интелектуалном смислу била „једва позната”.

Њемачка књижевност друге половине XVIII и првих деценија XIX стољећа представљала је безмало читав „континент”. Да ли је била кривица Њемаца што је њихова духовна култура највиших свјетскоповијесних домета за Француску и Енглеску била једва позната или готово непозната? Да ли су и Шпанци били криви зато што је њихова „остала махом непозната и игнорисана све до отприлике 1800”?¹⁵ Је ли требало да „трче у свијет” – тј. по париским и лондонским салонима – да би тамошњу необавијештену публику просвијетлили?

Књижевно-интелектуални салони, претече потоње *јавности*, тај изванредни социјални изум француске културе из предреволюционарног доба, који је пренесен на читаву културну Европу, имао је необично значајну улогу осматрачнице „свјетских” и интелектуалних дешавања. Само, проблем је био у томе што су француске и енглеске „салонције” полазиле од тога да дух говори само на њиховим језицима, па су им културе на другим језицима биле непознате. Ова културноигнорантска предрасуда их је утолико била редуковала на мјеста кратковидо-самодоволне затворености и самодовољности из којих се није ваљано и свеобухватно сагледавао духовни свијет. Ако говоримо о златним деценијама њемачког духа поменутог раздобља, можда би било примјереније рећи да су Француска и Енглеска живјеле у провинцијалној игноранцији спрам књижевно-философских дешавања која су увелико надмашивала оно што се тих деценија на њиховим језицима стварало, него да је Њемачка била *terra incognita*? Дакле, *провинцијалност*, као зла коб повијесног

¹⁴ Hans Kohn, “France between Britain and Germany”, *Journal of the History of Ideas*, 3/17 (1956), pp. 283–299, p. 285 (наше истицање).

¹⁵ Yolanda Rodríguez Pérez, “On Hispanophobia and Hispanophilia across Time and Space”, Y. Rodríguez Pérez (ed.), *Literary Hispanophobia and Hispanophilia in Britain and the Low Countries (1550–1850)*, Amsterdam, 2020, pp. 11–44, p. 24.

„живота духа”, стално и увијек пријети свакој култури, па и (самопроглашеним) метрополама. Ипак, ни послје њемачког „преседана”, када је у другој половини XIX стољећа почело да се наслућује – с више препрека и одуговлачења да се то призна – да је дух „проговорио” и на руском (а касније, из „свјетске перспективе”, и на многим другим европским језицима), за *салонску (прото)јавност* англо-француског „свијета” остала је, макар у форми, нетакнута културно-инфраструктурна предрасуда о два главна језика *Културе*.

Својеврсна *неопходност* да се буде откривен пред „европском” публиком датира од модерности, мада је, како видјесмо, још у антици успостављен хеленски културни монопол, који је друге народе наводио на мисао да је њихово представљање Хеленима за њих посебно важно.

Не треба, уз то, сметнути с ума да је Њемачку тог доба одликовала политичка недовршеност, тако да се на њемачком тлу, за разлику од Лондона и Париза, није налазила ниједна политичка свјетска метропола. Надаље, у модерности добија на значају нормативно набијена *темпорална* фигура *бивања-у-току*, којој јој је пак комплементарна *спацијална* фигура *бивања-у-стјечишту*, тј. у матици дешавања – у *метрополи*. Ипак, ако „успјенушале” ријеке, безмало „букови” стваралаштва, не допиру до „слив(ов)а” метрополе/метропола, тада је или некадашња метропола постала глува, склеротична, када не умије да препозна оно што је *свјетски* мјеродавно – што би, као *свјетска* метропола требало да је увијек кадра – или се свјетска ситуација толико разудила да више није одрживо опстојање само једног метрополског средиштва. Не случајно, управо Њемци Кант и Гете говоре о свјетском појму (и пракси) философије и свјетском појму (и пракси) књижевности. Ако метрополско средиште није кадра за перманентну интелектуалну синтезу духовне активности читавог човјечанства и њену ефективну институционализацију као *свјетске*, тада је питање да ли уопште има мјеста за метрополу, макар у културалној сфери. У сваком случају, метропола је, као вазда упућена и, штавише, обавезна на ослушкивање и процјену гласова с рубова, увијек на проби и искушењу, јер ако не успије да дочује, запази, те класификује и достојно смјести нове гласове, одакле год они долазили, онда она губи смисао свјетске осматрачнице, односно *свјетског духовног синтетичког погона*. Но било да се у настојању да се разумије срж модерног, динамично-повијесног „свијета” пође од доктринарног првенства метрополе, или да се, насупрот томе, заступа корективна противтеза о некаквом првенству маргиналнога, или пак о равнотежи међу њима (у смислу „глокализма”), и даље би начелно остало спорно неувиђање унутрашње динамике између бића и знања када је ријеч о појму свијета. У било којој варијанти не може опстати једнозначно првенство „знања” пред бићем, односно културалистички претумачено начело *esse est percipi*.

БОРБА ЗА ПРЕДСТАВЉАЊЕ VS. БОРБА ЗА ПРИЗНАЊЕ

С обзиром на то да су се структура, односно хоризонт заједничког свијета градили на основу односа фактичког преимућства одређених земаља у међукултуралном, међународном општењу, то су сви други који су се налазили изван тог језгра усвјетовљавања-и-познатости, а то су изворно у Европи биле Британија и Француска (а касније и САД), били упућени на пустоловину прибављања себи што упадљивијег и што повољније интонираног мјеста унутар „истинитосног” поља познатости, тј. *свјетске егзистенције*, тј. признања примљености-к-знању да уопште постоје – путем упознавања о себи метрополе/а, а посредством ње/њих и остатка свијета. Наиме, метрополе су постале монополска чворишта посредовања „свјетске истине” широм периферно констелисаног ванметрополског човјечанства, и прибављања себи извјесних повољности у склопу „свјетског знања” – најприје у виду потврде да је уопште примљена к (метрополском) знању властита (колективна, односно појединачна) егзистенција, а затим и посредством метрополског потврђивања вриједности овога или онога што се урадило или што се јесте – на изванметрополској периферији. То, наравно, нема везе с борбом за стицање пуноправног признања, већ се, напротив, то све ради под претпоставком недовођења у питање метрополскосвјетског монопола, што самим тиме отклања могућност избијања борбе за признање.

Борба за самопредстављање – у репрезентативној уобразиљи, односно на метрополској сцени – није само замјена за борбу за признање него, у суштини, и препрека за њено отпочињање. Онај ко пристане да борбу за своју познатост и свјетско присуство води на метрополским сценама, под претпоставком превласти метрополске репрезентације, тај не може довести у питање формални предуслов метрополске доминације, која управо оваквом праксом потврђује. А докгод метрополска уобразиља, према сопственом нахођењу, суверено, одлучује о бићу и вриједности ванметрополскога, она свој суд може доносити без обзирања на стање ствари, опходећи се са бићем „кандидатā за познатост” као с нечим инхерентно без-вриједним и не-бивајућим. Из такве интеракције никада не може проистећи супстанцијализовање достојанства претендента на (сопствену) немаргиналност.

У односу на англо-француско(-америчко) метрополско језгро '*свијета*', односно исходишта просвјетљености, све друго спадало је у подручје културнотиполошки *оријенталоидне дружности*. Зато је, примјера ради, у међукултуралној комуникацији императив њемачке културе био да *се представи* у Паризу и Лондону, а опет, императив словенских народа, чак и Руса, био да себе представе, у што бољем (из метрополā емитованом свјетском) свјетлу – на метрополским позорницама свјетског егзистенцији-у-„знању”. *Представити се* за свјетске маргиналце

је значило и значи представити себе пред (метрополски) субјект, а бити представљен то значи ефективно (дјелатно-повијесно) напросто бити. (Ако је у односу на метрополско језгро све друго „Оријент”, тада се метрополско-периферни односи „оријентализације” понављају у сваком општењу гдје постоји културнокомуникациона асиметрија). Тако Њемци желе да се представе Енглезима и Французима, Словени Енглезима, Французима и Њемцима (тј. „романо-германском свијету”), „Балканци” романско-германском свијету, евентуално и Русима итд. Ланац „гнијездећег оријентализма”, да позајмимо познато тезу-фразу Бакић-Хајденове, уједно је и ланац кумулативно-мултипликујућег грчевитог посезања за „свјетлостима (метрополских) велеградава”. Наравно, будући да и међу метрополама постоји хијерархија – најприје свјетским, а онда и осталим – могуће је „прескакање” редослиједа позорница *борби за самопредстављање*. Тако се, умјесто Москве, Берлина, па и Париза, чак Лондона, „медијска офанзива” може директно повести на вашингтонско-њујоршкој сцени боја за свјетско присуство.

У мјери у којој напредује процес „цивилизовања”, тј. ширења метрополског подручја свијета (при чему увијек остаје да је њено језгро англо-француско, односно касније: англо-америчко-француско, чему се касније придодају *унутрашње полупериферије метрополског свијета*: Беч [с овог списка најозбиљнији кандидат за свјетску кометрополу], Берлин, Брисел, Мадрид, Стокхолм...), у тој мјери се репликују оријенталоидни односи између метрополског^а и периферног^а. Заправо, оријенталност, у значењу другог^а који је сам по себи нијем”, и као такав учињен зависним од тућег представљања, представљао би неискорјењив (хетеро) културноперцептивни феномен – све док се, у идеалној екстраполацији, читав људски, насељени свијет не би консолидовао као подручје проширене, свеобухватне (једне) Метрополе, која у културноонтолошком смислу ниједан дјелић људске цивилизације не би оставила изван поља своје познатости. Док год се то не деси, а то није у изгледу не само у дугледној будућности, него је вјероватно и начелно недостижно, чак и када би било општечовјечанске сагласности о потреби искорјењивања маргина (што је такође дискутабилно), опстајаће „оријенти”, те односи унакрсних, неријетко истовремених и вишеструких *оријентализовања*, који се, узгред, не односе само на интеркултурну комуникацију него и на „психофизику” међуљудских односа, будући да су сви „провинцијалци”, „реднекови”, „турбофолкери”... – наши „приватни” оријенталци...

Монопол на свјетскост била је *conditio sine qua non* општења језгра Запада с остатком свијета, што му је омогућавало не само комотно опхођење с туђим, јер се оно увијек налазило на домаћем терену „уни-мундијалиста”, него неријетко и извлачење за себе сваке врсте предности у општењу с другима. Разумије се, монопол на „свјетски” важеће информације и „знања” условљавао је предности и подругдје... Међутим, он је постао угрожен сразмјерно недавном појавом за Запад (нарочито

за Британију, Француску и САД, за његово метрополско „свјетско“ језгро) „скандалозних“ глобалних руских медија, прије свих англојезичне *Раише тудеј*. То се може објаснити покушајем Русије, судећи по врло нервозним, каткад и самокомпромитијућим реакцијама медијско-политичког Запада, да први пут у својој повијести иступи из подређеног положаја бивања пуком *периферијом 'знања'*. Ако би се тај руски покушај испоставио успјешним, а за доношење таквих судова још је прерано, то би уједно био једини случај од половине XVIII стољећа да је неко успио да доведе у питање франко-британски монопол на глобалну информативно-епистемичку (инфра)структуру.

Зато и не треба да чуди организована субверзија информативно-комуникативних канала утицаја на Запад из Русије. О побудама таквог понашања може се нагађати, али могло би бити да је то или стога што се могућност конструктивног дијалога с Русијом из неког разлога сматра посве искљученом, или зато што се антиципује да под сразмјерно нормалним околностима бесконфликтног развоја догађаја Москва може доћи у позицију равноправног партнера у међународним односима. Међутим, сврха монопола на „свјетскост“ јесте да се управо то онемогући било коме.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] Condorcet Marie-Jean Antoine de, *Esquisse d'un tableau historique des progress de l'esprit humain*, Paris, 1988.
- [2] Dym Jordana, "The Familiar and the Strange. Western Travelers' Maps of Europe and Asia, ca. 1600–1800", *Philosophy and Geography*, 7/2 (2004), pp. 155–191.
- [3] Elliott J. H., *Empires of the Atlantic World. Britain and Spain in America, 1492–1830*, Yale UP, New Haven, 2006,
- [4] Kohn Hans, "France between Britain and Germany", *Journal of the History of Ideas*, 3/17 (1956), pp. 283–299.
- [5] Lützel Paul Michael, "Goethe and Europe", *South Atlantic Review*, 2/65 (2000), pp. 95–113.
- [6] Mendieta Eduardo, *Global Fragments. Globalizations, Latinamericanisms, and Critical Theory*, SUNY Press, 2007.
- [7] Momigliano Arnaldo, *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*, Cambridge UP, 1975.
- [8] Piotrowski Piotr, "Toward a Horizontal History of the European Avant-Garde", in: Sascha Bru et al. (ed.), *Europa! Europa? The Avant-Garde, Modernism and the Fate of a Continent*, De Gruyter, Berlin, 2009, pp. 49–58.

- [9] Rodríguez Pérez Yolanda, “On Hispanophobia and Hispanophilia across Time and Space”, in: Y. Rodríguez Pérez (ed.), *Literary Hispanophobia and Hispanophilia in Britain and the Low Countries (1550–1850)*, Amsterdam, 2020, pp. 11–44.
- [10] Smith Jeremy, *Europe and the Americas. State Formation, Capitalism and Civilizations in Atlantic Modernity*, Brill, Leiden, 2006.
- [11] Withers Charles W. J., “Place and the ‘Spatial Turn’ in Geography and in History”, *Journal of the History of Ideas*, 4/70 (2009), pp. 637–658.
- [12] Wolff Larry, *Inventing Eastern Europe*, Stanfor UP 1994.
- [13] Wolff Larry, “The Western Representation of Eastern Europe on the Eve of World War I. Mediated Encounters and Intellectual Expertise in Dalmatia, Albania, and Macedonia”, *The Journal of Modern History*, 2/86 (2014), pp. 381–407.

Chaslav D. Koprivitsa

THE “WORLD KNOWLEDGE”.
ON THE HISTORICAL GENESIS OF THE
COMMUNICATIVE-CULTURAL MONOPOLY
OF THE WEST

Abstract

In this paper we try to understand the historical and structural reasons for the emergence and maintenance of information-communicative-epistemic primacy of the West in relation to the rest of humanity – from the beginnings of the modernity to the present day. The empirical superiority of the West, in addition to its technological and institutional components, has its substantial point in monopolization of the notion of knowledge (which is progressively reduced to opinion), which results in its de facto almost unchallenged primacy in determining what the world is and what universal human standards should be. The article reconstructs the ancient prehistory of European epistemic, i.e. Eurocentric cosmological exclusivism, as well as pays attention to some characteristic phenomena of modern inter-civilizational onto-epistemology.

Key words:

Europe, West, knowledge, world, epistemology, interculturality.

Iva Bubanja*^{*}

Beogradska akademija poslovnih i umetničkih strukovnih studija

Strateško uokviravanje na televiziji: Izveštavanje o migrantskoj krizi u Srbiji 2015. godine^{**}

Apstrakt

Zbog veza koje se uspostavljaju između medijske i političke sfere, izveštavanja medija postaju sve pristrasnija, a naglasak se stavlja na političke subjekte i njihove interpretacije stvarnosti. U skladu sa tim, rad analizira upotrebu strateških okvira od strane televizija sa nacionalnom frekvencijom prilikom izveštavanja u kriznim situacijama. Tokom krize, publika se oslanja na medije kao izvore informacija, a politički subjekti vrše jak pritisak na novinare. Autorka ima za cilj da utvrdi u kojoj meri su medijski prilozi strateški obojeni, koji elementi ukazuju na strateški obojen sadržaj i ko su ključni subjekti u kriznom izveštavanju. Otvara se i pitanje uloge pluralizma ideja u političkom procesu u Srbiji, odnosno koliko ideje artikulisane u javnom prostoru odražavaju realan spektar društvenih stremljenja. Istraživanje je vršeno na primeru Migrantske krize kao studiji slučaja. Rezultati su pokazali izrazito visok stepen jednostrukog prikazivanja stvarnosti i opštu rutinizaciju rada domaćih mediji.

Ključne reči:

mediji, strateški okviri, krizne situacije, televizija, migrantska kriza, uokviravanje

* ivabubanja@gmail.com

** Истраживање је спроведено за потребе докторске дисертације, „Стратешко уоквиравање у извештавању о кризним ситуацијама у програмима телевизија са националном фреквенцијом у Србији”, коју ауторка ради на Факултету политичких наука у Београду. Извештавање медија о migrantskoj кризи једна је од три студије случаја која ће се разматрати и у докторату.

UVOD

Veze između medijske i političke sfere su sve komplikovanije i teže raskidive. U javnom prostoru i masovnim medijima vrši se reprezentacija delatnosti političkih aktera sa ciljem da se njihovo viđenje stvarnosti predstavi publici. Zato političke elite kreiraju sadržaje za koje misle da će uticati na svest ljudi.¹ Sa druge strane, mediji su glavni činioci (de)konstrukcije stvarnosti, spoljni generatori semantičke manipulacije, zasnovane na proizvoljnom izboru izvora informacija.² To znači da novinari imaju moć da promovišu određenu sliku o događaju, dajući određenim aspektima stvarnosti prednost u odnosu na druge.³ Tako medijska mobilizacija pristanka i društveni konsenzus nije slaganje oko vrednosti, već ideološka hegemonija sa medijima u glavnoj ulozi, jer se parcijalnim predstavljanjem realnosti daje legitimitet dominantnim društvenim vrednostima.⁴

STRATEŠKO UOKVIRAVANJE

„Uokviriti” znači istaći neke delove percipirane stvarnosti i učiniti ih vidljivijim u tekstu kojim se komunicira, tako da promovišu određenu temu, moralnu ocenu ili preporuku.⁵ Okviri definišu probleme i uzroke, donose etičke procene, predviđaju posledice i predlažu rešenja.⁶

Formiranje strateških okvira odnosi se na informisanje i usmeravanje publike na određene aspekte medijskog sadržaja, što vodi ubeđivanju i specifičnom tumačenju društvene stvarnosti.⁷ Cilj je da se ta tumačenja preuzmu,

¹ Ольга Юрьевна Малинова, *Конструирование смыслов: Исследование символической политики в современной России*, Центр социальных науч. информ. исслед. Отд. полит. науки, 2013, с. 12.

² Žan Bodrijar, *Simulakrum i simulacija*. Svetovi, Novi Sad, 1991.

³ Robert Mathew Entman, “Framing Bias: Media in the Distribution of Power”, *Journal of Communications*, 57(1), 2007, p. 167.

⁴ Stuart Hall, “Encoding/Decoding in Television Discourse” in: Stuart Hall, Doothy Hobson, Andrew Lowe, Paul Willis (ed.), *Culture, Media, Language*, Hutchinson, London, 1981.

⁵ William Anthony Gamson, *Talking politics*, Cambridge University Press, New York, 1992.

⁶ Robert Mathew Entman, “Framing: Toward a clarification of a fractured paradigm”, *Journal of Communication*, 43, 1993, p. 53.

⁷ Kirk Hallahan, “Strategic Framing”, *International Encyclopedia of Communication*, Blackwell, London, 2008, p. 85.

usvoje, šire i koriste za klasifikaciju i ocenu javnih događaja. Fokusiranjem na samo određene segmente vrši se pritisak na publiku da razmišlja na poželjne načine o datoj temi i koristi selektivno znanje vezano za nju.

Strateški uokvirane vesti ističu afektivnost, nedovoljno predstavljaju politički diskurs i naglašavaju ulogu institucija u odnosu na ulogu pojedinaca kao članova publike.⁸ Ubeđivanje se obezbeđuje pozivanjem na autoritet – kompetentan subjekat koji objašnjava događaje uz prezentaciju dokaza, ili pojednostavljenjem problema tako što se on svodi na proste i definitivne pojmove.⁹

Kroz strateški okvir, novinar će informaciju preneti u onom tonu i onoliko puta koliko je dovoljno da ubedi prvo sebe, pa publiku u određenu interpretaciju stvarnosti. Ako se obrasci strateškog uokviravanja ponavljaju u različitim porukama i medijima to znači da mediji mogu sistematski pomagati entitetima kao što su političke partije i subjekti i doprineti distribuciji političke moći.

IZVEŠTAVANJE O KRIZNIM SITUACIJAMA

Bez obzira na uzrok, krize su periodi obeleženi nestabilnošću, neizvesnošću i strahom od nepoželjnih ishoda. Svaka krizna situacija definisana je medijskom slikom koja postoji o njoj i koja je podložna različitim uticajima, što je u skladu sa rizičnošću događaja.¹⁰ Prilikom izveštavanja o krizi, mediji su manje fokusirani na novinarske norme u vezi sa ravnopravnim prikazivanjem političkih aktera, a više na pojedinačne priče i ljude na vlasti koji su definisani kao zvanični izvori informacija.¹¹ Zato politički akteri ovakve situacije preusmeravaju u svoju korist i ističu sebe. Tako se otvara javna rasprava i utiče na razvoj deskriptivnog novinarstva, koje doprinosi portretisanju političkih aktera kao kredibilnih kriznih menadžera, a ne taktičkih političara.

Intervencija vlasti u medijsku sferu je uvek direktnija u kriznoj situaciji, jer je cilj sačuvati kontrolu u simboličkoj praksi i ne dozvoliti definisanje događaja koje bi ugrozilo oficijalne definicije. Novo i nepoznato je opasno, pa u krizi i novinari aktiviraju gotove formule obrazaca sadržaja. To znači

⁸ June Woong Rhee, "Strategy and issue frames in election campaign coverage: a social cognitive account of framing effects", *Journal of Communication*, 47, 1997, p. 32.

⁹ Marčelo Foa, *Gospodari medija*, Clio, Beograd, 2017, str. 85.

¹⁰ Snježana Milivojević, Jovanka Matić, *Ekranizacija izbora: TV prezentacija izborne kampanje 92 u Srbiji*, Vreme knjige, Beograd, 1993, str. 9–10.

¹¹ Eva-Karin Olsson, Lars Nordb, "Paving the way for crisis exploitation: The role of journalistic styles and standards", *Journalism*, Sage, London, 2014.

da se okviri strateški boje tako da se ne naruši ustanovljeno razumevanje stvarnosti.¹²

SIMBOLIČKA POLITIKA I STRATEŠKO UOKVIRAVANJE

Medijalizacija savremenog političkog procesa je u vezi sa njegovom javnom reprezentacijom koja se ostvaruje kroz simboličku prezentaciju politike. Simbolička politika je vid političkog komuniciranja kojim se sugeriše određeni smisao uz pomoć korišćenja vizuelnih, auditivnih i drugih vrsta efekata.¹³ To znači da će politički subjekti koristiti estetsko-simboličke resurse i stvarati simboličke surogate političkih aktivnosti u cilju sopstvene legitimizacije i konsolidacije. Tako je istraživanje simboličke prezentacije politike u vezi sa istraživanjem medijskog prostora u kome se proizvode i šire konkurentna tumačenja društvene realnosti.¹⁴

Novinari postaju važni akteri u procesu proizvodnje i širenja političkog simbolizma, što vodi većoj povezanosti političkih subjekata, medija i javnog mnjenja. Mediji vrše manipulaciju koje primaoci nisu ili su jedva svesni i čije se posledice ne mogu lako kontrolisati. Strateški okviri funkcionišu kao organizatori složenih informacija koji pomažu u definisanju i organizaciji diskursa i koji imaju kognitivne, društvene i ideološke funkcije. Zbog ovakvih svojstava okvira, znanje publike o događajima biće nepotpuno, ili pristrasno, i uticaće na njihovo opšte znanje o svetu.¹⁵ Okviri će delovati na izgradnju zajedničkih društvenih reprezentacija koje ljudi imaju o svetu, što za uzvrat deluje na razvoj ili promenu ideologija i politike.

CILJ ISTRAŽIVANJA I METODOLOŠKI OKVIR

Izbeglička kriza 2015. uzeta je kao studija slučaja u kojoj autorka na osnovu analize medijskog izveštavanja o krizi želi da ukaže na degradirajuće dejstvo političke sfere na medije sa posebnim naglaskom na vladajuće političke

¹² Snježana Milivojević, *Mediji, ideologija i kultura*, Peščanik, Fabrika knjiga, Beograd, 2015, str. 75–77.

¹³ Сергей Петрович Поцелуев, „Символическая политика: Конstellация понятий для подхода к проблеме”, *Полис*, Политические исследования, No 5, 1999, стр. 62.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Erik P. Lou, *Mediji i politički proces*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013, str. 67.

subjekte. Rad ima za cilj da utvrdi u kojoj meri su medijski prilozi strateški obojeni, pokaže koje elemente novinari koriste da bi strateški obojili sadržaj i predstavi ko su bili glavni izvori informacija tokom krize. Time se otvara i pitanje uloge pluralizma ideja u političkom procesu u Srbiji, odnosno koliko ideje artikulisane u javnom prostoru odražavaju realan spektar društvenih stremljenja.

Studija slučaja obuhvata sadržaje emitovane u periodu od 29. 8. 2015. do 10. 10. 2015. godine u informativnim emisijama na televizijama sa nacionalnom frekvencijom (Radio-televizija Srbije, Pink, Prva i B92), jer TV i dalje predstavlja najznačajnije sredstvo informisanja u Srbiji.¹⁶ Izbor sadržaja bio je ograničen teškom dostupnošću materijala i problemom da on tokom godina nije sačuvan, pa je interpretacija podataka vršena sa opšteg aspekta, a ne na nivou pojedinačnih televizija.

KONTEKST DEŠAVANJA I OPIS KRIZNE SITUACIJE

Migrantska kretanja sa prostora Bliskog i Srednjeg istoka, Severne i Supsaharske Afrike, nakon sukoba u Siriji, predstavljaju fenomen po pitanju masovnosti, nekontrolisanosti.¹⁷ To se na prostoru Srbije moglo uočiti 2015. kada su izbeglice Balkanskom rutom dolazile u Evropu. Balkan je bio specifičan zbog demografskog položaja, istorije, vladajuće ekonomske krize i činjenice da su se na njemu preplitali brojni centri moći.

Prema podacima Komesarijata za izbeglice, kroz Srbiju je u 2015. prošlo oko 600.000 ljudi.¹⁸ Izbeglice su se kretale od Preševa ka Beogradu, gde su pravile pauzu i boravile u izuzetno lošim uslovima, a potom bi odlazile ka severu zemlje i napuštale Srbiju.¹⁹ Najveće aktivnosti vlasti bile su usmerene na izgradnju prihvatnih centara (pored postojećih), dok su pravnu i humani-

¹⁶ Синиша Атагић, Јелена Сучулија Милојевић, „Институционални услови конкуренције политичких идеја у Србији: случај регулаторног тела за електронске медије”, *Српска политичка мисао*, бр. 3, год. XXV, свеска 61, Институт за политичке студије, Београд, 2018, стр. 123–140; Јованка Матић, „Медијска политика власти SNS-а у Србији 2014–2018. године”, *Зборник у част проф. др Дубравке Валић Недељковић – Медији Балкана*, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2018, стр. 53–71.

¹⁷ Драган Петровић, Рајко Буквић, *Европа и мигрантско питање 2014–2020*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2020, стр. 13.

¹⁸ Исто, стр. 104–106.

¹⁹ Пријем и положај миграната у РС био је регулисан Законом о азилу (2007), по коме је особама које су изразиле намеру да затраже азил омогућен боравак

tarnu pomoć pružale organizacije civilnog društva u saradnji sa UNHCR-om (UNHCR) i lokalnom zajednicom.²⁰

U septembru 2015. Mađarska je završila zid i postavila žičanu ogradu (175 km) duž granice sa Srbijom, pa je potom granica i privremeno zatvorena. Istovremeno, u Mađarskoj je na snagu stupio zakon koji je nezakonit prelaz granice i boravak u Mađarskoj tretirao kao krivično delo.²¹ Posledice takvog zakonodavstva videle su se u sukobu izbeglica i mađarske policije na srpsko-mađarskoj granici. Sukob su osudile sve zemlje sveta zbog prekomerne upotrebe sile od strane mađarske policije.

To je izazvalo preusmerenje izbegličkog toka ka Hrvatskoj. Izbeglice su ilegalno prelazile „zelenu granicu”²², što je onemogućilo kontrolu protoka. Zbog velikog dnevnog priliva izbeglica Hrvatska je odlučila da zatvori granicu, a potom i blokira teretni saobraćaj iz Srbije. Ovakvi potezi tumačeni su kao izborni bodovi, jer su se u Hrvatskoj održavali parlamentarni izbori. Nediplomatska retorika je dodatno usložnjavala već kritičnu situaciju. Nakon međunarodnih pritisaka, dve zemlje su ponovo otvorile svoje granice uz koordinaciju aktivnosti.²³

IZVEŠTAVANJE O MIGRANTSKOJ KRIZI 2015. GODINE

Istraživanje je obuhvatilo 1.267 medijskih priloga, koji su izabrani na osnovu informativnog karaktera i ključnih reči: migranti (migrantska kriza), Srbija, EU, Mađarska, granica, izbeglice, pomoć, Hrvatska itd.

U ukupnom uzorku bilo je 60% strateški obojenih priloga (755), što je izuzetno visok procenat (Slika 1). To znači da je postojala jednoobraznost u izveštavanju i da se može konstatovati određena vrsta medijske pristrasnosti. Strateški obojeni prilozima su u fokusu daljeg razmatranja.

у земљи од 72 сата, пре подношења службеног захтева за добијање азила. Већина избеглица то није чинила и у том року је напуштала Србију.

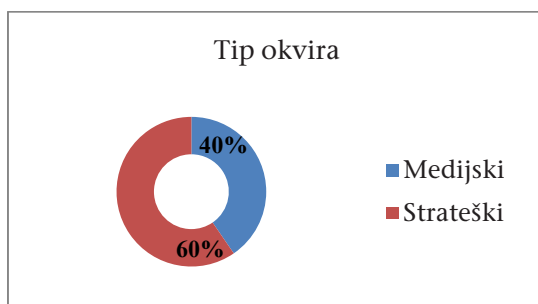
²⁰ Senada Šelo Šabić, “Impact of the Refugee Crisis in the Balkans: A Drift Towards Security”, *Journal of Regional Security*, 12:1, 51–74, 2017, p. 51.

²¹ Beogradski centar za ljudska prava, *Ljudska prava u Srbiji 2015: pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava*. Izveštaji. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2016, str. 254.

²² Границе које иду дуж ливада, или обрадивих површина и које нису јасно назначене и обележене.

²³ Senada Šelo Šabić, “Impact of the Refugee Crisis in the Balkans: A Drift Towards Security”, *Journal of Regional Security*, 12:1, 2017, p. 57.

Slika 1. Tipovi okvira u izveštavanju o migrantskoj krizi 2015.

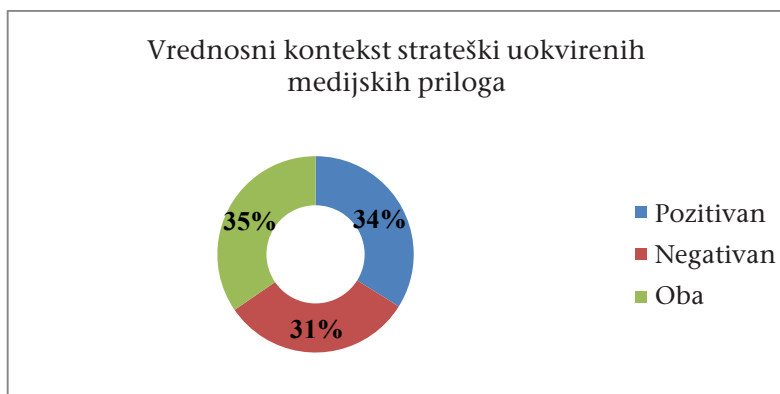
Izvor: Autorka na osnovu rezultata istraživanja

Strateški prilozima su u većini slučajeva (74,8%) predstavljali teme dana, što pokazuje da tokom krize nije bilo prostora za praćenje drugih političko-ekonomskih događaja. Žanrovski, ovi sadržaji su najčešće tematski prilozima (45,4%), što ukazuje da su mediji, nakon događaja, tražili podobne izvore koji bi objasnili publici situaciju na terenu. U živo izveštavanje čini 14% analiziranog sadržaja, što je mali procenat, jer je ovo bio pik krize i svakoga dana se situacija menjala, ali se može objasniti činjenicom da je kod reportažnog izveštavanja teže manipulirati slikom. Anкета u analiziranom uzorku nikada nije zaseban prilog, ali je deo njega u 12,2% slučajeva i obuhvata razgovor sa izbeglicama. Takvim anketama ciljalo se na emocije publike, jer su prikazivane teške životne priče ovih ljudi, ili su se naglašavale njihove želje da nastave put ka Evropi, što je trebalo da smanji strah građana od potencijalnog naseljavanja izbeglica.

Novinar, ili spiker, uvodio je publiku u tematiku priloga (72,5%) i prezentovao ga, iako u skoro polovini uzorka autor priloga nije imenovan, što pokazuje da publika nema koga da pozove na odgovornost za izgovorenu reč. Snimak je u 69% priloga aktuelan i tonski, jer bogatstvo televizijske slike na najpotpuniji način prenosi poruku i zavodi publiku. Deo priloga bile su mape kretanja migranata, prikazi, snimci sa društvenih mreža itd. Zaključnim izjavama novinara ili političkih subjekata (63,6%) događajima je davana pobjednička perspektiva.

Ponavljane reči i izrazi su najčešće: migranti (246) i izbeglice (192). Pojam izbeglica nosi humanitarni kontekst koji izostaje kada se koristi termin migranti, koji se u svakodnevnom govoru koristi za ekonomske migracije. U izveštavanju domaćih medija nije se pravila razlika, već su se pojmovi koristili kao sinonimi.

Slika 2. Vrednosni kontekst sadržaja o migrantskoj krizi 2015.

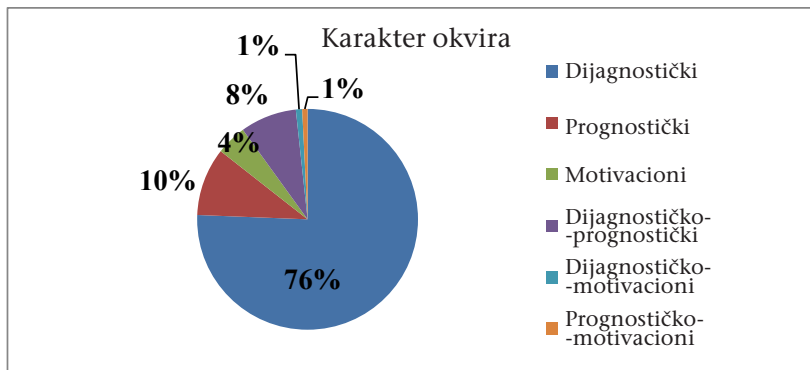
Izvor: Autorka na osnovu rezultata istraživanja

U ukupnom uzorku, vrednosni kontekst priloga deluje ujednačeno (Slika 2), što znači da su i pozitivni i negativni i kombinovani (i pozitivni i negativni) prilozima jednako plasirani tokom perioda analize. Međutim, prilozima se mogu okarakterisati kao pozitivni kada se u njima naglašava organizovana i saosećajna Srbija, a kombinovano kada je fokus na Srbiji koja se ponaša „evropejskije od drugih evropskih zemalja” i gde je naglasak na činjenici da se druge zemlje ne ponašaju solidarno kao Srbija. To pokazuje da se prilozima čiji je vrednosni kontekst pozitivan i kombinovan uokviruju na sličan način i da se u većini priloga ojačava slika o organizovanoj evropskoj Srbiji. Negativni prilozima koji se bave „lošim susedima” i sudbinama izbeglica su manje vidljivi.

KARAKTERISTIKE STRATEŠKOG UOKVIRAVANJA PRILOGA O MIGRANTSKOJ KRIZI

Karakter strateških okvira u izveštavanju o migrantskoj krizi je dijagnostički (76%) i oni su usmereni na predstavljanje toga šta je Srbija tog dana dobro učinila kada je u pitanju briga o izbeglicama (Slika 3). Mediji samo kroz nemontiran materijal i uživo javljanje stvaraju protivtežu dominantnim okvirima kriznih menadžera.

Slika 3. Karakter strateških okvira u izveštavanju o migrantskoj krizi 2015.

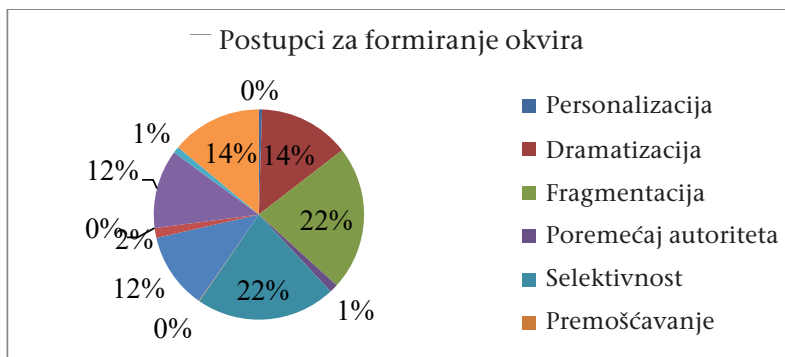

Izvor: Autorka na osnovu rezultata istraživanja

Ton je moralizujući (77,6%), što ukazuje na odsustvo odgovornosti za datu situaciju i njeno prebacivanje na druge, neposredne aktere. Subjekti se međusobno optužuju i privlače pažnju, a mediji u izveštavanju ne idu izvan njihovih debata. U analiziranom sadržaju, oko 58% strateških okvira je usmereno na ponašanje Srbije u aktuelnoj krizi i isticanje njene humane uloge uz praćenje evropskih vrednosti. Time se ukazuje na beg od neuglednog imidža koji Srbija ima još od devedesetih godina i na spremnost Srbije da bude član EU i ponaša se u skladu sa evropskim normativom. Veliki broj okvira usmeren je na negativnu percepciju drugih zemalja sveta koje se ne ponašaju kao Srbija i nisu dovoljno spremne za krizu, niti dovoljno saosećajne sa izbeglim ljudima. Nesposobnost da EU, ili neke druge zemlje reše kriznu situaciju (kako lokalnog tako i međunarodnog karaktera) iskazuje se u skoro 91% priloga.

Autori okvira su uglavnom predstavnici vladajuće koalicije (38%), zatim mediji (34%) i strani subjekti (23%). Sve ostale ličnosti, ili institucije koje se pojavljuju u migrantskoj krizi doprinose pojedinačno u procesu stvaranja okvira u manje od 3%.

Slika 4. Formiranje strateških okvira o migrantskoj krizi 2015.

Izvor: Autorka na osnovu rezultata istraživanja

Postupci formiranja okvira u ovoj studiji slučaja su različiti (Slika 4) i ukazuju na neujednačeno predstavljanje situacije. Najviše dominiraju postupci kao što je fragmentacija i selektivnost, koji pokazuju da mediji „vade“ informacije iz konteksta. Činjenica da se to može uočiti na programima sve četiri televizije dodatno pogoršava situaciju i ukazuje na odsustvo pluralizma ideja na domaćem medijskom tržištu. Pored toga, dramatizacija i viktimizacija su tu da podignu nivo afektivnosti publike, sa jedne, i unesu dodatni strah, sa druge strane, jer publika nema uvid u stvarnu situaciju na terenu.

Strateški okviri o migrantskoj krizi

U analiziranom uzorku utvrđeni su sledeći pro i kontra strateški okviri:

- **Prostrateški okviri:**

- 1) Srbija se u migrantskoj krizi ponela humano, odgovorno, solidarno i više evropski od nekih evropskih država i pružila je izbeglicama svu neophodnu pomoć, čime je dokazala da je evropska država koja poštuje evropske vrednosti i želi da bude deo rešenja ove krize (317).²⁴
- 2) Za razliku od Srbije koja je spremno dočekala krizu, evropske zemlje i Evropska unija nisu na vreme reagovala i potpuno su nesprema za nju, a što se i vidi u nemogućnosti da se usaglase oko zajedničkog rešenja (sistema kvota) i što vodi stalnom kršenju evropskih vrednosti i standarda (112).
- 3) Hrvatska se, uprkos tvrdnjama da je spremna za izbeglički talas, nije dobro organizovala i svojim ponašanjem krši međunarodna prava i

²⁴ Broj ponavljanja određenog frejma.

procedure. Ona pokušava celokupnu krivicu da prebaci na Srbiju, iako Srbija ni za šta nije kriva i ponaša se sve vreme u skladu sa evropskom regulativom i najvišim moralnim i etičkim principima (85).

- 4) Srbija i Mađarska neguju dobrokomšijske odnose, iako je Mađarska ugrozila integritet Srbije i pokazala nesolidarnost, surovost i nepoštovanje evropskih vrednosti i ljudskih prava i to tako što je izgradila zid, ogradu, uvela nove zakone, stavila policiju na svoju granicu i primenjivala nepotrebnu silu (91).
- 5) Nemačka, kao jedan od uzora Srbije, ponaša se solidarno i humano, i u skladu sa takvom strategijom je primila veliki broj izbeglica koje će pokušati da integriše u svoje društvo, što treba da bude primer drugim zemljama kako da se izборе sa krizom (9).

Kontrastrateški okviri:

- 6) Srbija je humana, ali ne postoji sistemsko rešenje problema i Vlada Srbije ne poštuje brojne međunarodne propise u vezi sa azilom i izbeglicama (13).
- 7) Srbija, iako je na evropskom putu, neće trpeti nepravdu i iskorišćavanje od strane Evropske unije, a što znači da se izbeglice ovde neće vraćati i da Srbija neće postati sabirni centar za migrante (23).
- 8) Evropska unija ceni odgovornost i humanost Srbije u migrantskoj krizi, što i pokazuje kroz pohvale, pakete pomoći za koje je Srbija zahvalna, iako su iznosi novčanih donacija manji nego što je Srbiji potrebno (26).
- 9) Hrvatska ne želi situaciju kao u Srbiji i Makedoniji i zato će primeniti metode rešavanja migrantske krize, koje se razlikuju od mađarskih i počivaju na pravoj humanosti, a ne lažnoj kao u Srbiji, koja zarađuje na izbeglicama (20).
- 10) Mađarska je jedina zemlja koja štiti Šengen i ponaša se u skladu sa evropskim propisima čak iako to znači primenu sile (10).

Pored ovih, postoji i jedan broj nesvrstanih okvira (49) koji se ne mogu pripisati nijednoj kategoriji.

Kontraokviri čine manje od 12% utvrđenih strateških okvira sa dijagnostičkim karakterom iz ugla različitih učesnika. To pokazuje da su tokom izveštavanja o migrantskoj krizi mediji uglavnom plasirali pozitivne (pro)okvire u kojima se ističe humanost i solidarnost Srbije i da je u malom broju slučajeva dolazilo do isticanja negativnih aspekata krize, pogleda opozicije ili nevladinog sektora kao možda i najvećeg kritičara politike Vlade RS. Ideje koje su javno publikovane većinski su u skladu sa dominantnom ideologijom i slikom koju postavljaju ključni krizni menadžeri bez uvida u alternativna gledišta i stavove. Kritika koja se šalje na račun internacionalnih igrača jednako služi za veličanje odgovornog postupanja države u borbi sa krizom i uspešnim rešavanjem lokalnih izazova podstaknutih kretanjem migranata.

Ako se suprotstavljeno mišljenje publikuje i komentariše to je alternativa koju plasiraju samostalno politički lideri na vlasti (kontraokviri 7 i 8, kojih je zajedno više nego drugih kontraokvira) da bi se ogradili od javnih nedoumica i strahova i stvorili iluziju mogućnosti odabira kao kad je u pitanju problem potencijalnog naseljavanja izbeglica na prostore Srbije.

Subjekti i akteri u migrantskoj krizi

Novinari su obično citirali 2 subjekta po prilogu i to obično političare na vlasti. Novinari izjave prenose parcijalno (61,2%) i sugerišu šta je važno od dnevnih događaja i njihovih karakteristika. Sa druge strane, prilozi uglavnom imaju jednog aktera, a 10% priloga uopšte nije imalo aktere. Novinari su poziciju aktera koristili za nadogradnju i dopunjavanje izjava dominantnih subjekata, što je doprinelo dramatičnosti krize. Poređenjem izjava subjekata i aktera olakšavala se prezentacija događaja iz unificirane perspektive važnih kriznih menadžera (59%).

Tabela 1. Pojavljivanje subjekata/aktera po vrstama u migrantskoj krizi 2015.

Vrste	Subjekat	Akter
Republičke državne institucije	56	76
Predsednik Srbije	19	29
Ministri Vlade Srbije	196	200
Premijer Srbije	122	178
Pokrajinske, lokalne državne institucije i funkcioneri	22	10
Političke partije, ili članovi partija, poslanici Srbije	8	21
Ekonomski subjekti	15	14
NVO i civilne organizacije u Srbiji	62	78
Domaći subjekti iz obrazovanja i kulture	3	0
Posebne profesionalne grupe u Srbiji (vojska, policija, lekari)	64	36
Posebne društvene grupe u Srbiji (žena, deca, omladina)	0	2
Izbeglice	191	31
Ostale manjinske grupe (etničke i verske) u Srbiji	2	0
Građani Srbije	47	5
Stručnjaci u Srbiji (analitičari, naučne institucije itd.)	16	2

Domaći novinari/mediji	535	66
Drugi domaći subjekti	9	16
Predstavnici tela Evropske unije	88	148
Premijeri/kancelari drugih zemalja	104	250
Ministri spoljnih poslova drugih zemalja	27	53
Predsednici stranih zemalja	23	52
Ostali međunarodni subjekti	139	492

Izvor: Autorka na osnovu rezultata istraživanja

U Tabeli 1 nalazi se pregled pojavljivanja subjekata i aktera po vrstama tokom izveštavanja o migrantskoj krizi. Posebno je uočljivo prisustvo novinara sa kojima se publika svakodnevno susretala i doživljavala ih je kao ljude od poverenja. Njihova retorika i odabir izvora daju stratešku boju samom izveštavanju. Vrednosno neutralan i strateški obojen mogu imati isti izvor, ali novinar bira kako će informaciju preneti. Najčešće citirani subjekti su ministri Vlade Srbije: Aleksandar Vulin, ministar za rad, socijalna i boračka pitanja (5.015s)²⁵, Nebojša Stefanović, ministar unutrašnjih poslova (2.585s), Ivica Dačić, ministar spoljnih poslova (3.531s), ili premijer, Aleksandar Vučić (6.626s). Treba uzeti u obzir da kategoriju ministara sačinjavaju ministri različitih resora, dok kategorija premijera obuhvata isključivo jednu ličnost. Tako je premijer sa ovim brojem pojavljivanja imao veći uticaj u odnosu na ostale krizne menadžere. Kako su domaći ministri i premijer i dominantni akteri, publika je bila stalno u kontaktu sa istim ličnostima, čime je olakšano ponavljanje ključnih koncepata, fraza i stereotipnih slika. Pojedinačnu kategoriju čini još samo predsednik Srbije (835s), koji se u ukupnom uzorku pojavljuje šest puta manje od premijera i izjave su mu značajno kraće.

Dominacija predstavnika vladajuće koalicije je očigledna, dok su predstavnici opozicije gotovo nevidljivi (i kao subjekti i kao akteri). U ovoj krizi NVO su najveći kritičari rada vlasti, jer su davali informacije sa terena koje su ukazivale na neorganizovanost države i delovanje u oblastima koje nisu ključne, čime se podriva humani i organizovani diskurs koji vlast sve vreme plasira. Tu se posebno ističe Radoš Đurić (1.659s) iz Centra za pomoć tražocima azila koji, bez obzira na poziciju važnog kriznog menadžera, ne dobija nijedno aktersko pojavljivanje.

²⁵ Ukupna vremena izlaganja subjekata.

Izbeglice su usmeravale priloge u skladu sa potrebama političara, dodajući pričama afektivnost i retko su bili na poziciji aktera. Među inostranim subjektima posebno su se isticali premijeri / kancelari zemalja Evrope koji su bili podrška humanoj strategiji Srbije, a koja se neretko tumačila i kao podrška evropskom putu. Posebno treba istaći premijera Hrvatske, Zorana Milanovića (1.894s), čija je nediplomatska retorika olakšala domaćim političarima da krizu predstave kako oni žele. Situacija na srpsko-hrvatskoj granici je opisivana mnogo strastvenije uz veliku dozu senzacionalizma, od situacije na srpsko-mađarskoj granici, iako su tamo procedura zatvaranja granice i sukob bili mnogo ekstremniji.

Tabela 2. Percepcija subjekata/aktera u izveštavanju o migrantskoj krizi

Uloga	Subjekt	Akter
Dobri ljudi	327	270
Žrtve	198 (100 migranti)	54
Negativci	12	158
Zlikovci	6	28
Lider	883	1.687
Heroj	12	3
Otac nacije	35	1
Obični ljudi	526	62

Izvor: Autorka na osnovu rezultata istraživanja

U Tabeli 2 su navedene uloge koje su najčešće imali subjekti i akteri u ovoj krizi. Najveći broj njih se predstavljao kao šarmantan i snažan lider, jer je u krizi građanima potrebno vođstvo. U ulozi oca nacije nalazio se samo premijer Vučić, jer su njegova javna pojavljivanja uključivala, pored ujednačene brige i samožrtve, objedinjenje svih kriznih informacija, specijalne konferencije za štampu, razgovore sa međunarodnim igračima itd. Na poziciji žrtve se nalaze najčešće migranti, dok se mađarska policija, ili premijer Milanović, sagledavaju kao negativci i zlikovci koji doprinose nefunkcionisanju regiona.

STRATEŠKA OBELEŽJA PRILOGA

Strateški uokvireni prilozi se mogu prepoznati po upotrebi metafora, jezika igre, rata, takmičenja i sporta, koji su jedinstveni indikatori pristrasnosti sadržaja.

Upotreba metafora

Metafore korišćene u ovoj studiji slučaja mogu se podeliti u tri kategorije:

- *Migrantski talas i izbeglice*: Putevi smrti (odlazak iz Sirije);²⁶ Jednačina sa puno nepoznatih (Balkanska ruta);²⁷ Reka i danas teče prugom Horgoš – Reske (izbeglički talas ka Mađarskoj);²⁸ Vruć krompir koji niko ne želi u svojim rukama (migranti);²⁹
- *Srbija*: Prava oaza mira;³⁰ Pravo malo balkansko čudo;³¹ Svetla tačka Evrope u ovom trenutku;³² Kikiriki suma (iznos pomoći EU);³³
- *Stav Evrope i evropskih zemalja*: Pravi se račun bez krčmara (rešenje za krizu bez učešća svih evropskih zemalja);³⁴ Zemlje EU su “a la cart” (EU drži sve opcije na stolu bez povlačenja konkretnih poteza);³⁵ Svi su ćutali pravili se engleske kraljice (EU koja ne želi da snosi odgovornost).³⁶

U 25,7% analiziranih uzoraka koriste se metafore koje ukazuju na pobednike i gubitnike, implicira se na potrebu takmičenja i merenja snaga i ukazuje na heroje i žrtve itd. Ove metafore služe da se publici privuče pažnja uz neobičnu terminologiju koju će zapamtiti, ali koja će sa sobom poneti i poruku.

²⁶ RTS1, *Jutarnji program*, 4. septembar 2015.

²⁷ Isto, 8. septembar 2015.

²⁸ RTS1, *Dnevnik 2*, 13. septembar 2015.

²⁹ RTS1, *Jutarnji program*, 31. avgust 2015.

³⁰ Pink, *Novo jutro*, 29. avgust 2015.

³¹ Isto, 26. septembar 2015.

³² Isto, 28. septembar 2015.

³³ RTS1, *Oko magazin*, 31. avgust 2015.

³⁴ B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 18. septembar 2015.

³⁵ RTS1, *Dnevnik 2*, 4. septembar 2015.

³⁶ Pink, *Novo jutro*, 31. avgust 2015.

Jezik sporta, igre i takmičenja

Izveštavanje novinara o političkim događajima često počiva na „šemi igre” u kojoj se kandidati takmiče za prednost.³⁷ Ovakvo izveštavanje se ne bavi suštinskim pitanjima, jer su novinari fokusirani na osobe, a ne situacije, i razmatraju svojstva i motivaciju političara, a ne pitanja upravljanja. Kada je strateški okvir zasnovan na sportskom modelu, on kodira pretpostavku da je pobjeda jedina motivacija političara. Okvirima igre novinari navode publiku da se usredsredi na političara koji pobjeđuje i njegove taktike i strategije. Tako se gubi fokus sa kvaliteta igre u javnoj, političkoj areni.³⁸ Političari postaju izvođači, sportisti, glumci sa pažljivo dizajniranim porukama. U Tabeli 3 mogu se uočiti neki od izraza koji su koristili (prenosili) domaći mediji prilikom izveštavanja o migrantskoj krizi.

Tabela 3. Jezik igre, takmičenja i sporta u izveštavanju o migrantskoj krizi

Jezik sporta (10,3%)	<ul style="list-style-type: none"> • Igraju ping-pong sa ljudima;³⁹ • Važno je da se spusti lopta;⁴⁰ • Vučićeva ekipa;⁴¹ • Ovo je utakmica i daje se autogol celom ovom regionu;⁴²
Jezik igre i takmičenja (25%)	<ul style="list-style-type: none"> • Gubimo trku sa vremenom;⁴³ • Hrvatska je pala na evropskom testu;⁴⁴ • Orao ne lovi muve, a mi smo orao;⁴⁵ • Ovo nije priča o dva ovna na brvnu, ovde se zna na čijoj je strani odgovornost i krivica za sve.⁴⁶

Izvor: Autorka na osnovu rezultata analize

³⁷ Thomas E. Patterson, *Out of Order*, Vintage, New York, 1993, pp. 57–58.

³⁸ Joseph N. Cappella, Kathleen Hall Jamieson, *Spiral of cynicism. The press and the public good*, Oxford University Press, New York, 1997, p. 84.

³⁹ RTS1, *Dnevnik 2*, 27. septembar 2015.

⁴⁰ Pink, *Novo jutro*, 23. septembar 2015.

⁴¹ RTS1, *Dnevnik 2*, 22. septembar 2015.

⁴² RTS1, *Oko magazin*, 24. septembar 2015.

⁴³ RTS1, *Dnevnik 2*, 6. septembar 2015.

⁴⁴ B92, *Vesti B92 u 16 sati*, 22. septembar 2015.

⁴⁵ Sve televizije su prenele ovu Milanovićevu izjavu, 18. septembar 2015.

⁴⁶ B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 24. septembar 2015.

Iako procenti korišćenja strateškog jezika u ovim prilozima nisu veliki, jezik igre i jezik sporta se neće naći zajedno u istom prilogu. Tako da u zbirnom iznosu upotreba ovakvih izjava pokazuje značajan strateški potencijal priloga. Kako je većina ovih izraza korišćena od strane političkih aktera, koje su novinari samo preuzeli, može se zaključiti da novinari usvajaju okvire političara i predstavljaju politiku kao vid takmičenja i igre. Ovakvo izveštavanje počiva na novinarskim rutinama i ne zahteva resurse neophodne za dodatno istraživanje.⁴⁷

Jezik rata

Analiziran uzorak sadrži i konfliktne, krizne okvire koji u sebi sadrže jezik rata. Kroz takvo obraćanje subjekata iskazana je kritika ili napad na druge aktere. Ovakav jezik upućuje na nasilje između političara, umesto građanske političke rasprave.⁴⁸ Jezik rata se koristi u 25,7% priloga i primeri takvog jezika su:

- Hrvatska je nacrtala ime, veru i naciju na granici;⁴⁹
- Mađarska diže zidove, naravno prema varvarima;⁵⁰
- Mi sada pregovaramo u belim rukavicama;⁵¹
- Ljudska prava kao dimna zavesa za borbu na ovom prostoru;⁵²
- Lično bih razgovarao i sa crnim đavolom ako je to korisno za Srbiju.⁵³

Upotreba jezika rata sa sobom nosi više novinarske interpretacije i procene političara uključenih u sukob.⁵⁴ Ovde se intervencija tumači kao stepen u kojem novinari sprovode određene misije i dele određene vrednosti umesto da deluju kao objektivni posmatrači. Upotrebom ovakvih izjava zauzimaju se strane u izveštavanju, a publika navodi da pruži podršku istaknutoj opciji. Ne pruža se uvid u argumente druge strane, niti se pruža perspektiva osim one koju postavlja aktuelna vlast.

⁴⁷ James Fallows, *Breaking the News*, Vintage, New York, 1997.

⁴⁸ Diana C. Mutz, Byron Reeves, "The New Videomalaise: Effects of Televised Incivility on Political Trust", *American Political Science Review*, 99 (1), 2005, pp. 1–15.

⁴⁹ RTS1, *Šta radite bre*, 24. septembar 2015.

⁵⁰ B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 24. septembar 2015.

⁵¹ Isto, 18. septembar 2015.

⁵² RTS1, *Oko magazin*, 31. avgust 2015.

⁵³ Prva, *Vesti u 18 sati*, 28. septembar 2015.

⁵⁴ Guus Bartholomé, Sophie Lecheler, Claes H. de Vreese, "Towards A Typology of Conflict Frames", *Journalism Studies*, 19:12, 2018, pp. 1689–1711.

Navođenje statistike i neadekvatna argumentacija

Mediji koriste u ovoj krizi statistiku da pojačaju određene tvrdnje i stavove, što se može uočiti u polovini analiziranog uzorka (51%). Njima se opisuje dnevni priliv migranata, visina dobijene pomoći, broj povređenih ili bolesnih itd.

U analiziranom uzorku može se uočiti i argumentacija koja je neprimerna za izveštavanje bilo kog tipa i koja počiva na:

- **Govoru mržnje i diskriminaciji:** Neka se vrate odakle su došli;⁵⁵ Primio bih izbeglice u svoj dom ako bi to značilo da ostali neće krenuti put Evrope;⁵⁶
- **Prenaglašavanju i senzacionalizmu:** Mađari će morati da pucaju po ljudima ako misle da spreče prodor izbeglica;⁵⁷ Juče sam nosio krvavu decu do ambulantnih kola i ta deca nisu ništa kriva;⁵⁸
- **Bojenju haosa:** Ne daj bože da smo mi nekoga nazvali divljacima. Ko zna šta bi nam danas radili? Bili bismo deo svih svetskih vesti;⁵⁹ Propadoše zavereničke teorije svih u Srbiji, taman sam se ponadao da će da dođe jedno milion i po u Srbiju, ali nema ništa od toga.⁶⁰

KRIZA I ELEMENTI KRIZE

Krizna situacija je predstavljena u širokom kontekstu (92,8%), što je u skladu sa prirodom krize koja je globalna. Kako je Srbija zemlja kandidat za članstvo u EU, kriza je bila test na kome se ispitivalo u kojoj meri Srbija prati evropske preporuke. Pošto je Srbija odabrala humanu strategiju i uspešno je sprovodila, širok kontekst je bio poželjan i zbog poređenja između odgovornih i uspešnih „nas“ i onih drugih koji nisu dovoljno ozbiljno pristupili rešavanju migrant-skog pitanja (48%).

Migrantska kriza se opisuje kao kriza gubitka (32,4%), jer obuhvata rase-ljavanje više miliona ljudi pod pritiskom rata i terora. Takva slika je bila ojačana nemogućnošću EU da ustanovi jedinstvenu migrantsku politiku i pronade adekvatno rešenje. Sa druge strane, za razliku od mnogih zemalja, Srbija je za svoj odnos prema izbeglicama dobila internacionalne pohvale i služila je kao

⁵⁵ B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 12. septembar 2015.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Prva, *Vesti u 18 sati*, 3. oktobar 2015.

⁵⁸ B92, *Vesti B92 u 16 sati*, 17. septembar 2015.

⁵⁹ Prva, *Noćni žurnal*, 26. septembar 2015.

⁶⁰ B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 25. septembar 2015.

primer kako se treba postaviti u krizi. Za Srbiju je ovo kriza pobede i dobitka, što pokazuje 23% priloga.

Elementi krize i krizna odgovornost

Opis trenutne situacije je dat u oko 93% pregledanog sadržaja, što je izuzetno visok procenat i obuhvata pregled situacije sa granica Srbije, ili iz prihvatnih centara. U oko 96% prezentovanog sadržaja mediji se bave „navodnim” uzrokom krize, tj. naznačeno je da je migrantski talas izazvan ratom u Siriji. Slika o krizi je pojednostavljena i u velikoj meri se svodila na lokalne probleme uzrokovane krizom. U skladu sa tim, u najvećem broju priloga mediji ne spekulišu o poreklu krize i ne deklarišu je kao krizu nastalu tehničkom, tj. ljudskom greškom.

Posledice krize su različito navedene u oko 94% priloga i obuhvataju blokade puteva, zatvaranje granica, neophodnu pomoć za veliki broj ljudi, itd. Posledice koje su istaknute i kojima se spekulise jesu i one koje direktno pogađaju Srbiju, ili se mogu iskoristiti za veličanje uspeha Srbije u odnosu sa migrantima.

Pitanje odgovornosti nije popularno (24,1%) i može se posmatrati iz dva ugla. U užem smislu, zahteva se odgovornost za događaje na teritoriji Srbije, a koji su uzrokovani kretanjem izbeglica. U ovom slučaju, odgovornost se u potpunosti skida sa Srbije i prenosi na Mađarsku, Hrvatsku ili Makedoniju itd. U širem smislu, odgovornost je u rukama EU, koja nije u stanju da donese sistemsko rešenje za krizu.

Predlog rešenja dat je u 46,5% priloga, što je nizak procenat i ne otvara mogućnost spekulacija. Takva situacija se može objasniti činjenicom da Evropa nije uspela da usvoji rešenje koje je opšteg karaktera, već su sve odluke počivale na državama članicama. U svega 6 priloga se nagoveštava da je za rešavanje krize važno zaustaviti sukobe na Bliskom istoku. U prilozima koji su fokusirani na Srbiji, rešenje za zatvaranje granica je uvek vraćanje na snagu slobode kretanja ljudi i robe.

DISKUSIJA

Na osnovu analiziranog uzorka izveštavanja medija na televizijama sa nacionalnom frekvencijom može se zaključiti da se upotrebom strateških okvira formirala slika o migrantskoj krizi koja je bila u skladu sa ideologijom i pogledom dominantnih političkih subjekata. Pojedinačnim isticanjem elemenata i korišćenjem, kako fudbalskih metafora, zatim jezika iz narodnih priča i dečijih igara, tako i stalnim aludiranjem na pobedničku domaću stranu i gubitničku stranu „nekih drugih”, stvarane su binarne podele koje mogu ukazati na nedostatak medijske neutralnosti.

Jednoličnost u izveštavanju domaćih medija potvrđuje i činjenica da se i tokom izveštavanja o migrantskoj krizi iste ličnosti mogu uočiti kako na poziciji subjekta tako i na poziciji aktera i da je u fokusu nadogradnja već dominantnog i postojećeg stava o krizi, a ne kritičkog pogleda. Rutinizacija novinarske prakse uočljiva je kroz korišćenje i ponavljanje različitih izraza za opis krize, ali i dnevnim izveštavanjem koje je bilo personalizovano i dramatično.

Način na koji su mediji formulisali svoje priloge jasno je ukazao da se upotrebom strateških okvira doprinosi prezentaciji simboličke politike u Srbiji. Kao zemlja kandidat za članstvo u EU, Srbija se nalazila u fazi ispunjavanja brojnih kriterijuma i prolazila je kroz proces reformi. Zadaci su se odnosili i na migracije, pa je kriza bila momenat u kome je Srbija trebalo da pokaže spremnost da poštuje evropske vrednosti i standarde. U tome joj je mogla pomoći Nemačka, pa je u samom postupanju praćena izbeglička politika Angele Merkel. Zato je u izveštavanju kontinuirano isticano da je Srbija demokratska, evropska zemlja koja želi da učestvuje u zajedničkom rešenju, a publika se u tu evropsku sliku ubeđivala kroz pokazivanje da je Srbija solidarnija i organizovanija od drugih članica Unije, što je trebalo da sugeriše da zemlja taj evropski potencijal već ima u sebi samo nije dobila priliku da ga pokaže. Zbog dugogodišnjeg članstva Mađarske i njenog potencijalnog uticaja na proces pridruživanja, sva moralizujuća retorika usmerena na nasilne metode prema migrantima je stišavana, a primena sile i ugrožavanje integriteta Srbije nije stavljano u prvi plan.

Sukob sa Hrvatskom bio je dinamičniji i vidljiviji zbog sukoba iz prošlosti, uz ponavljajući diskurs o „nama i njima“. Hrvatski zvaničnici su to koristili zbog dodatnih glasova na izborima, ali i zbog činjenica da je hrvatski plan za reakciju na krizu brzo javno oboren visokim dnevnim prilivima i nemogućnošću kontrole protoka. Iako za samu krizu i njeno rešavanje članstvo u Uniji u tom trenutku nije značilo mnogo, jer su odluke prenešene na nivo pojedinačnih zemalja, mediji su nefiltrirano prenosili izjave hrvatskih političara koje su opet bile strateški obojene i ukazivale na evropsko članstvo Hrvatske i tek kandidaturu Srbije i, u tom smislu, primat Hrvatske nad Srbijom. Nediplomatska retorika Hrvatske obojena pojmovima: „varvari, muve, ili sečenjem grane na kojoj sedi“ plasirana je sa zadatkom da istakne mračnu sliku o Srbiji iz devedesetih, od koje je Srbija pokušavala da pobegne od pada Miloševićevog režima. Ta kriminalna i ratna Srbija je kroz humanu strategiju delovanja trebalo da bude preinačena u tolerantnu i svetlu sliku, jer bi posle dugog niza godina i različitih evropskih testova Srbija konačno položila sa odličnih uspehom.

Srbija je odabrala human pristup, jer se već suočavala sa problemom izbeglica koji nije finaliziran. Javno, pristup je zasnovan na prethodnom iskustvu i tradiciji. Liberalna i otvorena politika uokviravana je kroz prizmu Srbije kao tradicionalno dobrog domaćina koji ako ima za sebe ima za „gosta“ a što je naglašavano stalnim isticanjem običnih ljudi koji pomažu izbeglicama i javnim apelima na moralnost. Sa druge strane, strah od naseljavanja migranata

je senzacionalistički prezentovan, pa su dominantni politički subjekti pustili u opticaj „srpsku snagu i inat” i u potpunosti negirali ovakav scenario.

Opozicija je imala identičan pogled na krizu, ali njene interpretacije krize nisu dobile javnu prezentaciju, ili su tumačene kao pokušaj narušavanja stabilnosti i evropskog puta Srbije. Kritika je postojala od strane civilnog i nevladinog sektora koji su pokušavali da prezentuju situaciju sa terena koja je bila manje blistava, ali su ovi okviri bili tako malo vidljivi da ih je humana slika u potpunosti progutala i na njih nije javno skretana pažnja, jer bi to značilo i podizanje njihove vidljivosti.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju da su se pritisci političke sfere na medije mogli jasno uočiti još u 2015. godini, i da do reakcije struke i novinara nije došlo. Televizije su zakoračile ka pristrasnosti i već tada postajale propagandna okosnica režima koji nije ostavio prostor za alternativne stavove. Ovakav rad medija pokazuje njihovu moć prilikom kreacije stvarnosti, mogućnost da se izgradi jedna verzija događaja i stvarnosti, ali i formira slika u glavama publike koja je u skladu sa ciljevima dominantnih političara na vlasti.

Ukazivanjem na primere u praksi i uvidom u različite aspekte medijskih sadržaja može se povećati svest o njihovoj strateškoj obojenosti i olakšati njihovo prepoznavanje od strane javnosti koja treba da dopre izvan ovih ponavljajućih slika. Promena treba da se desi prvo kod konzumenata sadržaja, publike, da bi mediji dobili jasnu povratnu informaciju da je neophodno da se ponovo vrate na put istraživačkog procesa i potrage za pričama.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Atlagić Siniša, Milojević Jelena Sučulija, „Institucionalni uslovi konkurencije političkih ideja u Srbiji: slučaj regulatornog tela za elektronske medije”, *Srpska politička misao*, br. 3, god. XXV, sveska 61, Institut za političke studije, Beograd, 2018, str. 123–140.
- [2] Малинова Ольга Юрьевна, *Конструирование смыслов: Исследование символической политики в современной России*, Центр социальных науч. информ. исслед. Отд. полит. науки., 2013, с. 12.
- [3] Petrović Dragan, Rajko Bukvić, *Evropa i migrantsko pitanje 2014–2020*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2020, str. 13.
- [4] Поселуев Сергей Петрович, „Символическая политика: Конstellация понятий для подхода к проблеме”, *Polis*, Политические исследования, No 5, 1999, стр. 62.
- [5] RTS1, *Dnevnik 2*, 4. septembar 2015.

- [6] RTS1, *Dnevnik 2*, 6. septembar 2015.
- [7] RTS1, *Dnevnik 2*, 13. septembar 2015.
- [8] RTS1, *Dnevnik 2*, 22. septembar 2015.
- [9] RTS1, *Dnevnik 2*, 27. septembar 2015.
- [10] RTS1, *Jutarnji program*, 31. avgust 2015.
- [11] RTS1, *Jutarnji program*, 4. septembar 2015.
- [12] RTS1, *Jutarnji program*, 8. septembar 2015.
- [13] RTS1, *Oko magazin*, 31. avgust 2015.
- [14] RTS1, *Oko magazin*, 24. septembar 2015.
- [15] RTS1, *Šta radite bre*, 24. septembar 2015.
- [16] B92 *Vesti B92 u 16 sati*, 12. septembar 2015.
- [17] B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 12. septembar 2015.
- [18] B92, *Vesti B92 u 16 sati*, 17. septembar 2015.
- [19] B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 18. septembar 2015.
- [20] B92, *Vesti B92 u 16 sati*, 22. septembar 2015.
- [21] B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 24. septembar 2015.
- [22] B92, *Vesti B92 u 20 sati*, 25. septembar 2015.
- [23] Bartholomé Guus, Lecheler Sophie, de Vreese Claes H., "Towards A Typology of Conflict Frames", *Journalism Studies*, 19:12, 2018, pp. 1689–1711.
- [24] Beogradski centar za ljudska prava, *Ljudska prava u Srbiji 2015: pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava. Izveštaji*. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2016, str. 254.
- [25] Bodrijar Žan, *Simulakrum i simulacija*. Svetovi, Novi Sad, 1991.
- [26] Cappella Joseph N., Kathleen Hall Jamieson, *Spiral of cynicism. The press and the public good*, Oxford University Press, New York, 1997, p. 84.
- [27] Entman Robert Mathew, "Framing: Toward a clarification of a fractured paradigm", *Journal of Communication*, 43, 1993, pp. 51–58.
- [28] Entman Robert Mathew, "Framing Bias: Media in the Distribution of Power", *Journal of Communications*, 57(1), 2007, p. 167.
- [29] Fallows James, *Breaking the News*, Vintage, New York, 1997.
- [30] Foa Marčelo, *Gospodari medija*, Clio, Beograd, 2017, str. 85.
- [31] Gamson William Anthony, *Talking politics*, Cambridge University Press, New York, 1992.
- [32] Hall Stuart, "Encoding/Decoding in Television Discourse" in Stuart Hall, Doothy Hobson, Andrew Lowe, Paul Willis (eds.), *Culture, Media, Language*, Hutchinson, London, 1981.

- [33] Hallahan Kirk, "Strategic Framing", *International Encyclopedia of Communication*, Blackwell, London, 2008, p. 85.
- [34] Lou Erik P., *Mediji i politički proces*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013, str. 67.
- [35] Matić Jovanka, „Medijska politika vlasti SNS-a u Srbiji 2014–2018. godine”, *Zbornik u čast prof. dr Dubravke Valić Nedeljković – Mediji Balkana*, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2018, str. 53–71.
- [36] Milivojević Snježana, Matić Jovanka, *Ekranizacija izbora: TV prezentacija izborne kampanje 92. u Srbiji*, Vreme knjige, Beograd, 1993, str. 9–10.
- [37] Milivojević Snježana, *Mediji, ideologija i kultura*, Peščanik, Fabrika knjiga, Beograd, 2015, str. 75–77.
- [38] Mutz Diana C., Reeves Byron, "The New Videomalaise: Effects of Televised Incivility on Political Trust", *American Political Science Review*, 99 (1), 2005, pp. 1–15.
- [39] Olsson Eva-Karin, Nordb Lars, "Paving the way for crisis exploitation: The role of journalistic styles and standards", *Journalism*, Sage, London, 2014.
- [40] Patterson Thomas E., *Out of Order*, Vintage, New York, 1993, pp. 57–58.
- [41] Pink, *Novo jutro*, 23. septembar 2015.
- [42] Pink, *Novo jutro*, 26. septembar 2015.
- [43] Pink, *Novo jutro*, 28. septembar 2015.
- [44] Pink, *Novo jutro*, 29. avgust 2015.
- [45] Pink, *Novo jutro*, 31. avgust 2015.
- [46] Prva, *Noćni žurnal*, 26. septembar 2015.
- [47] Prva, *Vesti u 18 sati*, 28. septembar 2015.
- [48] Prva, *Vesti u 18 sati*, 3. oktobar 2015.
- [49] Rhee June Woong, "Strategy and issue frames in election campaign coverage: a social cognitive account of framing effects", *Journal of Communication*, 47, 1997, pp. 26–48.
- [50] Senada Šelo Šabić, "Impact of the Refugee Crisis in the Balkans: A Drift Towards Security", *Journal of Regional Security*, 12:1, 51–74, 2017, p. 51.

Iva Bubanja

STRATEGIC FRAMING ON TELEVISION: REPORTING ON THE MIGRANT CRISIS IN SERBIA IN 2015

Abstract

The media reporting becomes more biased because of connection between the media and politics. The initial focus is on political actors and their interpretations of reality. This paper analyzes the use of strategic framework by national frequency televisions in crisis reporting. In a crisis, the public relies on the media as source of information and political entities are pressuring journalists. The author tries to determine: the presence of strategic frames in media reports, the elements that journalists use to construct strategic frames and the key subjects in crisis reporting. Also tries to indicate the role of pluralism of ideas in the Serbian political process, or to what extent the ideas articulated in public space reflect the true spectrum of social aspirations. The research was conducted on a case study related to media coverage of the migrant crisis. The results show high degree of a single presentation of reality and general routine work of domestic media.

Key words:

Media, strategic frameworks, crisis situations, television, Migrant crisis, framing.

Marko Simendić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Antifontove političke ideje: jedna rekonstrukcija

Apstrakt

Rad predstavlja pokušaj da se, uprkos fragmentiranosti i oskudnosti izvora, ocrtaju osnovne karakteristike Antifontove političke misli. Antifont nudi hedonističko shvatanje ljudske prirode, a čovek treba da pronađe način da, okružen životnim teškoćama i obdaren razumom i mogućnošću da raspozna prijatno od neprijatnog, živi najmanje lošim životom. Život u političkim zajednicama dodatno usložnjava ovu situaciju i otkriva napetost između zakona i prirode. Antifont kritikuje zakone zbog njihove neprirodnosti i mogućnosti da nanesu neopravdani bol nevinim ljudima. Ova kritika se odnosi pre svega na zakone u atinskoj demokratiji koji su postepeno potiskivali običajne norme karakteristične za aristokratsku prošlost ovog polisa. Za razliku od (makar nekih) zakona, stari običaji podrazumevali su da je recipročnost neraskidiva od pravičnosti i svoj su izraz pronalazili u principu da treba pomagati prijateljima i nanositi štetu neprijateljima. Moguće je da je Antifont bio pristalica upravo ovakvog viđenja pravičnosti.

Ključne reči:

Antifont, pravda, zakon, priroda, prijatelj, neprijatelj, zadovoljstvo, bol

UVOD

Antifont (oko 480 – 411 g. pre nove ere) je atinski sofista i autor čiji identitet ne možemo utvrditi sa sigurnošću, s obzirom na to da sačuvani izvori upućuju na dva Antifonta, i to tako da nije isključeno ni to da su bili ista ličnost. Jedan je Antifont Retor ili Antifont iz Ramnunta, dok je drugi poznat kao Antifont

* marko.simendic@fpn.bg.ac.rs

Sofista, Sokratov sagovornik iz Ksenofontovih *Uspomena*. Sofisti se pripisuju nekoliko spisa koji su sačuvani u fragmentima, među kojima su za nas najvažniji *O istini*, *O slozi* i *Politički spis*. Ovaj autor bio je poznat kao učitelj koji je naplaćivao svoja predavanja i Sokratov suparnik.¹ Antifont Retor, o kome pohvalno piše Tukidid, autor je četvorodelnih sudskih govora, *Tetralogija* – vežbi koje se sastoje od dva govora u ime optužbe i dva govora u ime odbrane. On je bio državnik aristokratskog porekla, a učestvovao je i u oligarhijskom prevratu 411. godine pre nove ere. Vlast četiri stotine ubrzo je pala, demokratija je obnovljena, a Retor je osuđen na smrt i pogubljen.

Čini se da je danas dominantan stav o postojanju jednog Antifonta.² Ipak, biografske nepoznanice samo su jedan od izazova prouzrokovanih činjenicom da nije sačuvan dovoljan broj izvora o ovom misliocu. Drugi izazov ogleđa se u velikoj fragmentiranosti tekstova koji jesu sačuvani i to u obimu koji ne prevazilazi četrdesetak stranica u prevodu na srpski jezik. U ovom tekstu ću pokušati da iz malobrojnih dostupnih izvora rekonstruišem Antifontove političke ideje i to analizom fragmenata koji se smatraju delom Sofiste. *Tetralogije* neću razmatrati iz dva razloga. Prvi je taj da sudski govori koji se pripisuju Retoru ne nude dovoljan uvid u autorove političke stavove. Drugi se razlog sastoji u tome što želim da izbegnem oslanjanje na Retora u tumačenju ideja Sofiste, nadajući se da ću ponuditi interpretaciju koja će biti prihvatljiva i čitaocima koji zastupaju tezu o dva Antifonta.³ Ipak, važno je napomenuti i to da moji zaključci nisu neutralni kada je u pitanju ovaj spor. Iako se ne oslanjam na Retora, način na koji čitam i kontekstualizujem Sofistine ideje upućuje na to da se ne radi o egalitarnom misliocu i pristalici demokratije, već da je ovaj autor verovatno podržavao aristokratsko i oligarhijsko viđenje pravde.⁴ Zato

¹ Michael Gagarin, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin, 2010, p. 41.

² Značajni savremeni zastupnik ideje o jednom Antifontu je Majkl Gagarin. On nudi detaljnu biografiju ovog autora, kao i detaljno razmatranje spora o jednom odnosno dvojici Antifonta. *Ibid.*, pp. 37–51. Takav stav zauzima i Sanja Gligić. Sanja Gligić, „Antifontov napad na filozofske temelje atinske demokratije”, *Politička revija* 51, 1 (2017), str. 75–96.

³ Iako nisam nesklon zaključku o postojanju jednog Antifonta, ovde moj pristup odstupa od stava Sanje Gligić koja smatra da je razrešenje biografskog pitanja predušlov razumevanju Antifontove misli. *Isto*, str. 76.

⁴ Na sličan način političkoj problematici u Antifontovom delu pristupa i Džordž Kerferd. On tvrdi da se osnovna interpretativna napetost između Antifonta demokrate i Antifonta oligarha razrešava već unutar dela koje pripisujemo Antifontu Sofisti. George Briscoe Kerferd, *The Sophistic Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, p. 50.

mi je blisko tumačenje po kom se ipak radi o jednom autoru, antidemokratskom učesniku političkih zbivanja u Atini.

Rad je podeljen u tri celine. Prvo ću se baviti Antifontovim stavovima o ljudskoj prirodi. U ovom odeljku izlažem njegovo pesimističko viđenje ljudskog života, međuljudskih odnosa, kao i elemente hedonističke računice kojom se životne teskobe mogu donekle ublažiti. U drugom delu bavim se Antifontovom kritikom ljudskih zakona sa stanovišta, po njegovom sudu, prirodnih načela. Ovde važno mesto zauzima razlikovanje između dveju vrsta zakona: važećih atinskih demokratskih zakona koje Antifont kritikuje i nekadašnjih starih aristokratskih zakona i običaja. Tvrdim da Antifont potonja pravila smatra prirodni(ji)m i korisni(ji)m od demokratskih, te da ne misli da su svi ljudski zakoni suprotstavljeni prirodi. Na kraju, prateći Meri Blandel (Mary Blundell), situiram Antifontovo viđenje prirodnih smernica za ljudsko postupanje u kontekst moralnog načela rasprostranjenog u staroj Grčkoj, po kome treba pomagati prijateljima i škoditi neprijateljima. Staranje države o sprovođenju pravde narušava recipročnost prirodne moralnosti i Antifontova kritika zakona i sudskih procedura može se smatrati delom šire kritike procesa institucionalizacije pravde u Atini.

ANTIFONTOV STAV O LJUDSKOJ PRIRODI

Antifont u *O slozi* piše da je ljudski život težak i da u njemu „[n]ema [...] ničeg posebnog, ničega velikog i uzvišenog, već samo malih stvari, slabašnih i prolaznih, a pomešanih sa velikim jadima”.⁵ Muke su stalne, život je kratak, a smrt nagla. Naš život liči na dan „čiju svetlost smo tek ugledali”, a već se završio.⁶ Ni ta svetlost, znanje koje steknu o životu, ne uliva ljudima nadu. Svest o prolaznosti života ispunjava ljude kajanjem, kako zbog stvari koje su učinili tako i zbog svega onoga što su mogli ili želeli da učine a nisu. Tema kajanja zauzima značajno mesto u *O slozi*, a uzroci o kojima piše Antifont su raznovrsni. Ljudi se kaju zbog izbora supružnika, izgubljene prilike da zarade novac, prevelike posvećenosti radu i vremena potrošenog u nadi da će stvoriti bolju budućnost, ali i zbog zala koje su naneli drugima.⁷ Bol mogu izazvati i dobri i loši postupci, te je položaj čoveka toliko težak da se postavlja pitanje da li je uopšte moguće načiniti dobar životni izbor. Delovi teksta u kome bi Antifont

⁵ Antifon, „O slozi” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 72. Miloš Đurić smatra da je Antifontov pesimizam posledica teških prilika u kojima se našla Atina. Miloš Đurić, *Sofisti i njihov istorijski značaj*, Naučna knjiga, Beograd, 1955, str. 46.

⁶ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 72.

⁷ *Isto*, str. 71–75.

možda detaljnije objasnio svoj mračni pogled na ljudski život nisu sačuvani, ali može se zaključiti da ovakve prilike proističu iz ljudskih slabosti, ali i iz napete dinamike međuljudskih odnosa.

Sofista piše kako se za čoveka „kaže da je od svih stvorenja ono što najviše liči na boga”.⁸ Ipak, u sačuvanim fragmentima Antifont se više bavio manama nego vrlinama. Neki ljudi su vredni i skromni, ali onda budu i škrti, pa „kada su primorani da [ušteđeni novac] potroše, oni pate kao da im je oduzet komad sopstvene kože”.⁹ Takođe u *O slozi* Antifont piše da ljudi mogu biti dvolični, laskati bogatijima od sebe i da neretko iz koristi održavaju lažna prijateljstva.¹⁰ Dalje, sačuvani izvori upućuju na to da je tema ovog spisa bila i prevara, iako sadržina tog razmatranja nije sačuvana.¹¹ Na kraju, malobrojni odlomci izuzetno oskudnog sadržaja koje su drugi autori preneli iz njegovog spisa *Politički*, iako nedovoljni da se rekonstruišu bilo kakve političke ideje, takođe upućuju na to da je Antifont raspravljao o porocima: neposlušnosti i nedisciplini, rasipništvu, alkoholizmu, dokoličarenju.¹² Ovo su pojmovi na koje upućuju četiri rečenice od ukupno šest sačuvanih u *Političkom* tekstu.

Poroci, međutim, nisu jedini uzrok ljudske nesreće, kao što ni vrлина nije jedini put do srećnijeg života. Ljudi često pate zbog drugih ljudi. Opšta karakteristika zajedničkog življenja očitava se u tome da ni aspekti života koji zaslužuju najviše hvale ne donose samo sreću, već i bol. Razmotrićemo ukratko šta je „korisno za međuljudske odnose” sledeći dva Antifontova primera: porodični život i život u političkoj zajednici.¹³ Sfera porodičnih odnosa nije nedvosmisleno dobra. Poštovanje roditelja šteti deci ukoliko roditelji loše postupaju prema njima.¹⁴ Takođe, iako je brak „jedna nova sreća”, zajednički život udvostručuje brigu muškarcu i to ne samo onda kada ustanovi „da žena nije bila ona prava”.¹⁵ Ako je izbor supruge bio loš, razvod muškarcu donosi još veću muku zato što vodi gubitku ugleda, odbacuje ženu i porodicu i i antagonizuje je. S druge strane, problemi postoje i kada je brak harmoničan, samo su tada nedaće druge vrste. Supruga je „još jedno telo koje zahteva istu brigu” i Antifont se pita:

⁸ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

⁹ *Isto*, str. 73.

¹⁰ *Isto*, str. 76.

¹¹ *Isto*, str. 78.

¹² Antifon, „Politički” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 78–79.

¹³ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 68.

¹⁴ *Isto*, str. 66.

¹⁵ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

nije li, zapravo, očigledno da žena, čak i u slučaju da je onakva kakvom ju je muškarac želeo, ne pruža manje uživanja i manje boli nego što to on pruža samom sebi, a zarad zdravlja dva tela, sredstava za život, mudrosti i imena? I recimo da kasnije dođu i deca; u tom slučaju sve je već prepuno briga, duša gubi mladalačku snagu, a menja se i izraz lica.¹⁶

Pored toga što za nas stavovi sofiste o braku i porodičnom životu ne moraju biti posebno relevantni, ovde možemo uočiti neke važne ideje. Antifont tvrdi da brak donosi novu sreću u odnosu na samački život ali da porodica, pa i u svom najuspešnijem obliku (kada je izbor partnera dobar i kada postoje deca), ne donosi samo zadovoljstvo već udvaja i zadovoljstvo i bol. Prema tome, možemo zaključiti da 1) Antifont meri valjanost određenog postupka ili vrednost određene ustanove hedonističkom računicom, upoređivanjem količine uživanja i bola;¹⁷ 2) smatra da se zadovoljstvo može sabirati i oduzimati, a konačna računica sreće pokazuje da porodični život nanosi veliki bol; 3) snažnije osećamo svoje zadovoljstvo i bol nego zadovoljstvo i bol drugih ljudi; 4) čak i stvari koje smatramo dobrim zapravo su samo izbor između dva zla.

Potrebno je objasniti zašto porodični život donosi *veliki* bol (2) kada Antifont piše da brak donosi muškarcu „*manje* uživanja i *manje* boli nego što to on pruža samom sebi”. Tu ne stoji da „još jedno telo koje zahteva *istu* brigu” *umanjuje* bol i zadovoljstvo osobi koja se brine o njemu i brine za njega. Antifont piše iz perspektive muža, a zadovoljstvo i bol voljene osobe nas čine srećnim ili tužnim u manjoj meri nego što je to slučaj kada nešto osećamo neposredno. Takođe, ako se setimo Antifontovog stava o patnjama koje su toliko snažne i učestale da definišu ljudski život, osećati radost i patnju druge osobe znači osećati više patnje nego radosti. Svaki čovek više pati nego što je srećan, te zbrajanje tuđe sreće i patnje s našom može samo uvećati našu (i tuđu) patnju. U tom smislu čak i najplemenitiji i najbolji ljudski odnosi, prema voljenoj osobi i prema svojoj deci, donose više bola nego zadovoljstva, „a menja se i izraz lica”. Antifont smatra da je porodični život toliko težak da nas i fizički izobličuje.

Samački život je loša alternativa braku, pošto je praćen teretom snažne a neispunjene želje. Muškarac „oseća želju za brakom i za ženom” i Antifont priznaje da je malo šta „privlačnije za čoveka od žene koju želi” i „slade od toga”.¹⁸ Život, dakle, prate teški izbori između manjeg i većeg zla i „upravo tamo

¹⁶ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 72.

¹⁷ Majkl Nil ukazuje na to da Antifontov čovek koristi razum da sračuna po sebe najbolji ishod. Michael Nill, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, Brill, Leiden, 1985, p. 74.

¹⁸ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

gde se otkriva uživanje tu negde blizu je i bol, jer uživanja ne dolaze sama već su praćena tugom i naporima".¹⁹ Čoveku je još teže da pobegne od ovih dilema i odluči da ne živi u političkoj zajednici pošto „[v]eće zlo od anarhije za čoveka ne postoji”.²⁰ Međutim, iako je alternativa gora, izazovi zajedničkog života s drugim ljudima nisu nimalo bezazleni.

Za razliku od najmanje nesrećne porodice gde su odnosi uzajamni i prožeti ljubavlju, život ni u najmanje lošem polisu ne može se osloboditi stega dveju vrsta jednostranog i bezličnog odnosa mnoštva prema pojedincu: pritiska javnosti i tereta zakona.²¹ Javnost zahteva od nas da se ponašamo uzorno i ugled je veoma važan za svaku zajednicu. Počasti su „božji mamci za ljude” i Antifont piše o naporima koje ulažemo dok se „staram[o] na kakvom [smo] glasu, [...] o svom dobrom imenu i o tome da svi imaju o [nama] da kažu poneku lepu reč”.²² Takođe, upozorava (verovatno državnika) „da ne ostav[i loš] utisak”, a svakako smatra važnim „izbeći [...] sramotu”.²³ Na kraju, bez obzira na to da li ovu činjenicu kritikuje ili podržava, Antifont naglašava i to da „one koji potiču od uglednih očeva cenimo i poštujemo”.²⁴ Ugled je česta tema u izuzetno ograničenom korpusu sačuvanih Antifontovih ideja. Ipak, reputacija nije javni odjek istinske vrline nego pre svega stvar opažanja. U *Političkom* spisu Antifont ne upućuje na vrlinu i ne savetuje nadjačavanje „slabosti prema vinu”, već prosto upozorava sagovornika: „[s]amo da za tebe ne kažu da si prijatelj pića”.²⁵ Ljudima je svojstveno da, tragajući za sopstvenim zadovoljstvom, krše i zakone i običaje, a onda im je posebno stalo da drugi ne saznaju za njihova nedela. Antifont nudi argumentaciju koju će razviti Platon u *Državi* kroz reči Glaukona i priču o Gigovom prstenu: pritisci zakona i javnosti su neprirodni, a najveće zadovoljstvo neretko donosi nemoralni postupak čija tajnost čuva ugled počinioca.²⁶

¹⁹ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

²⁰ *Isto*, str. 76.

²¹ Protagora, sa druge strane, smatra da su ovi tereti korisni kada piše o tome kako je Zevs olakšao zajednički život ljudima podarivši im pravdu i stid. Platon, „Protagora” u: *Protagora, Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968, 322c.

²² Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71–72.

²³ Antifon, „Politički”, nav. delo, str. 79; Antifont, „O istini”, nav. delo, str. 65.

²⁴ *Isto*, str. 67.

²⁵ Antifon, „Politički”, nav. delo, str. 79.

²⁶ Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 2002, 359c–360d. Zanimljivo stanovište po kome Platon, nadovezujući se na ranija razmatranja o Gigovom prstenu, u devetoj knjizi *Države* zapravo polemíše sa Antifontom nudi Oliver Primavezi. Oliver Primavesi, “Human Nature and Legal Norms: Antiphon the Sophist as Anonymous Target in

Antifontov odnos prema državi i zakonu zahteva posebnu pažnju i time ću se pozabaviti u narednom odeljku. Za sada je dovoljno reći da Antifont vidi čoveka kao biće čiji život odlikuje patnja. Teskobu pre svega prouzrokuje nedostatak slobode, nerešiva situacija koja i sama izaziva patnju, a u kojoj je čovek prinuđen da bira između loših alternativa. Čovek čezne za porodicom, ali mu ona umnožava bol; teško može da opstane bez drugih ljudi, ali mu odnosi sa njima izazivaju velike nelagode. Takođe, ako su društveni odnosi to što najviše opterećuje čoveka ni priroda mu ne pomaže. Priroda čoveku nameće sopstvena pravila. Ona su „nužna”, a „život i smrt su prirodne stvari”.²⁷ Antifont povezuje život sa uživanjem, smrt sa bolom, a „stvari koje izazivaju bol” ili tugu manje „koriste prirodi od onih koje izazivaju zadovoljstvo” ili uživanje.²⁸

Priroda ljudima daje slobodu, a bolom ili zadovoljstvom im saopštava šta je za njih korisno. Ipak, priroda ne nudi konkretne smernice ka zadovoljstvu i ne postoje naznake da je Antifont nudio ikakvu razvijeniju koncepciju prirodnog zakona. U osnovi, dužnost koju nameće prirodni zakon mogla bi se svesti na izbegavanje bola i uvećanje zadovoljstva. To je prirodna dužnost koju imamo prema samima sebi, ali nevolja nastaje onda kada je treba ispuniti i prema drugima. Od Antifonta ne saznajemo kako pomiriti težnju ka sopstvenom zadovoljstvu i štetu koju ona može naneti drugima, ali zato on sasvim nedvosmisleno piše da međuljudski odnosi vode velikoj patnji. Možda Antifont smatra da je život u svakoj zajednici nespojiv sa prirodnim zakonima, te da zato kontakt s drugim ljudima proizvodi toliki nespokoj, a možda ima na umu samo određeni tip političke zajednice. U narednom odeljku posvetićemo se posebnom odjeku ove napetosti – onom koji se očitava u odnosu između prirode i zakona.

PRIRODNA KORISNOST I ŠTETNOST (NEKIH) LJUDSKIH ZAKONA

Svi ljudi, tvrdi Antifont, rođeni su jednaki i ne postoje prirodne razlike među građanima, kao što ne postoje ni među Grcima i onima koji to nisu:

One koji potiču od uglednih očeva cenimo i poštujemo, dok one koji ne potiču iz dobrih kuća niti cenimo niti poštujemo. Jedni prema

Plato's Republic IX" in: Peter Rapp Adamson, Christof De Gruyter (eds.), *State and Nature: Studies in Ancient and Medieval Philosophy*, Berlin, 2021, pp. 3–33.

²⁷ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65–66.

²⁸ *Isto*, str. 66.

drugima se, dakle, ponašamo kao varvari, jer smo prema prirodi svi – i Grci i varvari – stvoreni na isti način, isti u svemu.²⁹

Poričući prirodnu jednakost, vrednujući aristokrate više nego ljude koji nisu plemenitog roda, Grci tretiraju jednake nejednako i ponašaju se jedni prema drugima onako kako se zajedno ponašaju prema varvarima. Ovaj važan odeljak može poslužiti kao dokaz Antifontovih egalitarnih uverenja, pošto svi ljudi imaju suštinski iste potrebe „i u tom smislu ne postoji nikakva razlika između varvara i Grka, jer svi udišemo kroz usta i nos, jedemo rukama”.³⁰ Ipak, nije nam dostupan širi kontekst ovog fragmenta te ne možemo znati šta je Antifont hteo da kaže: da li je opravdano to što posebno cenimo ugledne ljude ili nije? Da li prirodna jednakost između Grka i varvara znači da bi ih trebalo tretirati jednako?³¹ Na kraju, pitanje je i da li konstatovanje određene prirodne činjenice proizvodi ikakve moralne obaveze, posebno ukoliko autor već razdvaja prirodu od ljudskog zakona? Ovom ćemo se pitanju vratiti na samom kraju.

Zakone Antifont smatra neprirodnim. Ipak, ako sudimo po jednom od sačuvanih fragmenata, radi se o nužnom zlu zato što „[v]eće zlo od anarhije za čoveka ne postoji”.³² Za razliku od haotičnosti bezvlašća, život u slozi važan je za svaku zajednicu, te se ljudi podstiču da budu složni „da bi se pokoraval[i] zakonima. Jer kada su građani verni zakonima države postaju veoma jake i srećne”.³³ Slogu Antifont razume i u širem smislu, ne samo kao „udruženost istomišljenika” koja je važna za državu, već i kao jedinstvo koje je važno za ljudsku dušu, odnosno za „[s]klad sa samim sobom”.³⁴ Zakoni su po mnogo čemu suprotni prirodi. Priroda čoveku daje slobodu, dok zakoni ograničavaju prirodnu slobodu. Antifont primećuje i kritikuje sklonost zakonodavaca da uredi sve aspekte ljudskog života jer zakoni nameću umu šta da misli, telu šta da radi i čulima šta da osećaju.³⁵

²⁹ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 67.

³⁰ *Isto*. Egalitarno čitanje zastupaju Mihailo Đurić i Miloš Đurić. Mihailo Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 77; Đurić, *Sofisti i njihov istorijski značaj*, nav. delo, str. 46.

³¹ Slične sumnje ima i Kerferd, a razrešava ih tako što tvrdi da Antifont govori o osnovnoj fizičkoj jednakosti, a da iz nje kasnije proističu razlike među narodima. Kerferd, *The Sophistic Movement*, ibid., pp. 156–159.

³² Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 76.

³³ *Isto*, str. 69.

³⁴ *Isto*, str. 70.

³⁵ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65. Na ovo Antifontovo zapažanje skreće pažnju i Mihailo Đurić. Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, nav. delo, str. 75.

Priroda je po opsegu univerzalna, dok su zakoni slučajni, arbitrarni, i razlikovaće se u različitim državama i različitim vremenskim periodima. Pravila koja postavlja zakon „su nastala dogovorom i ne proističu iz prirode, dok su pravila prirode upravo suprotna”.³⁶ Ovde ne možemo pomiriti prirodna pravila sa zakonskim onako kako to radi, na primer, Protagora.³⁷ Antifont smatra da priroda nameće svoju „istinu” i svoje „urođene principe”, odnosno da postoje pravila ponašanja koja postoje nezavisno od ljudskih zakona i koja donose štetu svakome ko ih prekrši.³⁸ Iako na osnovu dostupnog teksta ne znamo više o tome da li je i na koji način Antifont pisao o ovim pravilima, niti da li ih je uopšte moguće formulisati, svakako je jasno da je smatrao da neke postupke zakon zabranjuje, a priroda odobrava. Čovek je zato sklon da sledi prirodu i zanemari zakon i to posebno onda kada je siguran da ga niko neće otkriti. Ipak, Antifontova poenta nije prosto ta da ljudi pribegavaju nepravdi kada znaju da će njihovo koristoljublje proći nekažnjeno.

Antifont razdvaja ljudsku pravdu od prirode, poistovećujući pravedno sa zakonitim: „[p]ravda je da ne prekršiš zakone i običaje države čiji si građanin”.³⁹ S obzirom na to da piše u atinskom demokratskom kontekstu, kao i na to da upućuje na jednakost između Grka i varvara, mnogi autori smatraju da je Antifont pristalica demokratije. Ipak, kao što ćemo uskoro videti, Antifont je oštar kritičar (atinskih demokratskih) zakona i njihove primene, što predstavlja izazov tumačenju njegovih ideja. Ukoliko ne odbacimo ovu protivrečnost pripisujući je fragmentiranosti teksta i nedostatku sačuvanih istorijskih izvora, preostaje nam nekoliko načina na koje možemo da pokušamo da je razrešimo. Prvi je taj da prihvatimo i da je Antifont demokrata i da kritikuje demokratiju. Tako je, prema Mihailu Đuriću, on radikalni demokrata koji „kritik[uje] atinsku demokratiju zbog toga što nije išla do kraja”.⁴⁰ Drugi pristup

³⁶ Antifon, „O istini”, nav. delo, 65.

³⁷ Protagorin mit je centralno mesto u kome ovaj sofista miri prirodu sa zakonom. Platon, „Protagora”, nav. delo, 320d–323c. O savremenim tumačenjima ovog mita iscrpno pišu A. R. Nejtan and Mauro Bonaci. A. R. Nathan, “Protagoras’ Great Speech”, *The Classical Quarterly* 67, 2 (2017), pp. 380–99; Mauro Bonazzi, “Protagoras” in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Stanford, 2000.

³⁸ Stav o nepostojanju prirodnih sankcija iznosi Đurić. Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, nav. delo, str. 78–80.

³⁹ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65.

⁴⁰ Mihailo Đurić, *Istorija političke filozofije*, Albatros plus, Beograd, 2010, str. 70. Za detaljnije Đurićevo razmatranje videti: Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, nav. delo, str. 82–88. Pitanje je da li Đurićevo „do kraja” podrazumeva i ukidanje ropstva. Strani autori, čak i kada su skloni tome da pripišu Antifontu egalitarizam koji negira postojanje prirodnog ropstva, priznaju da za to ne postoje

u domaćoj literaturi nudi Sanja Gligić, tvrdeći da je Antifontova definicija pravde demokratska, ali da se onda njegovo razmatranje razvija u kritiku takve pravde.⁴¹

Još jedan od načina da se pomiri protivrečnost u Antifontovom poimanju pravde je da se ona shvati slojevito. Demokratska Atina imala je demokratske zakone, ali živa društvena dinamika koja je dovela do demokratskih preobražaja nije istisnula stara poimanja pravde. Zato Antifont pod „zakonima i običajima” Atine može podrazumevati i zakone i običaje koji su prethodili demokratskom uređenju. U tom slučaju, demokratski zakoni (a ne svi ljudski zakoni) bili bi neprirodni i nepravedni. Demokratske vođe i njihove pristalice su, prema tome, prekršili „zakone i običaje” svoje države.⁴² Sledeći Antifonta, kriterijum procene kvaliteta određene vladavine možda bismo mogli pronaći u tvrdnji da je neka vlast nepravedna zato što donosi propise koji su u neskladu sa na prirodi zasnovanim običajima političke zajednice.

Postupanje u skladu sa običajima i zakonima Antifont naziva pravednim, a njihovo kršenje nepravednim. Isto tako, postupanje u skladu sa prirodnim pravilima Antifont naziva korisnim, a njihovo kršenje štetnim. Dva izdvojena sistema, ljudski i prirodni, prožimaju se u ljudskim aktivnostima koje mogu biti 1) zakonite i korisne, 2) zakonite i štetne, 3) nezakonite i korisne, te 4) nezakonite i štetne. Možemo pretpostaviti da se dobar poredak, zasnovan na prirodnim načelima, sastoji od korisnih zakona koji sankcionišu štetne postupke. U takvim se situacijama ne ocrta dovoljno jasno granica između prirode i zakona. Loš poredak, s druge strane, zabranjuje korisne stvari a propisuje štetne. Građanin je tada primoran da poštuje zakon samo zato što će u suprotnom biti kažnjen, te Antifont piše kako „[č]ovek će od pravde imati najviše koristi za sebe samog ako bi pred drugim ljudima uvažavao i poštovao zakone, dok će, naprotiv, ako je sam i bez svedoka slediti prirodne”.⁴³ Prirodno je često nezakonito, te će, sledeći sopstvenu korist, građanin kršiti zakone koji mu umanjuju zadovoljstvo ukoliko zna da neće biti primećen i kažnjen. Ipak, to ne znači da Antifont nužno propagira samovoljno postupanje i zanemarivanje zakona u svakoj prilici. Ukoliko obratimo pažnju na njegova zapažanja

neposredni tekstualni dokazi. William Keith Chambers Guthrie, *A History of Greek Philosophy: Volume 3, The Fifth Century Enlightenment, Part 1, The Sophists*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971, p. 24, 156.

⁴¹ Gligić, „Antifontov napad na filozofske temelje atinske demokratije”, nav. delo, str. 79–80. Gligić u ovome sledi autore poput Kerferda. Kerferd, *The Sophistic Movement*, ibid., pp. 115–116.

⁴² Korisno razmatranje razvoja atinskih političkih ustanova i njenog pravnog sistema pruža Edvard Haris. Edward M. Harris, *Law and Society in Ancient Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

⁴³ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65.

o vrstama zadovoljstava i većoj vrednosti odloženih zadovoljstava, možemo reći da bi Antifont preporučio uzdržavanje od neposredne koristi koju stičemo kršenjem zakona i uputio nas na to da ćemo više zadovoljstva steći životom u „veoma jak[im] i srećn[im] državama”, odnosno da ćemo izbeći bezvlašće, od kog „[v]eće zlo [...] za čoveka ne postoji”.⁴⁴ Ovo jeste primamljivo tumačenje, ali je važno napomenuti to da, na osnovu dostupnog teksta, ne možemo tvrditi da Antifont govori izričito o korisnosti života u političkoj zajednici, niti da povezuje direktno ove argumente na način na koji smo mi to učinili. Umesto toga, Antifont nudi zanimljivu argumentaciju o nekorisnosti zakonitog.

Primere za zakonito a štetno ponašanje Antifont pronalazi na nekoliko mesta i u nekoliko etapa. Ne samo da 1) pravda vezuje ruke žrtvama, već ih 2) tera da idu neizvesnim putem dokazivanja tuđe krivice i 3) stvara bol čak i kada se kazne krivci. Ukratko ću izložiti sva tri koraka. Prvo, jednakost ljudi pred zakonom i nepristrasnost pravde daju određenu moć prekršiocu: napadač je u prednosti ako ga, poštujući zakon, nismo napali prvi; verolomnik je u prednosti nad onima koji drže reč; pravičan čovek poštuje svoje roditelje, ali mu oni mogu nanositi štetu.⁴⁵ Takva asimetrija očuvana je i u procesu koji za cilj ima da ispravi nepravde. Atinski zakoni su štetni, te kazne prekršiocima zakona ne sledeju ni nužno, ni automatski, a „pravednost zakona nije dovoljna da pruži zadovoljavajuću zaštitu onima koji ih se pridržavaju”.⁴⁶ Drugo, žrtva na sudu mora da dokazuje krivicu čoveka koji joj je načinio štetu, a potreba za nepristrasnim suđenjem uvek ostavlja mogućnost prekršiocu da lažima izbegne kaznu, „jer se do pobede u parnici dolazi zbog reči”.⁴⁷ Na kraju, čak i kada na sudu dođemo do pravedne presude proces je takav da nanosi štetu učesnicima.

Za Antifonta prirodna načela zahtevaju recipročnost, savršenu simetriju između prekršaja i kazne, dok ljudska pravda ponekad gura sve uključene u večno nadmetanje gde strane jedna drugoj naizmenično nanose štetu. Antifont daje primer osobe koja svedoči na sudu i time nanosi štetu okrivljenom. Čak i istinito svedočenje u određenom smislu krši prirodna načela pošto svedok nanosi štetu nekome ko njega nije oštetio. Dalje, svedok trpi posledice svog svedočenja time što se zamerio krivcu i biće „primoran da se zauvek čuva od onoga protiv koga je svedočio”.⁴⁸ Antifontova argumentacija o nesavršenosti pravde upućuje čitaoca na zaključak o tome da ona nije uvek (dovoljno) korisna, odnosno da je postupanje prema njenim principima često višestruko

⁴⁴ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 76.

⁴⁵ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 66.

⁴⁶ *Isto*, str. 66–67.

⁴⁷ *Isto*, str. 67.

⁴⁸ *Isto*, str. 68.

štetno. Ako se ne formulišu i sprovode valjano, zakoni snažno favorizuju prestupnike, dok građani koji ih se pridržavaju dvostruko trpe. Takođe, čak i ako prekršilac bude kažnjen, sprovođenje pravde izjednačene sa zakonom dvostruko je štetno: ono izlaže žrtvu napornom dokazivanju tuđe krivice, a sve-doke životu u strahu od osвете.

Moguće je da, govoreći o zakonu, Antifont zapravo misli na atinski demokratski zakon i kritikuje ga. Videli smo da, poput drugih sofista, Antifont razdvaja prirodu od zakona. Slično Kaliklu, a za razliku od Protagore, Antifont smatra da je poimanje pravde ozakonjeno u Atini u suprotnosti s prirodom. Ipak, za razliku od Kalikla, Trasimaha i nekolicine Sokratovih sagovornika iz *Države*, on ne izvodi svoje zaključke iz stava da moć (treba da) određuje pravo.⁴⁹ Iz Antifontovih spisa ne promalja se lik snažnog, odlučnog vladara koga nadmoć ovlašćuje da vlada nad slabijima od sebe. On svoje stanovište temelji na kritici (atinske) pravde i procedurama kojima se ona sprovodi, a upućuje na jednostavna i prirodna načela koja podrazumevaju izbegavanje bola i potragu za što više zadovoljstva. Ne samo da atinska pravda ne može da obeća takav ishod, već ga njena primena neretko narušava.

Antifont ne smatra da priroda nudi razrađen korpus pravila ponašanja za život u zajednici. Bol i zadovoljstvo predstavljaju jedini oslonac ljudima, a priroda čoveku daje potpunu slobodu: „korisne stvari koje su propisane zakonom predstavljaju ograničenja prirode, dok su one koje su određene prirodom slobodne”.⁵⁰ Iako su neprirodni zakoni loši, prirodna sloboda ne čini uvek život ugodnim. Između dva zla, bezvlašća kao velikog izvora patnje i neprirodnih zakona, stoji (po ljude najmanje loša) sredina. Oslanjanje na mali broj samorazumljivih pravila moglo bi da predstavlja srednji put između preterane zakonske regulacije i potpune slobode. Takva pravila zajedničkog života, neposredno prepoznata kroz bol i zadovoljstvo, mogu se otkriti u maksimi „pomozij prijateljima i naškodi neprijateljima”. U nastojanju da istražim prostor koji Antifont ostavlja za koliko-toliko dobar život, u narednom odeljku baviću se i primenom ovog načela.

DOBAR ŽIVOT, „POMOĆI PRIJATELJIMA I ŠTETITI NEPRIJATELJIMA”

Antifontovi primeri upućuju na opšti stav po kom sve međuljudske odnose prate zadovoljstvo i bol. Porodični i prijateljski odnosi donose i sreću i teskobu,

⁴⁹ Miloš Đurić smatra da je Antifont u određenom smislu prokrcio put za sofističke ideje o tome da iz moći proističe pravo. Đurić, *Sofisti i njihov istorijski značaj*, nav. delo, str. 48.

⁵⁰ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 66.

a slično je i sa drugim aspektima života u zajednici: iako je staranje o ugledu veliki teret, uglednost donosi prijatnost, a prate je i počasti.⁵¹ Možemo razlikovati dve vrste odnosa koje prepoznaje Antifont. Prvo, tu su odnosi koji mogu proizvesti i bol i zadovoljstvo. Drugo, videli smo da Antifont prepoznaje i neke situacije koje čoveku mogu naneti samo štetu, a koje se tiču poštovanja neprirodnih zakona i učešća u sudskim procesima. Razmotrićemo obe vrste situacija.

Ukoliko neka naša odluka može proizvesti zadovoljstvo ili bol važno je da budemo u stanju da što bolje procenimo koji postupak vodi najvećem zadovoljstvu, odnosno najmanjoj količini bola. Stvar se dodatno usložnjava time što Antifont priznaje da postoji izvesna hijerarhija zadovoljstava. Neposredna zadovoljstva su nižeg kvaliteta od odloženih, onih do kojih dolazimo uz određeni napor. Razborit čovek ne može izbeći da se „uprlj[a] sramotnim i lošim stvarima“, ali upravo će ga to naučiti da „odoleva želji za trenutnim uživanjem“.⁵² S druge strane, čovek vođen najnižim strastima, „onaj koji daje prednost trenutnom zadovoljavanju svojih želja[,] u stvari prednost daje onom najgorem, a ne najboljem“.⁵³ Razborit čovek mora da ima kontrolu nad samim sobom i da zna kako da odabere prava zadovoljstva. Iako u ovom segmentu ne možemo rekonstruisati Antifontov tekst, nije nezamislivo da je njegov stav bio da se do vladanja nad sobom može doći obrazovanjem, pošto je ono „[p]rvo od svih ljudskih stvari“.⁵⁴

Pošto je svaka životna situacija u kojoj se možemo naći jedinstvena, Antifont ne može ponuditi univerzalni recept za kakvu-takvu sreću, odnosno izbegavanje (najvećeg) bola. Ipak, Antifont prepoznaje glavne uzroke nesreće. Među njima je nepromišljenost i već smo imali priliku da se uverimo da Antifont opisuje razne situacije u kojima je brzopletost porodila lošu odluku.⁵⁵ Loše odluke, dalje, dovode do kajanja, te je njegov opšti savet da treba biti strpljiv, oprezan i oklevati.⁵⁶ Zato, pored toga što daje prednost odloženim zadovoljstvima, Antifont piše da je „život [...] kao jedna celodnevna straža“ i uzvikuje „[n]ek se okleva tamo gde nije potrebno oklevati“!⁵⁷ Oklevanje je

⁵¹ Antifon, „O slozi“, nav. delo, str. 71.

⁵² *Isto*, str. 75.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ Na primer, muškarci mogu loše odabrati suprugu, a tvrdice se mogu pokajati kada propuste priliku da zarade novac. *Isto*, str. 71, 73–74.

⁵⁶ *Isto*, str. 72.

⁵⁷ *Isto*, str. 72, 74.

hvale vredno i, premda se oslanja na strah, ono ne čini čoveka kukavicom.⁵⁸ Oprezan čovek daje sebi vremena da donese dobru odluku, jer „doklegod se boji on okleva, a sve dok okleva vreme koje je u međuvremenu proteklo primorava ga da promeni svoje namere”.⁵⁹ Takođe, iako je neraskidivo vezano za dugo promišljanje, Antifontovo oklevanje ne podrazumeva neodlučnost. Antifont tvrdi da nije dobro ni da se stalno predomišljamo, već da treba živeti „u potpunoj jednodušnosti sa samim sobom”.⁶⁰ Sledeći Antifonta, ovde bismo mogli reći da unutrašnji mir proizvodi zadovoljstvo, pošto počiva na pažljivo i ispravno odabranim principima po kojima živimo. Strpljenje nam pomaže da se odupremo sopstvenoj impulsivnosti, te da na taj način učvrstimo svoju ličnost i savladamo loše osobine.⁶¹

Međuljudski odnosi koje nameće zajedničko življenje pod neprirodnim zakonom opterećuju ljude koji bi se u suprotnom oslonili na prirodna načela. Iz činjenice da svi osećamo zadovoljstvo i bol, da težimo prvom i da izbegavamo drugo, proističe prirodni zahtev da se ne naškodi čoveku koji nije naškodio nama niti povredio nekog nama bliskog. Svedočenje protiv okrivljenog je neizostavni deo primene zakona, ali ono škodi osobi s kojom svedok nema nikakve veze. Ovde se ne vidi samo Antifontova kritika pravosudnih ustanova, već se nazire i njegovo viđenje prirodne pravde. Da se podsetimo, Antifont smatra da, po prirodi, 1) čovek teži zadovoljstvu i izbegava bol; 2) ne treba nanositi štetu nekome ko nama nije naneo bol;⁶² 3) zadovoljstvo koje osećaju nama bliske osobe osećamo (u manjoj meri) i mi, a na isti način s njima delimo i bol. Na kraju, Antifontovo viđenje prirodne pravde podrazumeva recipročnost. Ovo su sve obrisi načela pravičnosti po kome treba nanositi štetu neprijateljima i pomagati prijateljima.⁶³ Radi se o čestom stavu u

⁵⁸ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 74.

⁵⁹ *Isto*, str. 75.

⁶⁰ *Isto*, str. 70.

⁶¹ *Isto*, str. 75. Platon u *Državi* na sličan način govori o mudrosti koja nas čini „jači[ma] od sebe”. Platon, *Država*, nav. delo, 358c.

⁶² Iako je skeptičan po pitanju Antifontove posvećenosti razmatranjima pravičnosti, Vilijam Gatri prepoznaje utilitaristički aspekt Antifontove misli i upućuje na tumačenja u literaturi po kojima je princip da se „šteta ne trpi, niti nanosi bez potrebe” suštinska odlika njegovog viđenja pravde. Guthrie, *A History of Greek Philosophy: Volume 3, The Fifth Century Enlightenment, Part 1, The Sophists*, op. cit., pp. 112–113. Slično razmatranje nudi i Nil. Nil, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, op. cit., pp. 67–74.

⁶³ Nil odbacuje viđenje po kome je, po Antifontu, pravedno nepravdu uzvratiti nepravdom i njegovo određenje pravde svodi na to da „nepravdu ne treba ni činiti ni trpeti”. *Ibid.*, pp. 67–68. On upućuje na deo fragmenta u kome Antifont

staroj Grčkoj. Na jednom od važnih mesta u Platonovoj *Državi* njega iznosi Polemarh, upućujući na stihove pesnika Simonida.⁶⁴ Sokrat, nimalo slučajno, vezuje ovo stanovište i za Homerove likove.

Blandel navodi pregršt primera koji pokazuju rasprostranjenost maksime „pomozij prijatelju i naškodi neprijatelju” u kulturi stare Grčke.⁶⁵ Grci su razlikovali dve vrste neprijatelja: neprijatelje u ratu (*polemios*) i „privatne” neprijatelje (*echthros*). Privatna neprijateljstva (*echthra*) bila su deo atinske svakodnevice i pratilo ih je „vređanje, parničenje, fizičko nasilje, uključujući i ubistvo”.⁶⁶ Pravni sistem Atine prepoznavao je ovakve prilike i neki njihovi aspekti dobili su svoj pravni izraz, na primer kroz nastojanje da sudski proces uvaži osvetoljubivost i pruži emotivnu satisfakciju žrtvi ili njenoj porodici. Blandel nas upućuje na *Ilijadu* gde Ahil uzvikuje da „mnogo je slađi gnjev od meda što teče niz usta”.⁶⁷ Sud je samo još jedno bojno polje, a suđenje je za žrtvu „ozakonjena osveta”.⁶⁸ Neki drugi izrazi pravdonosne recipročnosti, poput krvne osvete, bili su zabranjeni.⁶⁹ Iako je razlikovanje između prijatelja i neprijatelja bilo i dalje društveno relevantno, do 5. veka pre nove ere atinske ustanove su u velikoj meri potisnule građane i njihove porodice u sprovođenju pravde u polisu.

navodi da „nije moguće da je [istinito svedočenje protiv nekoga] pravedno [...] a da, istovremeno, važi i zahtev da nikome ne nanosiš neko zlo, a da ti on sam nikakvo zlo nije naneo”. Antifont, „O istini”, nav. delo, str. 68. Ipak, Antifont ne nudi putokaz ka principu koji će pomiriti oba ova zahteva, već prosto kritikuje atinske pravne procedure koje zahtevaju svedočenje ljudi koji nisu upleteni u spor.

⁶⁴ Platon, *Država*, nav. delo, 332a-c, 334b-c.

⁶⁵ Blandel se u svojoj monografiji prvenstveno bavi Sofoklovim tragedijama i nudi posebno korisno pregledno poglavlje u kome na opšti način razmatra ovaj princip. Mary Whitlock Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 1–59. Gagarin takođe upućuje na njenu knjigu i nagoveštava moguću vezu sa Antifontovom mišlju, iako tvrdi da je moguće da sofista ne nudi konkretniju teoriju pravde. Gagarin, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, op. cit., pp. 77–78.

⁶⁶ David D. Phillips, *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2008, pp. 15–16.

⁶⁷ Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, op. cit., p. 27.

⁶⁸ Ibid., p. 55.

⁶⁹ Opsežno savremeno razmatranje krvne osvete u Atini nudi Dejvid Filips. Phillips, *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, op. cit.

Videli smo da Antifont reaguje na institucionalizaciju sprovođenja pravde tako što kritikuje atinske depersonalizovane pravne procedure, da kritikuje širenje opsega zakona, a uverili smo se i u to da je oprezan kada su u pitanju društvena očekivanja u sferi bračnih, porodičnih i prijateljskih odnosa. Blandel upućuje na to da ove tri vrste odnosa karakteriše ljubav (*philia*), te da su stari Grci pisali o ljubavi koju osećamo prema samima sebi, svojoj porodici (pre svega prema roditeljima i deci), mužu, odnosno supruzi (uključujući i njihove porodice), prijateljima, ali i prema sugrađanima.⁷⁰ Antifont bezrezervno prihvata samo prvu vrstu ljubavi (najsnažnije osećamo sopstveno zadovoljstvo ili svoju bol), dok odnose prema drugima posmatra kroz prizmu recipročnosti. Ovo je takođe odlika moralnosti koja počiva na razlikovanju prijatelja od neprijatelja.⁷¹ Bližnjima pomažemo i očekujemo da nam na isti način uzvrate. Isto tako, treba da nađimo neprijatelja koji su nam učinili zlo, a od suštinske je važnosti ko je započeo sukob.⁷² Obe stvari doživljavamo sasvim lično: Antifont je izričit da ljude veseli sreća njihovih prijatelja, dok bi u kontekstu stare Grčke bilo sasvim razumljivo da ih boli sreća neprijatelja, kao i da uživaju u njihovoj patnji.⁷³ Recipročnost ima prvenstvo i nad društvenim očekivanjima: kao što Antifont upozorava da nisu svi porodični, prijateljski i bračni odnosi idilični, tako i Atinjani smatraju da nedolično ponašanje roditelja lišava decu obaveza prema njima, a to važi i za supružnike.⁷⁴

Antifontove ideje preslikavaju napetosti između običajne moralnosti i nastojanja da se ona podvede pod institucionalne okvire.⁷⁵ Blandel uočava ovu tenziju i upućuje na antičke izvore koji govore da odanost prema prijateljima zahteva da svedočimo u njihovu korist na sudu, čak i kada znamo da su krivi.⁷⁶ Dalje, antički autori su svesni toga da pretpostavka porodične bliskosti čini sudske procese protiv rođaka izvorom velikih neprijatnosti.⁷⁷ Antifont u još nekim aspektima sledi učenje o dužnostima prema prijateljima i, jednako, dužnosti da se uzvрати neprijateljstvo.⁷⁸ Recipročnost na kojoj je zasnovano prijateljstvo zahteva spor i oprezan razvoj odnosa sa drugim ljudima, posebno

⁷⁰ Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, op. cit., pp. 39–46.

⁷¹ Ibid., pp. 28–32.

⁷² Ibid., p. 37.

⁷³ Ibid., p. 27.

⁷⁴ Ibid., p. 38, 40–42.

⁷⁵ Ibid., p. 58.

⁷⁶ Ibid., p. 50.

⁷⁷ Ibid., p. 43.

⁷⁸ Muškarac koji ne želi da se osveti smatrao se nedovoljno muževnim. Ibid., p. 55.

zbog toga što nas poverenje koje ukazujemo prijateljima čini posebno ranjivima.⁷⁹ Antifont, kao što smo već videli, insistira na opreznom i promišljenom postupanju. Blandel se osvrće i na autore koji tvrde da je potrebno vreme da se izgradi prijateljstvo i donese najvrednije plodove, te da ne treba očekivati brzu korist od naših prijatelja.⁸⁰ I Antifont govori o tome da su odložena zadovoljstva uvek vrednija od onih do kojih brzo dolazimo. Dalje, brakom ili sticanjem novih prijatelja broj naših prijatelja i neprijatelja se uvećava. Bliskost s nekom osobom upliće nas u mrežu njenih (ne)prijateljstava,⁸¹ a neprijateljstva u sukob uvlače i prijatelje naših neprijatelja. Antifont je svestan ovih složenih odnosa, na primer kada piše kako muškarac može da naljuti supruginu porodicu ukoliko je napusti.

Prijateljstvo prepoznavamo i u vezama sa drugim građanima polisa. Iako su nam sugrađani bliži od stranaca, odnos sa njima jeste najslabiji vid bliskosti.⁸² S ovim na umu, uz sumnjičavost koju Antifont neguje i prema mnogo bližim odnosima, pasus o sličnosti između stranca i sugrađanina, Grka i varvara, može dobiti novo značenje. Da se podsetimo, Antifont piše da „ne postoji nikakva razlika između varvara i Grka, jer svi udišemo kroz usta i nos, jedemo rukama”.⁸³ Ovaj važan fragment ne mora da znači da su nam stranci bliski kao sugrađani, već da su nam sugrađani daleki kao stranci.⁸⁴ Prijateljstvo nameće obaveze prema najbližima, a najveća obaveza koju možemo imati prema sugrađanima (i koju oni imaju prema nama) ogleda se u tome da živimo u slozi.⁸⁵ Obaveze prema polisu su, u odnosu na dužnosti prema sebi i prema najbližima, neprirodne i često nepravedne. Za Antifonta šira zajednica je i izvor šireg spektra briga, te ljude na okupu drži pre svega nepodnošljivost usamljeničkog života i zadovoljstvo koje pruža priznanje koje dobijamo od drugih, „[p]očasti i nagrade – božji mamci za ljude”.⁸⁶

⁷⁹ Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, op. cit., pp. 34–36.

⁸⁰ Ibid., p. 36.

⁸¹ Ibid., pp. 47–48.

⁸² Ibid., p. 43, 48.

⁸³ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 67.

⁸⁴ Sličan stav nudi i Gagarin. Gagarin, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, op. cit., p. 72.

⁸⁵ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 69–70.

⁸⁶ Isto, str. 71.

ZAKLJUČAK

Teško je, a možda i nemoguće, valjano i u celosti rekonstruisati Antifontovu moralnu i političku misao iz sačuvanih izvora. Nedostatak šireg tekstualnog i kontekstualnog okrilja čini mogućim sasvim suprotna čitanja istih pasusa, te Antifont može biti shvaćen i kao snažan podržavalac egalitarnih principa i kao pristalica elitističkih ideja. Slično je i sa njegovom biografijom. Prihvatanje teze o jednom Antifontu navodi nas na to da je u pitanju zastupnik aristokratskih i oligarhijskih ideja. S druge strane, postojanje dva Antifonta otvara prostor za demokratsko čitanje Sofistinih tekstova. U ovom radu nastojao sam da, koliko je to bilo moguće, izbegnem ove interpretativne poteškoće fokusirajući se na političkim idejama bogatije spise koji se pripisuju Sofisti. Obimom ograničeni i tematski raštrkani, dostupni sadržaj spisâ *O slozi*, *O istini* i *Politički* svedoči o oštrom kritičaru atinskih zakona i sudstva koje ih sprovodi, ali i o autoru zainteresovanom za mogućnost dobrog života u okolnostima koje ne haju za ljudsku sreću – bilo da se radi o konkretnom društvenom kontekstu, bilo da govorimo o životnim prilikama uopšteno. Kritikujući neprirodne zakone, Antifont reaguje na uvođenje pravnih procedura koje su pratile demokratizaciju Atine. Ukoliko Sofista zaista zastupa staro viđenje pravde, a kritikuje njegovu demokratsku institucionalizaciju, nije nemoguće da su on i Retor ista osoba.

Antifontov mudar čovek je strpljivi i oprezni računčija povoljnih ishoda. U životu koji, pre svega, odlikuje patnja, on teži uvećanju zadovoljstva i izbegavanju bola i prema tome orijentiše svoje postupke. Pažljivo kalkulisanje posebno je važno u sferi međuljudskih odnosa, gde je potrebno precizno izvagati korist i štetu koju donosi ljubav ili prijateljstvo sa određenom osobom. „Pomagati prijatelju i nanositi štetu neprijatelju” može biti prirodan vodič kroz odnose sa drugim ljudima. Antifont je izričit o tome da osećamo zadovoljstvo nama bliske osobe, a Grcima nije bilo strano ni uživanje u patnji neprijatelja. U oba slučaja priroda nas usmerava ka onome što je pravedno. Ipak, preciznu moralnu mehaniku zasnovanu na prirodnim načelima reciprocnosti razbija nimalo sofisticirani zakon polisa – bar onda kada njegov opseg prekoračuje minimalno načelo recipročne moralnosti. Primena zakona narušava ravnotežu prirodne pravde. Sa stanovišta prirode, potencijalna kazna za nezakonito ponašanje samo je dodatna neželjena posledica koju treba uključiti u izračunavanje najboljeg ishoda. Samim svojim postojanjem ona deformiše prirodni proces odlučivanja tako što dodaje suvišne razloge koje razborit čovek mora uzeti u obzir. Ljudski zakoni su zato balast zbog kog loši razlozi mogu da pretegnu. Želja za izbegavanjem kazne može naterati čoveka da postupi u neskladu sa prirodnom pravdom; ljudi su često motivisani da prekrše zakon, a posebno onda kada neće biti otkriveni. Svi zakoni sužavaju prirodnu slobodu, a takva je sloboda nužna svakome ko strpljivo i pažljivo vaga razna rešenja, tražeći ono koje će dovesti do, iako skromnog, životno važnog najboljeg ishoda: malo više sreće u nesrećnom svetu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Gligić Sanja, „Antifontov napad na filozofske temelje atinske demokratije”, *Politička revija*, Vol. 51, br. 1, str. 75–96.
- [2] Đurić Miloš, *Sofisti i njihov istoriski značaj*, Naučna knjiga, Beograd, 1955.
- [3] Đurić Mihailo, *Istorija političke filozofije*, Albatros plus, Beograd, 2010.
- [4] Blundell Mary Whitlock, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- [5] Bonazzi Mauro, “Protagoras” in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Stanford: Stanford University, 2000.
- [6] Đurić Mihailo, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1958.
- [7] Gagarin Michael, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin, 2010.
- [8] Guthrie William Keith Chambers, *A History of Greek Philosophy: Volume 3, The Fifth Century Enlightenment, Part 1, The Sophists*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- [9] Harris Edward M., *Law and Society in Ancient Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- [10] Kerferd George Briscoe, *The Sophistic Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- [11] Nathan A. R., “Protagoras’ Great Speech”, *The Classical Quarterly*, Vol. 67, no. 2, pp. 380–399.
- [12] Nill Michael, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, Brill, Leiden, 1985.
- [13] Phillips David D., *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2008.
- [14] Primavesi Oliver, “Human Nature and Legal Norms: Antiphon the Sophist as Anonymous Target in Plato’s Republic IX” in: *State and Nature: Studies in Ancient and Medieval Philosophy*, edited by Peter; Rapp Adamson, Christof, 3–33. Berlin: De Gruyter, 2021.

Izvori

- [1] Antifon, „O istini” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 53–69.
- [2] Antifon, „O slozi” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 69–78.
- [3] Antifon, „Politički” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 78–79.
- [4] Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 2002.
- [5] Platon, „Protagora” u: *Protagora, Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968, str. 1–68.

Marko Simendić

ANTIPHON'S POLITICAL IDEAS: A
RECONSTRUCTION

Abstract

This paper is an attempt at sketching some basic characteristics of Antiphon's political thought, even though the primary sources are both lacking and fragmented. It is argued that Antiphon, although having a hedonistic account of human nature, views human condition as very difficult. People, guided by reason and led by their ability to distinguish between the pleasant and the unpleasant, need to find ways to cope with their unfortunate predicament and live least unhappy lives. Living in political communities complicates this situation further and reveals tensions between law and nature. Antiphon criticises laws, as their incompatibility with nature fuels the tendency to inflict pain on innocent people. This particularly applies to laws in democratic Athens which had suppressed and replaced traditions that were a part of the polis's aristocratic past. In contrast to (at least some) laws, old traditions saw reciprocity as inextricably linked to justice. An important reflection of this principle was the maxim that one should help friends and harm enemies. It is possible that Antiphon was one of the sophists who supported this particular definition of justice.

Key words:

Antiphon, justice, law, nature, friend, enemy, pleasure, pain.

Marko Mandić*

Institut društvenih nauka, Beograd

Pavle Nedić**

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Karakteristike i funkcionisanje polupredsedničkog sistema u Srbiji***

Apstrakt

U ovom radu analiziraju se karakteristike i funkcionisanje polupredsedničkog sistema u Republici Srbiji. Predmet analize rada predstavljaju različiti faktori koji presudno opredeljuju političku praksu unutar poluprezidencijalizma – konstitucionalna struktura, ustavna ovlašćenja izvršne vlasti, izborni sistem, partijski sistem, odnos između predsednika i parlamentarne većine. U radu se objašnjava razvoj samog koncepta i ključnih odlika polupredsedničkih sistema od početka njegovog proučavanja do savremenih definisanja ovog pojma od strane komparativista. Opšta saznanja o polupredsedničkim sistemima analizirana su na primeru Srbije. Poluprezidencijalizam u Republici Srbiji karakteriše oscilovanje između dve faze – predsedničke i parlamentarne. Kao presudni razlozi ovog fenomena ističu se partijski sistem i odnos između predsednika i parlamentarne većine. Mogućnost istovremenog obavljanja državne i stranačke funkcije jača faktičku moć ličnosti koja se na njima nalazi, što rezultira u čestoj homogenizaciji bicefalne izvršne vlasti.

Ključne reči:

polupredsednički sistem, Republika Srbija, predsednik, premijer, parlamentarna većina, izborni sistem, partijski sistem

* mmandic@idn.org.rs

** pavle.nedic@diplomacy.bg.ac.rs

*** Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2021. godinu, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, i u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2021. godine”, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu tokom 2021. godine.

UVOD

Nakon disolucije Jugoslavije u Srbiji je početkom poslednje decenije XX veka ustanovljen nov politički sistem. U atmosferi tranzicije i tektonskih promena koje su zahvatile istočni deo evropskog kontinenta Srbija se, nalik većini nekadašnjih komunističkih zemalja, odlučila da proces demokratizacije pokrene pod okriljem nove institucionalne strukture izvršne vlasti – polupredsedničkog sistema. Polupredsednički sistem pobudio je tokom tranzicije i demokratizacije velikog broja zemalja tokom devedesetih godina interesovanje komparativista za njegovo proučavanje i poređenje sa do tada dominantnim oblicima uređenja vlasti – parlamentarizmom i prezidencijalizmom.

Prvi deo rada posvećen je deskripciji glavnih elemenata polupredsedničkog sistema. U ovom delu prikazane su glavne odlike sistema i njegov konceptualni okvir, kao i geneza proučavanja samog sistema i shvatanja različitih teoretičara koji faktori presudno utiču na njegove karakteristike i funkcionisanje u praksi. Drugi deo prikazuje kratak pregled razvoja polupredsedničkih sistema u praksi i razloge koji su opredelile određene grupe zemalja da prihvate poluprezidencijalizam kao najprikladniji insitucionalni izbor za uređenje vlasti u datom kontekstu i okolnostima. Treći deo fokusira se na konstitucionalne, izborne i partijske elemente političkog sistema Srbije koje opredeljuju i usmeravaju funkcionisanje polupredsedničkog sistema u praksi.

POLUPREDSIEDNIČKI SISTEM – KONCEPTUALNI OKVIR I ODLIKE

Proučavanje polupredsedničkih sistema u okvirima političke teorije i nauke uveo je francuski politikolog Moris Diverže (Maurice Duverger), iako je samo korišćenje izraza i koncepta započelo i ranije. U svom članku “A New Political System Model: Semi-Presidential Government” odredio je da polupredsedničke sisteme odlikuju sledeća tri konstitucionalna obeležja: 1) predsednik države se bira na opštim izborima; 2) predsednik poseduje značajna ovlašćenja; 3) premijer i ministri su zavisni od parlamentarne podrške.¹

U vreme pisanja pomenutog članka Diverže je izdvojio naredne države i identifikovao ih kao republike koje su usvojile polupredsednički sistem vlasti: Francuska, Finska, Austrija, Island, Irska i Portugal. Takođe, u red država sa polupredsedničkim sistemom ubraja i Vajmarsku Republiku u periodu 1919–1933.² U ovim zemljama ustavni okvir konstituiše režime sa polupred-

¹ Maurice Duverger, “A new political system model: Semi-presidential government”, *European journal of political research*, Vol. 8, No. 2, p. 166.

² *Ibid.*, p. 165.

sedničkim sistemom vlasti. Međutim, ove države primenjuju ovakav oblik vlasti na drugačije načine. Zbog toga Diverže svoje proučavanje polupredsedničkih sistema ne zasniva samo na analizi konstitucionalnih pravila. Tu su i način dobijanja parlamentarne većine, odnos predsednika sa parlamentarnom većinom, kao i nacionalni faktori.³ Ustavi koji stvaraju okvir za uspostavljanje polupredsedničkih sistema su u velikoj meri nalik jedan drugom, ali političke prakse koje oblikuju ove sisteme se razlikuju. „Sličnost pravila i različite igre” tvore, po Diveržeu, različite polupredsedničke sisteme u kojima uloga predsednika i njegova ovlašćenja nisu ista: 1) polupredsednički sistemi sa ceremonijalnim predsednikom; 2) polupredsednički sistemi sa jakim predsednikom; 3) polupredsednički sistemi gde postoji balans između predsednika i premijera.⁴

Mirjana Kasapović tvrdi da polupredsednički sistemi sa ceremonijalnom predsednikom nastaju uglavnom iz simboličkih razloga, u situacijama kada u uspostavljanju nove nacionalne države stranog monarha ili vladara menja nacionalni lider novostvorene države.⁵ Jaki predsednici država u okviru polupredsedničkih sistema nastaju obično kada prethodni politički režim doživi politički krah (npr. kraj totalitarnog političkog sistema) i usmereni su na stvaranje političke institucije koja osigurava vladanje u novim političkim okolnostima.⁶ Kasapović je saglasna sa Diveržeovim stavom da empirijski oblici polupredsedničkih sistema zavise od ustavnih pravila, socio-političkog konteksta i tradicije, stranačkog sastava parlamenta i odnosa između predsednika države i parlamentarne većine. Međutim, koliko god svi faktori utiču na izgled polupredsedničkog sistema, na njegovo realno funkcionisanje najviše utiče stranački sastav parlamenta koji određuje odnos između parlamentarne većine i predsednika države.⁷ Ako predsednikova stranka ili vladajuća koalicija na čijem se čelu nalazi u parlamentu ima natpolovičnu većinu predsednikova realna moć raste.⁸

Diveržeovo shvatanje polupredsedničkih sistema nije prošlo bez kritika i pokušaja revizije. Prva kritika obuhvata terminološki aspekt. Neki autori smatraju da je termin adekvatan, ali i da postoje drugi termini koji su podjed-

³ Ibid., p. 166.

⁴ Ibid., p. 167.

⁵ Mirjana Kasapović, „Komparativna istraživanja polupredsedničkih sustava u srednjoj i istočnoj Europi: problemi koncepcijske rastezljivosti, selekcijske pristranosti, tipologiziranja i denominiranja”, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Vol. 3, No. 1, str. 29.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

nako validni, dok drugi autori smatraju da termin nije prikladan. Juan Linz (Juan Linz) je jedan od autora koji smatra da se je naziv poluparlamentarni podjednako adekvatan kao polupredsednički.⁹ Diverže smatra da je termin polupredsednički adekvatniji zato što u tom sistemu, nalik predsedničkom, izvršna vlast počiva na legitimitetu dobijenom i na predsedničkim i na parlamentarnim izborima, dok se u parlamentarnim sistemima legitimitet vlasti bazira isključivo na parlamentarnim izborima.¹⁰ Metju Šugart i Džon Keri (Matthew Shugart, John Carey) spadaju u red autora koji osporavaju termin kao neadekvatan, smatrajući da prefiks „polu” ukazuje da se on nalazi na pola puta između predsedničkog i parlamentarnog modela. Iz tog razloga ovi autori preferiraju termine premijersko-predsednički i predsedničko-parlamentarni sistem. U premijersko-predsedničkom sistemu premijer i vlada su odgovorni parlamentu, a u procesu njihovog imenovanja učestvuju i predsednik i parlament. U predsedničko-parlamentarnom sistemu takođe oba ova organa mogu imati ulogu u postavljanju vlade premijera, ali je ona i odgovorna i predsedniku i parlamentu, koji imaju ovlašćenje da je smene.¹¹

Alan Siarof (Alan Siaroff), sa druge strane, smatra da je termin polupredzidencijalizam neadekvatan zbog širokog dijapazona različitih manifestacija koje bi se pod ovim krovnim terminom mogle obuhvatiti. On sprovodi detaljnu analizu postojećih i nekadašnjih izbornih demokratija sa idejom da klasifikuje različite vrste režima. Autor postavlja tri pitanja: Da li je predsednik države jedina glava egzekutive? Da li je predsednik države izabran na opštim izborima ili ne? Da li je predsednik vlade odgovoran legislativi i podložan glasanju o nepoverenju?¹² Na osnovu različitih kombinacija autor pravi osam kategorija, od kojih druga odgovara klasičnim predsedničkim sistemima, a nekoliko njih postoje samo u teoriji ili u realnosti odgovaraju vrlo malom broju slučajeva, najčešće pojedinim malim ostrvskim državama. Međutim, peta kategorija, koja podrazumeva dualnu egzekutivu, direktno izabranog predsednika i odgovornost vlade parlamentu, načelno odgovara polupredsedničkim sistemima. Predsednička ovlašćenja i njegova realna politička moć i značaj se utvrđuju na osnovu devet varijabli: direktan izbor predsednika, istovremeni

⁹ Juan Linz, “Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?” in: Juan Linz and Arturo Valenzuela (eds.), *The Failure of Presidential Democracy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994, p. 48.

¹⁰ Robert Elgie, “The Politics of Semi-Presidentialism” in: Robert Elgie (ed.), *Semi-Presidentialism in Europe*, OUP, New York, 1999, p. 5.

¹¹ Matthew Shugart and John Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, New York, 1992, pp. 23–25.

¹² Alan Siaroff, “Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction”, *European Journal of Political Research*, Vol. 42, No. 3, p. 293.

predsednički i parlamentarni izbori, pravo imenovanja nosilaca ključnih funkcija, predsedavanje sastancima vlade, pravo vraćanja zakona na ponovno razmatranje, mogućnost upravljanja dekretima u vanrednim situacijama, centralna uloga u spoljnoj politici, centralna uloga u izboru članova vlade i mogućnost samoinicijativnog raspuštanja parlamenta.¹³ Na osnovu ovih kriterijuma, Siarof deli sisteme iz pete kategorije na tri vrste: parlamentarne sa predsedničkom dominacijom, parlamentarne sa predsedničkom korektivom i parlamentarne sa ceremonijalnim predsednicima, na taj način unoseći dodatne nijanse u klasifikaciju političkih sistema.

Druga kritika upućena je Diveržeovom shvatanju polupredsedničkog sistema kao *sui generis* modela. Kritike se kreću u pravcu da ovakav sistem predstavlja hibridni model koji pozajmljuje svoje karakteristike kako od parlamentarnog modela tako i od predsedničkog, te da nema samosvojna obeležja. Kao glavni prilog ovoj tezi ističe se da države koje baštine polupredsednički sistem tokom vremena variraju između prezidencijalne i parlamentarne faze.¹⁴ Robert Eldži (Robert Elgie) nije saglasan sa ovakvim stavom. On smatra da ovakve države ispoljavaju različite oblike političkih praksi unutar skoro istovetne konstitucionalne strukture.¹⁵

Treća kritika odnosi se na Diveržeovu konstataciju da unutar polupredsedničkog sistema predsednik poseduje značajna ovlašćenja. Vraćajući se na Diveržeovu klasifikaciju režima sa polupredsedničkim sistemom, primećuje se da neki od njih imaju jake predsednike (Francuska, Finska, Portugal), dok je u drugima predsednik simbolička figura (Austrija, Irska, Island). Upravo iz ovih razloga su Šugart i Keri uveli dihotomiju između premijersko-predsedničkih sistema, gde postoji primat premijera nad predsednikom, i predsedničko-parlamentarnih sistema, gde je predsednik vodeća politička figura u zemlji.¹⁶ Siarof je takođe na osnovu različitih ovlašćenja predsednika napravio svoju klasifikaciju. Kao odgovor na ovu kritiku može se iskoristiti argument da polupredsednički sistemi deluju u okviru sličnih konstitucionalnih struktura i da razlika među njima leži u različitosti političkih praksi. Različitost političkih praksi u okviru istih sistema nije karakteristična samo za polupredsedničke sisteme, već i za parlamentarne i predsedničke. Funkcionisanje parlamentarnih sistema nije isto u Nemačkoj i Italiji, iako oba baštine taj sistem, kao što funkcionisanje predsedničkih sistema nije isto u SAD i Brazilu. Diveržeovo definisanje kao jedne od karakteristika polupredsedničkih sistema postojanje

¹³ Ibid., pp. 303–305.

¹⁴ Robert Elgie, *The Politics of Semi-Presidentialism*, op. cit., p. 5.

¹⁵ Ibid., p. 8.

¹⁶ Matthew Shugart and John Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, op. cit., p. 213.

značajnih predsedničkih ovlašćenja navelo je neke autore da sa liste država sa ovim sistemom eliminišu one koje imaju simboličke predsednike.¹⁷ Po Eldžiju, to predstavlja posledicu subjektivne reinterpretacije Diveržeove definicije. Kako bi ovaj problem bio rešen neophodno je bilo redukovati Diveržeovo shvatanje.

Robert Eldži u svrhu otklanjanja konfuzije u proučavanju komparativnih političkih sistema nudi redukovanu i pojednostavljenu definiciju koja se bazira na „najmanjem zajedničkom imenitelju” svih polupredsedničkih sistema, te se često sledeća definicija karakteriše kao minimalističko shvatanje ovih oblika vlasti: „Polupredsednički sistem postoji u situacijama gde postoji predsednik izabran na opštim izborima sa fiksnim trajanjem mandata uz premijera i vladu koji su odgovorni parlamentu”.¹⁸ Iako je ova definicija izrazito slična sa Diveržeovom, ipak pravi jednu značajnu razliku. Iz nje je eliminisan deo koji tvrdi da predsednik poseduje značajna ovlašćenja, već se ona isključivo fokusira na koji način je predsednik izabran na tu funkciju. Posledično, ovakva definicija omogućava da države sa slabim i jakim predsednicima budu klasifikovane kao polupredsedničke. Minimalističko definisanje bazira se na sličnosti između konstitucionalnih struktura polupredsedničkih sistema. Svi predsednici se biraju na opštim izborima i sve vlade su odgovorne parlamentu. Međutim, funkcionisanje ovih sistema razlikuje se od države do države. Ustavna ovlašćenja predsednika i premijera variraju od države do države, ali isto tako varira i njihova faktička politička moć. U okviru polupredsedničkih sistema može se naići na situacije gde su predsednici sa većim ustavnim ovlašćenjima politički slabi, kao i da su oni sa malim ustavnim ovlašćenjima politički moćne figure.¹⁹

Kako bi se pristupilo proučavanju polupredsedničkih sistema neophodno je uzeti u obzir vankonstitucionalne faktore koji utiču da isti sistemi međusobno funkcionišu drugačije. Za funkcionisanje polupredsedničkih sistema neophodno je uzeti u razmatranje, pored konstitucionalnih faktora, kontekst nastanka ovog sistema u određenoj državi i odnos između predsednika i parlamentarne većine.

U okviru konstitucionalnog okvira polupredsedničkih sistema nailazimo na diverzitet ustavnih rešenja. Razlikuju se tri glavna ustavna rešenja: 1) predsednik „kontrolor” je situacija gde pozicija predsednika predstavlja ulogu „čuvara ustava”; 2) predsednik se ponaša kao „čuvar ustava”, ali ima pravo da razreši dužnosti predsednika vlade; 3) predsednik je glavna politička figura

¹⁷ Scott Mainwaring, “Presidentialism, Multipartyism, and Democracy: The Difficult Combination”, *Comparative Political Studies*, Vol. 26, No. 2, p. 203.

¹⁸ Robert Elgie, *The Politics of Semi-Presidentialism*, op. cit., p. 13.

¹⁹ Ibid.

i ima najveću ulogu u izvršnoj vlasti.²⁰ Međutim, ustavna rešenja i politička praksa često ne idu ruku pod ruku. Tamo gde predsednik po ustavu ima samo kontrolnu ulogu, u praksi može da deluje kao najvažnija politička figura u državi.²¹

Istorijski i političko-kulturni kontekst predstavlja jedan od faktora koji objašnjava funkcionisanje polupredsedničkih sistema u praksi. U zavisnosti od političkog konteksta u različitim državama, određeni polupredsednički sistemi funkcionišu međusobno drugačije iako imaju *de jure* slična konstitucionalna pravila. Eldži ovde deli viđenje Mirjane Kasapović. Po autoru, postoje tri opšta tipa konteksta u okviru kojih nastaju polupredsednički sistemi. Prvi tip odnosi se na situacije gde se polupredsednički sistemi uvode iz simboličkih razloga. Ovakav kontekst najčešće se odigrava u novim nezavisnim državama kada novi šef države zamenjuje stranog monarha, te postoji motivacija da novi šef države u vidu predsednika koji mandat stiče na opštim izborima ima takvu vrstu demokratskog legitimiteta. Drugi tip podrazumeva situacije kada se polupredsednički sistem uvodi iz razloga poboljšanja upravljanja državom. Takve situacije dešavaju se mahom kada prethodni politički sistem doživi krah i kada je neophodna jaka liderska figura za koju se smatra da može da spreči ponovni krah sistema. Treći tip predstavlja situacije kada se polupredsednički sistem usvaja u tranziciji ka demokratiji. Sam Diverže ističe važnost političkih praksi koje se nadovezuju na konstitucionalnu strukturu i ističe važnost predsednikovanja prve ličnosti po uspostavljanju novog režima. On smatra da postoji jaka tendencija da ako je prvi predsednik po uspostavljanju polupredsedničkog sistema jak predsednik da će takvi biti i naslednici.²²

Raznolikost funkcionisanja polupredsedničkih sistema međusobno najviše leži u partijskom sistemu država. Izgled polupredsedničkog sistema u određenoj državi umnogome zavisi od parlamentarne većine i odnosa koje predsednik države ima sa njom. Parlamentarna većina može biti apsolutna. U tim slučajevima apsolutna većina može imati monolitnu strukturu, što bi značilo da nju čine predstavnici samo jedne partije. Takođe, ona može biti i koaliciona sa jednom dominantnom partijom. Ona može biti i koalicija koju čine partije sa približnim brojem mandata u parlamentu. U drugim situacijama parlamentarna većina može biti relativna. U ovakvim slučajevima jedna partija ima najviše mandata i fali joj većina za formiranje vlasti, ali ima prostor za pravljenje saveza. Na kraju, postoje situacije kada parlamentarna

²⁰ Maurice Duverger, *A new political system model: Semi-presidential government*, op. cit., p. 177.

²¹ Robert Elgie, *The Politics of Semi-Presidentialism*, op. cit., p. 16.

²² Maurice Duverger, *A new political system model: Semi-presidential government*, op. cit., p. 180.

većina ne postoji, već se u parlamentu nalazi veliki broj malih partija, a vlast je podržana od strane nestabilno formiranih koalicija.²³

Kao što se parlamentarna većina razlikuje od saziva do saziva, tako se razlikuje i odnos između predsednika države i te većine. Predsednik može biti lider partije koja čini parlamentarnu većinu ili može biti samo član partije. Predsednik može biti lider ili član partije koja čini opoziciju u parlamentu. Ovakva situacija u egzekutivi naziva se kohabitacijom. Ona najčešće drastično utiče na odnos moći između dve glave egzekutive. Na primer, u Francuskoj, u dosadašnja tri perioda kohabitacije, premijer, inače podređena figura, postajao je ravnopravan politički akter kao i predsednik. Ravnoteža između saradnje i sukoba nosilaca ove dve političke funkcije bila je odlučujući faktor za funkcionisanje francuskog političkog sistema u tim situacijama. Štaviše, da bi se sprečilo njeno ponavljanje, ustavnim amandmanom iz 2000. godine (počeo sa primenom od narednih predsedničkih izbora 2002. godine) predsednički mandat je skraćen sa sedam na pet godina, kako bi koincidirao sa poslaničkim mandatom, a održavanje predsedničkih i parlamentarnih izbora u kratkom vremenskom periodu dovelo do prelivanja rezultata i time smanjilo mogućnost kohabitacije.²⁴ Takođe, predsednik može biti nestranačka ličnost i partijski neutralna figura. Ako se predsednik države nalazi na čelu partije koja čini parlamentarnu većinu on će se ponašati kao jak predsednik. Sa druge strane, ako je samo član partije koja čini relativnu parlamentarnu većinu biće više simbolička politička figura.²⁵

RASPROSTRANJENOST POLUPREDSIEDNIČKIH SISTEMA

Prvi ustav koji je postavio temelje polupredsedničkom sistemu usvojila je Finska 1919. godine, da bi nešto kasnije iste te godine njen primer sledila Vajmarska Republika. U narednim decenijama primeri usvajanja ovog modela bili si retki. Francuska je ustavnim amandmanom 1962. godine, koji je uveo opšte izbore za predsednika, uspostavila polupredsednički sistem koji je po njoj često nazivan i „francuskim modelom” vlasti. Peta Francuska Republika je uspostavljena 1958. godine novim Ustavom koji je donet na zahtev generala Šarla de Gola (Charles de Gaulle) i koji je trebalo da reši glavni problem Četvrtе Francuske Republike, a to je bila izuzetno velika nestabilnost vlada i

²³ Robert Elgie, *The Politics of Semi-Presidentialism*, op. cit., p. 19.

²⁴ Robert Elgie, "Cohabitation: Divided Government French-Style" in: Robert Elgie (ed.), *Divided Government in Comparative Perspective*, Oxford University Press, New York, 2001, p. 114.

²⁵ Robert Elgie, *The Politics of Semi-Presidentialism*, op. cit., p. 19.

njihova česta smena usled moćnog parlamenta i promenljivih koalicija unutar njega. Novi Ustav je trebalo da ojača izvršnu vlast i time donese stabilnost koja je bila preko potrebna Francuskoj u tom trenutku zbog krize izazvane ratom za nezavisnost u Alžiru.²⁶ Predsednik je Ustavom dobio ključnu poziciju u političkom sistemu, sa nizom ovlašćenja, uključujući raspuštanje Skupštine, postavljanje ministara i vlade na predlog Skupštine i pravo preuzimanja vanrednih ovlašćenja. Do 1962. ga je birao poseban elektorski koledž. Međutim, tada je amandmanom na Ustav uveden direktan izbor predsednika na izborima od strane građana, što je bio način da de Gol legitimise moć koja je sadržana u ovoj funkciji i nakon uspešnog rešavanja Alžirske krize. Tako je predsednička funkcija dodatno osnažena direktnim izborom osobe koja je zauzima. Ovo je u Francuskoj stvorilo polupredsednički sistem, o kojem je pisao Diverže, i koji predstavlja najkarakterističniji model poluprezidencijalizma.

Povezanost Francuske sa bivšim kolonijama podstakla je pre svega niz zemalja u Africi na usvajanje polupredsedničkog ustavnog okvira. Na sličan način je povezanost Portugala, koji je i sam usvojio polupredsednički sistem 1976. godine, sa bivšim kolonijalnim posedima podstakla nekolicinu zemalja na isti korak. Širenje polupredsedničkih sistema naglo je ubrzano početkom devedesetih godina XX veka, najviše pod uticajem talasa demokratizacije koji je zahvatio evropske države koje su pripadale socijalističkom lageru. Usvajanje polupredsedničkih konstitucionalnih okvira bilo je dominantno u državama koje su nastale u procesu disolucije Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.²⁷

Prisustvo polupredsedničkih sistema u frankofonim i lusofonim državama, kao i u zemljama bivšeg SSSR-a i bivše Jugoslavije, jačaju tezu da širenje i usvajanje polupredsedničkog modela vlasti zavisi umnogome od geografskog i kulturnog konteksta. Međutim, čak i u regionima gde je ovaj oblik vlasti predominantan, to ne znači da je on bio nametnut spolja državama koje nisu htele da ga prihvate. Usvajanje polupredsedničkog konstitucionalnog okvira u frankofonim, lusofonim i zemljama bivšeg SSSR-a i bivše Jugoslavije bila je najprikladnija institucionalna opcija u vreme kada su se te države odlučile za proces demokratizacije u uslovima novostečene nezavisnosti i postojanja neizvesnosti oko usvajanja ustavnih pravila i normi.²⁸

Postoji više razloga zašto je polupredsednički sistem vlasti predstavljao najprikladniju opciju u prethodno navedenim područjima. Prvi razlog jeste taj da usvajanje polupredsedničkog modela predstavlja kompromis između

²⁶ Andrew Knapp and Vincent Wright, *The Government and Politics of France*, Routledge, London, 2006, pp. 50–53.

²⁷ Robert Elgie, "Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice", in: Robert Elgie, Sophia Moestrup, and Yu-Shan Wu (eds.), *Semi-Presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, London, 2011, pp. 6–12.

²⁸ Ibid., pp. 12–13.

unutardržavnih opcija koje, sa jedne strane, zagovoraju prezidencijalizam i drugih koji su za parlamentarizam, a u slučajevima kada nijedna od dve strane nije dominantna u procesu usvajanja konstitucionalnih pravila. Drugi razlog jeste želja novih nezavisnih država da se pred spoljnim svetom predstavljaju kao demokratske. Ova želja se uglavnom manifestovala kroz dva oblika. U prvom obliku predsednik izabran na opštim izborima izabran je kako bi se simbolično obeležio kraj kolonijalnog sistema koji je funkcionisao pod okriljem parlamentarne monarhije. Kao primer ovakvog oblika navodi se Irska. Drugi oblik javlja se u slučajevima kada jaki lideri ili autokrate žele da ostanu šefovi svojih država, ali i da istovremeno uspostave demokratsko naličje novog sistema. U okviru polupredsedničkog sistema, činjenica da se predsednik bira od strane svih građana i da je vlada odgovorna parlamentu koji ima isti legitimitet šalje signal spoljnom svetu da je režim, makar i nominalno, posvećen demokratskim principima vladavine.²⁹ Treće, nestabilne države usvajaju polupredsednički sistem u želji da osnaže autoritet izvršne vlasti i stvore teren za jako državno vođstvo. Ovakve situacije najčešće su se dešavale kada se u okviru parlamentarnih modela vlasti funkcija predsednika osnaživala ustavnim promenama koje uvode izbor predsednika na opštim izborima. Sa druge strane, polupredsednički sistemi uvodili su se i u sistemima kako bi se ograničila ovlašćenja do tada jakog predsednika tako što se osnažuje legislativna grana vlasti koja se uvodi kao kontrateža dominirajućem predsedniku.³⁰

Irena Pejić smatra da je usvajanje polupredsedničkog sistema u zemljama nastalim raspadima Sovjetskog Saveza i Jugoslavije motivisano većim upravljačkim mogućnostima i institucionalnom fleksibilnošću koje ovaj model nosi u sebi, za razliku od prezidencijalizma i parlamentarizma. Takođe, Pejić ističe da je usvajanje ovog modela u zemljama izašlih iz socijalističkog lagersa motivisano željom za političkom stabilnošću koju konstitucionalni okvir poluprezidencijalizma omogućava.³¹

POLUPREDSIEDNIČKI SISTEM U REPUBLICI SRBIJI

Pad Berlinskog zida i okončanje Hladnog rata u korist Zapada označili su tektonske promene u zemljama Istočne Evrope. Socijalizam je doživeo svoj

²⁹ Robert Elgie, "Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice", in: Robert Elgie, Sophia Moestrup, and Yu-Shan Wu (eds.), *Semi-Presidentialism and Democracy*, op. cit., pp. 6–12.

³⁰ Ibid.

³¹ Irena Pejić, "Constitutional Design and Viability of Semi-Presidentialism in Serbia", *LSE, Discussion Paper 43*, Centre for the Study of Global Governance, 2007, p. 6.

poraz, a zemlje koje su pripadale socijalističkom lageru morale su da se reformišu i krenu u pravcu demokratizacije. Sovjetski Savez prestao je da postoji, a takva sudbina nije zaobišla ni Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Ovakva kretanja u svetu nametnula su potrebu za konstitucionalnim konstruisanjem novog političkog uređenja. U Srbiji su se ustavotvorci našli pred delikatnim zadatkom. Potrebno je bilo konstitucionalno izgraditi sistem koji bi označio prelaz sa autoritarnog i jednostranačkog sistema vlasti na sistem koji počiva na načelu podela vlasti, političkom pluralizmu i liberalno-demokratskim tekovinama.

Sledeći svoju pravnu tradiciju sa kraja XIX veka i početka XX veka, ali i po uzoru i u duhu opšteg kontinentalnog evropskog političkog i pravnog nasleđa, ustavotvorci Srbije opredelili su se za parlamentarnu demokratiju. Međutim, parlamentarna demokratija u Srbiji predviđena je da funkcioniše u okviru polupredsedničkog sistema. Rešenje ustavotvoraca bilo je da uspostave bicefalnu egzekutivu, tj. podelu ovlašćenja izvršne vlasti na predsednika republike i vladu. Prema rešenju ustavotvorca, predsedniku je poverena uloga moderatorske vlasti, koja svojim ustavnopravnim položajem treba da obezbeđuje ravnotežu između dve aktivne političke vlasti – zakonodavne i izvršne. Prema tome, namera je bila da predsednik, koji uživa najveći politički legitimitet zbog neposrednog izbora od strane svih građana, vrši ulogu neutralne i arbitrarne vlasti i na taj način bude kontrateža efektivnoj grani izvršne vlasti oličene u premijeru i njegovoj vladi. Uzimajući u obzir tranzicioni politički ambijent i zamenu jednog političkog sistema drugim, prelazak iz jednopartizma u pluralizovani stranački sistem u nastajanju, bilo je potrebno postojanje institucije sa nespornim i najvećim političkim legitimitetom, koja bi na taj način bila najstabilniji element vlasti, za razliku od vlade koja može počivati na podršci često nestabilne i promenljive parlamentarne većine.³²

Međutim, višedecenijski period autoritarne komunističke vladavine i tradicije socijalističkog konstitucionalizma uticao je na postojanje nedovoljno razvijene pravne i političke kulture, kao i nedovoljno razumevanje principa parlamentarne demokratije. Iz okruženja koje je odlikovao politički monizam i jednostranački sistem bilo je potrebno ostvariti zahteve i ispuniti očekivanja liberalno-demokratskog konstitucionalizma.³³ Iako formalno implementirane, ovakve konstitucionalne vrednosti nisu u potpunosti zaživele u političkoj realnosti. Predviđanje Ralfa Darendorfa se pokazalo kao ispravno kada je rekao da će postsocijalističkim društvima biti potrebno šest meseci da kreiraju nove političke institucije, donošenjem novih ustava i izbornog zakonodavstva, šest godina da uspostave održivu tržišnu ekonomiju, dok će za pravu i potpunu implementaciju demokratskih tekovina biti neophodan znatno duži

³² Darko Simović, „Uzroci prezidencijalizovanja parlamentarizma i dometi ustavnog inženjeringa u Republici Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–2.

³³ Isto, str. 11.

period.³⁴ Nasleđe autoritarnog modela podrazumeva da je za vršenje vlasti neophodan snažan vođa. U takvom političkom nasleđu svojstvena je personalizacija i prezidencijalizacija celokupne izvršne vlasti.³⁵

Dva srpska ustava, prvi usvojen 1990. godine da bi bio zamenjen novim 2006, održavaju kontinuitet konstitucionalne ideje o podeli vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku, što predstavlja „krunski dragulj” liberalno-demokratskih principa, ali predstavljaju i kontinuitet ustavom postavljenog polupredsedničkog sistema uređenja izvršne vlasti. Novim ustavom unesene su samo neznatne korekcije u ovom institucionalnom obrascu. S jedne strane, postojalo je nastojanje da se osnaži onaj deo bicefalne egzekutive oličen u vladi. Ustavom je predviđena modifikovana varijanta konstruktivnog izglasavanja nepoverenja vladi i usložen je sam postupak ostvarivanja odgovornosti vlade.³⁶ S druge strane, ustavotvorac je nastojao da oslabi instituciju šefa države oličene u predsedniku republike. Novi ustav je predsedniku republike uskratilo vanredna ovlašćenja, dok je istovremeno, mada neznatno, osnažio njegovo pravo suspenzivnog veta.³⁷

Međutim, konstitucionalno uspostavljeni sistem vlasti nije postao temelj za stabilne, nepromenljive i predvidive političke prakse. Ustavom postavljen polupredsednički sistem ispunjava Eldžijevu minimalističku definiciju, što ostavlja prostor da u praksi funkcioniše uz visoke nivoe oscilovanja između predsedničke i parlamentarne faze. Ustav Republike Srbije nije uspeo da stvori konzistentan model šefa države. Namera ustavotvorca bila je da predsednik bude konstitucionalno slab sa uskim ovlašćenjima, međutim, on je u praksi često delovao kao politički jaka figura. Po Ustavu, predsednik Republike Srbije izražava državno jedinstvo, dok vladi pripada uloga nosioca izvršne vlasti.³⁸ To znači da Vlada Republike Srbije predstavlja efektivnu granu egzekutive, dok je neposredno izabrani predsednik Republike ustanovljen kao neutralna vlast koja predstavlja jedinstvo i kontinuitet države.³⁹ Prema tome, predsednik treba da predstavlja jednu vrstu moderatorske vlasti koja treba da bude kontrateža i kontrolišuća sila parlamenta i vlade. U skladu sa tim ustav mu poverava posredujuća ovlašćenja. Predsednik Republike Srbije predlaže Narodnoj skupštini

³⁴ Ralf Dahrendorf, “Has the East Joined the West”, *New Perspective Quarterly*, Vol. 7, No. 2, p. 42.

³⁵ Ibid.

³⁶ Darko Simović, *Uzroci prezidencijalizovanja parlamentarizma i dometi ustavnog inženjeringa u Republici Srbiji*, nav. delo, str. 6; Čl. 130. Ustava od 2006.

³⁷ Isto.

³⁸ Čl. 111. Ustava od 2006; Čl. 122. Ustava od 2006.

³⁹ Darko Simović, *Uzroci prezidencijalizovanja parlamentarizma i dometi ustavnog inženjeringa u Republici Srbiji*, nav. delo, str. 6.

kandidata za predsednika Vlade Republike Srbije nakon što sasluša mišljenje predstavnika izabranih izbornih lista.⁴⁰ Takođe, predsednik Republike raspolaže već pomenutim pravom suspenzivnog veta.⁴¹ Na obrazloženi predlog Vlade predsednik Republike ovlašćen je da raspusti Narodnu skupštinu.⁴² Mandat predsednika traje pet godina i ne može da bude biran na više od dva mandata.⁴³ Iz ovoga proističe da čak i ona ovlašćenja koja stoje na raspologanju predsedniku ne mogu biti samostalno ostvarena bez predloga odluke koju donosi drugi organ ili su svedene na potvrđivanje prethodno donete odluke drugog organa.⁴⁴

Posmatrajući isključivo konstitucionalni aspekt polupredsedničkog sistema, ovlašćenja predsednika u okviru njega, način izbora vlade, podelu nadležnosti unutar egzekutive, kao i podelu nadležnosti između zakonodavne i izvršne grane vlasti, ukazuju da bi politički sistem u Srbiji trebalo da deluje više kao parlamentarni nego predsednički sistem. Način funkcionisanja polupredsedničkog sistema osciluje između dve faze – parlamentarne i predsedničke. Razloge oscilovanja polupredsedničkog sistema treba tražiti u vankonstitucionalnim faktorima, a to su pre svega izborni i partijski sistem koji ostavljaju prostor da polupredsednički sistem poprima oblike parlamentarizma ili prezidencijalizma.

U konstitucionalnom sistemu kakav postoji u Republici Srbiji izbori za zakonodavno telo trebalo bi da budu najvažnija politička utakmica u državi zato što vladu formira parlamentarna većina. Međutim, ne postoje ustavne i zakonske prepreke za istovremeno održavanje parlamentarnih i predsedničkih izbora. Od uvođenja multipartizma u Republici Srbiji održano je 11 ciklusa izbora za funkciju predsednika, od kojih samo pet (2002, 2003, 2004, 2008. i 2017) nisu održani istovremeno sa parlamentarnim izborima. Po Milanu Jovanoviću, istovremeno održavanje parlamentarnih i predsedničkih izbora upućuje na sledeće zaključke. Stranke po svaku cenu nastoje da izbegnu situaciju da predsednik ne pripada parlamentarnoj većini, odnosno da postoji stranačka i politička podela u bicefalnoj egzekutivi. Pobjeda na predsedničkim izborima sa sobom nosi prestiž i nesporni legitimitet, ali ako nije kapitalizovana istovremenim postojanjem parlamentarne većine realna politička moć predsednika je znatno sužena. Istovremeno održavanje izbora najčešće prate liderske kampanje u kojima kandidati za predsednika nastoje da svoj

⁴⁰ Čl. 112. Ustava iz 2006.

⁴¹ Čl. 113. Ustava iz 2006.

⁴² Čl. 109. Ustava iz 2006.

⁴³ Čl. 116. Ustava iz 2006.

⁴⁴ Darko Simović, *Uzroci prezidencijalizovanja parlamentarizma i dometi ustavnog inženjeringa u Republici Srbiji*, nav. delo, str. 6.

rejting prenesu i na izbornu listu koju podržavaju na parlamentarnim izborima. Glasanje istovremeno za izbornu listu i predsedničkog kandidata iz iste političke opcije jasno ukazuje na homogenizaciju izvršne vlasti.⁴⁵ Ustav Srbije sadrži odredbu da je funkcija predsednika Srbije nespojiva sa obavljanjem druge javne funkcije i profesionalne delatnosti.⁴⁶ S obzirom na takvu ustavnu odredbu, u akademskim i stručnim krugovima traje debata da li predsednik Republike Srbije istovremeno može biti član ili predsednik stranke.⁴⁷ Međutim, politička praksa je takva da su predsednici države istovremeno obavljali funkciju partijskih vođa.

Prvi neposredni izbori za predsednika Republike Srbije u eri višepartizma održani su 1990. godine istovremeno sa izborima za Narodnu skupštinu. Usled nedovoljne razvijenosti višestranačkog sistema stare socijalističke elite u novom ruhu odnele su pobjedu. Slobodan Milošević izašao je kao pobednik na predsedničkim izborima dok je Socijalistička partija Srbije (SPS), stranka na čijem čelu se nalazio upravo Milošević, osvojila apsolutnu većinu u parlamentu koji broji 250 poslanika sa 194 mandata. Ova pobjeda omogućila je da izvršna vlast bude homogenizovana, a predsednik Milošević kao vođa partije delovao je kao jak predsednik i apsolutno dominirajuća figura u političkom sistemu.

Na prevremenim izborima za predsednika Republike Srbije 1992. godine Slobodan Milošević potvrdio je svoju popularnost u narodu pobjedom nad kandidatom opozicije Milanom Panićem. Međutim, na istovremeno održanim parlamentarnim izborima njegova stranka SPS nije doživela uspeh kao njen lider i izgubila je apsolutnu većinu koju je imala u prethodnom sazivu parlamenta, ali je ipak izašla kao relativni pobednik izbora sa 101 mandatom i formirala je manjinsku vladu uz podršku Srpske radikalne stranke (SRS). Premijer je bio Nikola Šainović iz SPS, čime je nastavljen period homogenizacije izvršne vlasti i dominacija predsednika Miloševića u istoj. Manjinska vlada nije bila dugog trajanja, ali je na prevremenim izborima za Narodnu skupštinu 1993. godine SPS osvojila 123 mandata i formirala koalicionu vladu sa Novom demokratijom koja je izašla iz opozicionog bloka DEPOS. Na mesto

⁴⁵ Milan Jovanović, „Izborni i partijski sistem u funkciji prezidencijalizacije parlamentarizma u Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 10.

⁴⁶ Čl. 115. Ustava iz 2006.

⁴⁷ Vladimir Mikić, „Normativna analiza položaja predsednika Republike i forme prećutne prezidencijalizacije ustavnog uređenja u Republici Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–16; Vladan Petrov, „O nekim opštim mestima u poimanju sistema vlasti uopšte i u Republici Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–12; Miloš Stanić, „Nespojivost funkcije predsednika države sa članstvom i vođstvom u političkoj stranci – primer Srbije”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–17.

premijera izabran je Mirko Marjanović iz SPS, čime se nastavlja dominacija ove stranke u izvršnoj vlasti.

Na predsedničkim izborima 1997. godine kandidat SPS bio je Zoran Lilić koji je do tada obavljao funkciju predsednika Savezne Republike Jugoslavije. Slobodan Milošević nije imao pravo na treću kandidaturu. Zoran Lilić kao kandidat vladajuće koalicije nije uspeo da odnese izbornu pobjedu. U drugom krugu predsedničkih izbora doživio je poraz od kandidata i predsednika SRS Vojislava Šešelja, ali zbog izlaska manje od polovine registrovanih birača izbori su poništeni. Istovremeno održani parlamentarni izbori rezultirali su nešto slabijim rezultatom vladajuće koalicije koja je osvojila 110 mandata. U sastav nove vlade ušla je SRS, a na funkciji premijera se zadržao Mirko Marjanović. U ovom izbornom procesu primetno je bilo odsustvo, makar formalno, politički najpopularnije ličnosti u zemlji – Slobodana Miloševića. Neuspeh na predsedničkim izborima može se pripisati tome da kandidat vladajuće koalicije nije bio predsednik partije koja ga je kandidovala. Istovremeno održavanje parlamentarnih izbora nije imalo pozitivno dejstvo na motivaciju birača i usko je povezano sa činjenicom da Milošević nije bio direktan kandidat.⁴⁸ Slaviša Orlović tvrdi da ova prezidencijalistička faza od 1990. do 1997. godine služi kao potkrepljenje za tvrdnju da ustavna pozicija i moć predsednika ne koincidira sa njegovom realnom moći. Miloševićeva vlast bila je izrazito personalizovana i on nije imao potrebu za raspisivanjem referenduma kako bi ostao na funkciji predsednika Republike već je iskoristio drugu opciju – prelazak na mesto predsednika savezne države – SRJ. Time je otišla stvarna moć predsednika Republike, ali je Milošević nastavio da bude centralna politička figura sa druge funkcije.⁴⁹

Par meseci nakon neuspelih izbora 1997. godine održani su novi na kojim je pobjedu odneo Milan Milutinović iz SPS. Bez funkcije predsednika stranke, na kojoj ostaje Slobodan Milošević, Milan Milutinović je predsednik koji deo svog mandata provodi u okviru konstitucionalnih ovlašćenja. Vlada normativno u ovom periodu jeste jača glava egzekutive ali, kao što je pomenuto, realna moć nalazi se na saveznom nivou, odakle Milošević kao predsednik i vođa stranke kontroliše celokupnu republičku izvršnu vlast koju čine članovi njegove partije.⁵⁰ Nakon poraza Slobodana Miloševića i SPS 2000. godine na saveznom i republičkom nivou i pobjede koalicije oko Demokratske opozicije

⁴⁸ Milan Jovanović, „Izborni i partijski sistem u funkciji prezidencijalizacije parlamentarizma u Srbiji”, nav. delo, str. 11.

⁴⁹ Slaviša Orlović, „Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije” u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke u Srbiji: struktura i funkcionisanje*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2005, str. 173.

⁵⁰ Milan Jovanović, „Izborni i partijski sistem u funkciji prezidencijalizacije parlamentarizma u Srbiji”, nav. delo, str. 11.

Srbije (DOS), Milan Milutinović je ostao predsednik Republike bez mogućnosti da vrši čak i ustavna ovlašćenja. Ovim je polupredsednički sistem u Srbiji ušao u parlamentarnu fazu.

U Republici Srbiji je u periodu od 2002. do 2004. godine održan niz izbora za mesto šefa države. Tri izborna ciklusa za izbor predsednika završila su se bez ishoda jer je na svakom broj izašlih registrovanih birača bio manji od 50%. Postojeća institucionalna kriza prevaziđena je početkom 2004. godine. Nakon parlamentarnih izbora održanih samim krajem prethodne godine formirana je koaliciona manjinska vlada na čelu sa premijerom Vojislavom Koštunicom iz Demokratske stranke Srbije (DSS), uz partnere iz G17 plus, Srpskog pokreta obnove i Nove Srbije. Formiranje manjinske vlade je u parlamentu podržala SPS. U nameri da reši institucionalnu krizu oko izbora predsednika Narodna skupština na predlog vlade menja izborna pravila i ukida obavezan prag izlaznosti. U junu iste godine održani su predsednički izbori. Posebno interesantna činjenica vezana za ove izbore jeste ta da se glavna borba za predsedničku funkciju vodila između dva kandidata iz redova parlamentarne opozicije – Borisa Tadića ispred Demokratske stranke (DS) i Tomislava Nikolića iz SRS. Iz vladajućeg DSS kandidat je bio Dragan Maršićanin, ali on ni izbliza nije uživao podršku u narodu kao predsednik njegove stranke i aktuelni premijer Vojislav Koštunica, što je upravo i otvorilo prostor nadmetanju između kandidata koji ne dolaze iz partija vladajuće većine. Pobedu na izborima nakon drugog kruga odneo je Boris Tadić. Ovom pobedom izvršna vlast je ušla u fazu kohabitacije koja predstavlja jednu od glavnih pojava karakteristika polupredsedničkog sistema. U Srbiji je u tom periodu bicefalna egzekutiva podeljena između premijera iza kog stoji parlamentarna većina i predsednika koji dolazi iz redova parlamentarne opozicije.

Faza kohabitacije okončana je 2007. godine kada DS, na čijem se čelu sve vreme nalazio i aktuelni šef države, ulazi u koalicionu vladu sa DSS nakon parlamentarnih izbora. Na premijerskoj i predsedničkoj funkciji zadržavaju se Koštunica i Tadić, ali sada kao deo iste parlamentarne većine. Na predsedničkim izborima 2008. godine Boris Tadić osvaja drugi mandat pobedom nad istim protivkandidatom kao na prethodnim izborima – Tomislavom Nikolićem iz SRS. Ovi predsednički izbori protekli su u referendumskoj atmosferi po pitanju strateškog usmerenja Srbije. Pobeda Borisa Tadića protumačena je kao jasno opredeljenje Srbije za nedvosmislen put prema članstvu u Evropskoj uniji. Premijer Koštunica i njegova stranka imali su određena programska razmimoilaženja sa DS i predsednikom Tadićem, koja su se ticala i pitanja saradnje sa Haškim tribunalom, evrointegracija i politike oko Kosova, te je Vlada Republike Srbije predložila predsedniku Republike Srbije da raspusti Narodnu skupštinu. Vanredni parlamentarni izbori održani su u maju iste godine. Koalicija oko DS pod nazivom „Za evropsku Srbiju” sa predsednikom Tadićem na čelu osvojila je najveći broj glasova. Parlamentarna većina formirana je sklapanjem postizborne koalicije sa SPS. Na premijersko mesto

postavljen je Mirko Cvetković kao nestranačka ličnost, što je omogućilo predsedniku Republike Srbije Borisu Tadiću da homogenizuje izvršnu vlast i da kao vođa najsnažnije političke partije označi početak nove predsedničke faze u okviru poluprezidencijalizma.

Mandat Vlade Republike Srbije trajao je maksimalne četiri godine. Predsednik Republike Srbije Boris Tadić skratio je sopstveni mandat i odlučio da se istovremeno uz parlamentarne izbore održe i predsednički. Nastojanje je bilo da se izborni rejting predsednika Tadića kapitalizuje i na parlamentarnim izborima. Iako je kao relativni pobednik izbora izašla Srpska napredna stranka (SNS), DS je sa SPS bila u mogućnosti da nastavi kontinuitet prethodne vlade. Međutim, u drugom krugu predsedničkih izbora Tomislav Nikolić odneo je pobjedu nad aktuelnim šefom države Borisom Tadićem. Tomislav Nikolić uspeo je da legitimitet stečen na predsedničkim izborima kapitalizuje formiranjem vlade. SNS je kao najbrojnija stranka u parlamentu ušla u postizbornu koaliciju sa listama okupljenim oko SPS i Ujedinjenih regiona Srbije (URS). Mandat za formiranje nove vlade poveren je predsedniku SPS Ivice Dačića zbog njegovog ucenjivačkog potencijala i mogućnosti da u velikoj meri od njega zavisi izgled parlamentarne većine. Tomislav Nikolić odlučio je da ispuni predizborno obećanje i podneo je ostavku na mesto predsednika SNS, zbog čega je njegovo predsednikovanje proteklo u granicama ustavnih ovlašćenja. Stoga, period od 2012. do 2017. godine može se okarakterisati kao parlamentarna faza u polupredsedničkom sistemu s obzirom na to da je Vlada Republike Srbije obavljala ulogu efektivne izvršne vlasti.

U periodu od 2012. do 2017. godine glavna politička figura u političkom životu Srbije postaje Aleksandar Vučić, koji je ostavkom Tomislava Nikolića na mesto predsednika SNS postao novi lider partije koja je uživala najveće poverenje u narodu. Kao predsednik parlamentarno najjače partije Aleksandar Vučić mogao je da deluje kao politički najuticajnija ličnost čak i kao potpredsednik Vlade Republike Srbije u periodu od 2012. do 2014. godine. Svoju poziciju ojačao je kroz vanredne parlamentarne izbore 2014, a zatim i 2016. godine. Na vanrednim izborima 2014. godine koalicija oko SNS predvođena Aleksandrom Vučićem osvaja apsolutnu većinu u Narodnoj skupštini sa 158 mandata. Bez obzira na mogućnost samostalnog formiranja vlade u njen sastav ušao je i SPS. Umesto Ivice Dačića na premijersko mesto dolazi upravo Aleksandar Vučić. Na narednim izborima 2016. godine nastavlja se dominacija SNS predvođena njenim liderom i dolazi do ponovnog osvajanja apsolutne parlamentarne većine i nove vlade sa SPS kao starim koalicionim partnerom. Na predsedničkim izborima 2017. godine Tomislav Nikolić odlučio je da se ne kandiduje za drugi mandat. Ostavka na mesto predsednika stranke koštala ga je nedostatka podrške njene infrastrukture. Kako bi se osigurao kontinuitet vlasti SNS je odlučila da podrži predsednika stranke i dotadašnjeg premijera Vučića. Nakon ubedljive pobjede, Vučić je odlučio da ne ponovi grešku svog prethodnika i ostao je na čelu stranke, čime je izvršna vlast opet homogenizovana, te se opet ušlo u predsedničku fazu poluprezidencijalizma. Na

redovnim parlamentarnim izborima 2020. godine centralna ličnost u kampanji SNS bio je upravo njen predsednik i predsednik Republike Srbije Aleksandar Vučić. Predizborna koalicija i izborna lista okupljena oko SNS u svom nazivu nosila je upravo njegovo ime i uspjela je još jednom da kapitalizuje popularnost svog lidera u kampanji i osvoji apsolutnu većinu od 188 mandata.

Izborni ciklusi u prethodne tri decenije višestranačja u Srbiji oslikavaju trend prezidencijalizacije i personalizacije politike. Ovakav trend preslikao se i na personalizaciju partijskog života u Srbiji. Prezidencijalizacija partija najočiglednija je kada njen lider istovremeno zauzima funkciju u izvršnoj vlasti – predsedničku ili premijersku. Partije imaju piramidalnu, hijerarhijsku i centralizovanu strukturu, što omogućava lideru personalizovano odlučivanje. Izborne kampanje, kako na predsedničkim i parlamentarnim izborima, pomeraju svoje klatno sa izbornih i stranačkih programa na pokušaj vezivanja biračkog tela za lidere partija. Istovremeno održavanje predsedničkih i parlamentarnih izbora pokazuje snažan efekat jakih predsedničkih kandidata na uspeh izborne liste koju predvode na izborima za zakonodavno telo.⁵¹

ZAKLJUČAK

Karakteristike i funkcionisanje polupredsedničkog sistema u Srbiji potvrđuju nalaze komparativista koji se bave političkim praksama unutar ovog sistema. Karakteristike poluprezidencijalizma u Srbiji ispunjavaju Eldžijevu minimalističku definiciju s obzirom na to da se predsednik dobija na opštim i neposrednim izborima i da vlada odgovara parlamentu. Polupredsednički sistem u Srbiji ispoljava i još jednu karakteristiku koja je svojstvena za ovaj tip sistema – oscilovanje između predsedničke i parlamentarne faze. Primer Srbije potvrđuje da je za funkcionisanje sistema i političkih praksi unutar njega nedovoljno fokusirati se na konstitucionalne odredbe. Iako Ustav Republike Srbije uspostavlja institucionalnu strukturu za funkcionisanje polupredsedničkog sistema, za funkcionisanje sistema u praksi potrebno je uzeti u obzir i druge vankonstitucionalne faktore od kojih se kao presudan izdvaja partijski sistem. Ustav predsedniku Republike Srbije daje skromna ovlašćenja, ali konstitucionalno slabi predsednici su često delovali kao politički naj snažnije figure u zemlji. Razlog za takvo delovanje predsednika leži u praksi koju su koristili mnogi šefovi država u Srbiji – istovremeno obavljanje funkcije predsednika države i partijskog lidera. U trenucima kada je predsednik države istovremeno i vođa partije koja ima parlamentarnu većinu stvara se mogućnost da izvršna vlast bude homogenizovana i da šef države nastupa kao dominantna figura u političkom životu Srbije. Trend personalizacije politike je izražen, što se ogleda

⁵¹ Slaviša Orlović, „Prezidencijalizacija partija u Srbiji”, *Politički život*, br. 14, str. 7–25.

u sve većem vezivanju za partijske lidere u svim izbornim utakmicama, kako predsedničkim tako i parlamentarnim. Ovaj trend rezultirao je time da faktička politička moć bude vezana za ličnosti koje se nalaze na čelu najjače partije u zemlji, bilo da se oni nalaze na predsedničkoj ili premijerskoj funkciji u egzekutivi.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Dahrendorf Ralf, "Has the East joined the West?", *New Perspectives Quarterly*, Vol. 7, No. 2, pp. 41–43.
- [2] Duverger Maurice, "A new political system model: Semi-presidential government", *European journal of political research*, Vol. 8, No. 2, 1980, pp. 165–187.
- [3] Elgie Robert, "Cohabitation: Divided Government French-Style" in: Robert Elgie (ed.), *Divided Government in Comparative Perspective*, Oxford University Press, New York, 2001, pp. 106-126.
- [4] Elgie Robert, "Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice" in: Robert Elgie, Sophia Moestrup, and Yu-Shan Wu (eds.), *Semi-Presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, London, 2011, pp. 1–20.
- [5] Elgie Robert, "The Politics of Semi-Presidentialism" in: Robert Elgie (ed.), *Semi-Presidentialism in Europe*, OUP, New York, 1999, pp. 1-21.
- [6] Jovanović Milan, „Izborni i partijski sistem u funkciji prezidencijalizacije parlamentarizma u Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–18.
- [7] Kasapović Mirjana, „Komparativna istraživanja polupredsjedničkih sustava u srednjoj i istočnoj Europi: problemi koncepcijske rastezljivosti, selekcijske pristranosti, tipologiziranja i denominiranja”, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Vol. 3, No. 1, str. 27-54.
- [8] Knapp Andrew, and Vincent Wright, *The Government and Politics of France*, Routledge, London, 2006.
- [9] Linz Juan, "Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?" in: Juan Linz and Arturo Valenzuela (eds.), *The Failure of Presidential Democracy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994, pp. 3–87.
- [10] Mainwaring Scott, "Presidentialism, Multipartism, and Democracy: The Difficult Combination", *Comparative Political Studies*, Vol. 26, No. 2, pp. 198–228.
- [11] Mikić Vladimir, „Normativna analiza položaja predsednika Republike i forme prećutne prezidencijalizacije ustavnog uređenja u Republici Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–16.
- [12] Orlović Slaviša, „Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije” u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke u Srbiji: struktura i funkcionisanje*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2005, str. 163–187.
- [13] Orlović Slaviša, „Prezidencijalizacija partija u Srbiji”, *Politički život*, br. 14, str. 7–25.

- [14] Pejić Irena, "Constitutional Design and Viability of Semi-Presidentialism in Serbia", *LSE, Discussion Paper* 43, Centre for the Study of Global Governance, 2007, pp. 1–16.
- [15] Petrov Vladan, „O nekim opštim mestima u poimanju sistema vlasti uopšte i u Republici Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–12.
- [16] Shugart Matthew and John Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, New York, 1992.
- [17] Siaroff Alan, "Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction", *European Journal of Political Research*, Vol. 42, No. 3, pp. 287–312.
- [18] Simović Darko, „Uzroci prezidencijalizovanja parlamentarizma i dometi ustavnog inženjeringa u Republici Srbiji”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–19.
- [19] Stanić Miloš, „Nespojivost funkcije predsednika države sa članstvom i vođstvom u političkoj stranci – primer Srbije”, Fondacija Centar za javno pravo, 2018, str. 1–17.

Marko Mandić
Pavle Nedić

CHARACTERISTICS AND FUNCTIONING OF THE SEMI-PRESIDENTIAL SYSTEM IN SERBIA

Abstract

This paper analyzes the characteristics and the functioning of the semi-presidential system in the Republic of Serbia. The subject of analysis are various factors that influence in a fundamental way the political practice of semi-presidentialism – the constitutional structure, constitutional powers of the executive, electoral system, party system, the relationship between the president and the parliamentary majority. The paper explains the evolution of the concept and key features of semi-presidentialism from its inception to the contemporary definitions offered by the comparativists. The general knowledge of the semi-presidential systems is examined through the case of Serbia. Semi-presidentialism in the Republic of Serbia is characterized by the oscillations between two phases – the presidential phase and the parliamentary phase. The crucial causes of this phenomenon are the party system and the relationship between the president and the parliamentary majority. The possibility of holding a party and a state function simultaneously strengthens the actual power of the person using it, resulting in the often homogenization of the dual executive.

Key words:

semi-presidential system, Republic of Serbia, president, prime minister, parliamentary majority, electoral system, party system.

Jelena Vujanović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Politički marketing – stanje discipline i otvorena pitanja

Apstrakt

Kakav je odnos političkog marketinga kao djelatnosti i kao naučne discipline i nudi li politički marketing kao disciplina nešto novo političkim naukama? Cilj ovog rada je da prikaže osnovne pravce razvoja i opsega političkog marketinga kao discipline i da ukaže na važne autore i radove, ključne istraživačke kategorije i eksplanatorne modele ponašanja političkih subjekata u procesu političkog marketinga.

Naučni doprinos ovog rada ogleda se u sistematizaciji literature i znanja nastalih u okviru političkog marketinga kako bi se budućim istraživačima iz ove oblasti na našim prostorima olakšalo i ukazalo na dosadašnje rasprave, kritike i otvorena pitanja koja ih mogu usmjeriti u njihovom naučnom radu.

Ključne reči:

politički marketing, izborne kampanje, političko tržište, pozicioniranje, tržišna orijentacija, marketinški koncept, imidž, strategija

UVOD

Riječi i koncepti koji su ustaljeni u svakodnevnom govoru često u političkim naukama imaju oprečna značenja i obuhvaćeni su različitim teorijskim pristupima. Kada u svakodnevnom govoru kažemo „politički marketing” na šta se prvo pomisli? Vjerovatno ne na Model tržišno orijentisane partije Dženifer Lis Maršment (Jennifer Lees-Marshment) ili na Henebergove (Henneberg) strateške pozicije. U svakodnevnom govoru pojam politički marketing asocira

* jelevujanovic@gmail.com

na ono što su pojavni, široj javnosti vidljivi, aspekti političkog marketinga kao što su izborna kampanja, političke reklame, plakati, slogani itd.

I to svakako nije greška. Ovi elementi jesu dio političkog marketinga posmatranog kao djelatnost političkih aktera na promociji sopstvenih ideja i politika, izgradnji imidža, predstavljanju kandidata i pridobijanju podrške na izborima radi ostvarivanja organizacionih ciljeva. Propagandne aktivnosti u politici nisu ništa novo, a njihov karakter i smjer zavise od prirode političkog sistema i tehnološkog napretka društva.

Ono što pojedini istraživači iz ove oblasti tvrde da jeste novo je uticaj političkog marketinga na donošenje političkih odluka i na sve faze političkog procesa (od kreiranja političke ponude do promocije). Ukratko, ne polazi se više od pitanja „kako da predstavim ono što nudim” već od pitanja „kako da ponudim ono što birači žele”. Ovo je praćeno i izdvajanjem političkog marketinga kao posebne discipline koja teži da iz drugog ugla pristupi organizacionom ponašanju i pozicioniranju političkih aktera na političkom tržištu.

Ovakav pristup otvorio je niz pitanja i akademskih rasprava. Da li se ekonomski koncepti marketinga, gdje dominiraju ekonomski interesi i racionalna organizacija, mogu primjeniti u politici u kojoj dominiraju ideje i emocije? Da li istraživati politički marketing znači istraživati efekte izbornih kampanja i upotrebu sredstava i tehnika promocije ili se treba fokusirati na strategije i cjelokupno pozicioniranje partija na političkom tržištu? Može li se uopšte o politici govoriti u terminima tržišta, pozicioniranja na tržištu, razmjene i proizvoda i mogu li se političari prodavati „kao sapun”? Da li prilagođavanje političkog proizvoda zahtjevima tržišta, tj. onom što birači žele znači populizam i urušavanje značaja liderstva? Konačno, nudi li politički marketing kao naučna disciplina nove načine posmatranja i objašnjenja ponašanja političkih aktera ili samo stare teme predstavljene novim terminima?

Cilj rada je da osvrtno na ova pitanja prikaže nove pravce razvoja i opsega političkog marketinga kao discipline i da ukaže na važne autore i radove, ključne istraživačke kategorije i eksplanatorne modele ponašanja partija u procesu političkog marketinga. Pod procesom političkog marketinga podrazumijeva se povezan niz strategija koje akteri usvajaju i aktivnosti koje sprovode u pogledu kreiranja političkog proizvoda, pozicioniranja na političkom tržištu, komunikacije sa biračima, sprovođenja izbornih kampanja i realizacije politika. Prema Lis Maršment (Lees-Marshment)¹, moguće faze procesa političkog marketinga su istraživanja tržišta, kreiranje i prilagođavanje politika, kreiranje i sprovođenje strategija komunikacije, organizacija i sprovođenje izborne kampanje, sprovođenje politika i pitanje cikličnog marketinga, a Ring navodi da su važni aspekti koji utiču na proces političkog marketinga „partijska

¹ Jennifer Lees-Marshment, Chris Rudd and Jesper Stromback, eds. *Global political marketing*, Vol. 3, Routledge, 2009.

(ili kandidatska) organizacija, okruženje koje uslovljava njen razvoj, strateški marketinški miks koji primjenjuje i tržište na kojem mora da deluje”.²

Naučni doprinos rada ogleda se upravo u sistematizaciji i kritičkom osvrtu na literaturu i znanja nastala u okviru političkog marketinga kako bi se budućim istraživačima iz ove oblasti na našim prostorima olakšalo i ukazalo na dosadašnje rasprave, kritike i otvorena pitanja koja ih mogu usmjeriti u njihovom naučnom radu.

ISTORIJA POLITIČKOG MARKETINGA

Može se reći da politički marketing kao djelatnost svoje korijene ima još u sofistima koji su podučavali građane vještinama predstavljanja u javnosti i vještinama govorništva.³ Ipak, moderno shvatanje političkog marketinga vezano je za razvoj moderne demokratije i političke kompeticije, a na njega je najpresudnije uticala ekonomska misao i njen uticaj na političke procese i političke nauke.

Istraživanja javnog mnjenja, ekonomske teorije ponašanja birača i partija, pokušaji da se teorijama racionalnog izbora objasni smanjenje partijske identifikacije, te studije poput „Ekonomska teorija demokratije” Entonija Daunsa (Anthony Downs)⁴ obilježili su period nakon Drugog svjetskog rata i popločali put uplivu ekonomskih koncepata u političke nauke. Period nakon 1952. godine Marek (Maarek) naziva „djetinjstvom”⁵ političkog marketinga, a obilježava ga Ajzenhauerova kampanja i rastuća uloga političkih konsultanata i prva upotreba pojma politički marketing u jednoj naučnoj studiji. Radi se o knjizi Stanli Keli (Stanley Kelley) „Profesionalni odnosi sa javnošću i politička moć”⁶, u kojoj se autorka bavi upravo rastom uticaja profesionalnih konsultanata i marketinških stručnjaka u politici.

² Dominic Wring, “Reconciling marketing with political science: theories of political marketing”, *Journal of marketing management*, 13(7), 1997, p. 654.

³ Zoran Slavujević, „Neke teorijske kontroverze koncepcije političkog marketinga”, *Politički marketing* [zbornik radova sa naučnog skupa „Putevi i stranputice političkog marketinga”], Beograd, 1990, str. 7.

⁴ Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, Harper, 1957.

⁵ Phillipe J. Maarek, *Political Marketing and Communication*, John Libbey&Comp. Ltd, London, 1995.

⁶ Stanley Kelley, *Professional public relations and political power*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1956.

Period „mladosti” i period „zrelosti” političkog marketinga, kako Marek označava period između 1964. i 1976. te period nakon 1976⁷, obilježava rastuća uloga televizije i imidža, izdvajanje ogromnih sredstava na agencije i istraživanja javnog mnjenja, targetiranje i uopšte primjena koncepata iz komercijalnog marketinga u politici. Pitanje uticaja izbornih kampanja i reklama na rezultate izbora postalo je tema brojnih knjiga i studija iz tog perioda, poput knjige “The making of the president”⁸ ili “The election game and how to win it”⁹.

Međutim, koncepti koji su ključni za shvatanje političkog marketinga kao naučne discipline, poput marketinškog koncepta, tržišne orijentacije, razvoja proizvoda, pozicioniranja na političkom tržištu, strateškog pristupa itd. dobili su na značaju u istraživanjima o ponašanju partija i birača tek kada su teoretičari marketinga i menadžmenta, prije svega Kotler (Kotler), Levi (Levy) i Zaltman (Zaltman), počeli da primjenjuju marketinški koncept na neprofitne organizacije, a kasnije i konkretno na političke partije.¹⁰ Ring (Wring) je napravio odličan pregled autora i literature značajnih za razvoj političkog marketinga kao discipline do 1999. godine.¹¹ U SAD su značajan pomak učinili Njuman¹² (Newman), O’Šonesi (O’Shaughnessy)¹³ i drugi, a u istom periodu pojavio se i niz autora u Evropi.

Njemač Edgar Vangen (Edgar Wangen) je među prvima prihvatio naučni pristup političkom marketingu u ovoj zemlji, a kada govorimo o Francuskoj treba pomenuti odluku časopisa *Revue de Marketing Française* o specijalnom broju posvećenom marketingu u politici.¹⁴ Batler (Butler) i Kolins (Collins)¹⁵ značajno su doprinijeli razvoju istraživanja političkog marketinga u Irskoj, a u

⁷ Phillippe J. Maarek, *Political Marketing and Communication*, John Libbey&Comp. Ltd, London, 1995.

⁸ White Theodore Harold, *The Making of the President 1960*, Atheneum Publishers, 1961.

⁹ Joseph Napolitan, *The election game and how to win it*, Doubleday, 1972.

¹⁰ Philip Kotler & Gerald Zaltman, “Social marketing: an approach to planned social change”, *Journal of marketing*, 35(3), 1971, pp. 3–12.

¹¹ Wring Dominic, “The marketing colonisation of political campaigning”, *Loughborough’s Institutional Repository*, 1999.

¹² Newman Bruce & Jagdish Sheth, “A review of political marketing”, *Research in marketing*, 9, 1987, pp. 237–266.

¹³ Nicholas O’Shaughnessy, “The marketing of political marketing”, *European journal of marketing*, 2001.

¹⁴ Dominic Wring, “The marketing colonisation of political campaigning”, *Loughborough’s Institutional Repository*, 1999.

¹⁵ Patrick Butler and Neil Collins, “Campaigns, candidates and marketing in Ireland”, *Politics*, 13(1), 1993, pp. 3–8.

Velikoj Britaniji se dosta pažnje posvetilo kampanjama Margaret Tačer i Tonija Blera. Kavanah (Kavanagh) se u radu „Izborne kampanje: Novi marketing politike”¹⁶ fokusirao na profesionalizaciju i strateški pristup, Skeml (Scammell) je u knjizi „Dizajniranje politike”¹⁷ govorila o preoblikovanju politike pod uticajem marketinga, a tu su i autori poput Ringa i Negrina (Negrine).¹⁸

Primjena ekonomskih marketinških teorija u politici značila je posmatranje odnosa između birača i partija kao odnosa razmjene i posmatranje političke komunikacije kroz pitanje da li se „politički kandidati mogu reklamirati i prodavati kao sapun”.¹⁹ Pored toga, tu su i pokušaji primjene 4P (place, price, product and promotion) i marketinškog miksa na analiziranje političkih odnosa i pitanje dizajniranja političkog proizvoda prema potrebama i željama birača. Sa uključivanjem istraživača iz političkih nauka u ovu oblast razvile su se i rasprave o potrebi prilagođavanja marketinškog koncepta prirodi političkih odnosa u kojima značajnu ulogu igraju emocije i ideologije. Lis Maršment smatra da je upravo poslednja decenija XX vijeka zapravo doba „graditelja” teorijskog pristupa političkom marketingu koji su obilježile rasprave i empirijska istraživanja o načinima na koji se „prodaje” politički „proizvod”.²⁰

Kako je pokazala bibliometrijska analiza literature na ovu temu, broj istraživanja je u periodu od 1996. do 2018. godine imao godišnju stopu rasta 13,9%.²¹ Razvoj teorijskih i empirijskih istraživanja i promjene u pristupu političkom marketingu u praksi povezani su i međuzavisni. Autori se više ne bave samo pitanjima promocije u kampanji i upotrebom sredstava i oblika promocije već i pitanjima uticaja marketinga i marketinškog koncepta na sam sadržaj i razvoj politika²², na postavljanje agende²³ i oblikovanje političke

¹⁶ Dennis Kavanagh, *Election Campaigning: The New Marketing of Politics*, Oxford, Blackwell, 1995.

¹⁷ Margaret Scammell, *Designer politics: How elections are won*, Springer, 1995.

¹⁸ Ralph M. Negrine, *The communication of politics*, Sage, 1996.

¹⁹ Darren G. Lilleker, „Marketing, Political”, *The International Encyclopedia of Political Communication*, 2015, p. 3.

²⁰ Jennifer Lees-Marshment, „Political Marketing”, *Journal of Political Marketing*, 2(1), 2003, pp. 7–8.

²¹ Krishna Teja Perannagari and Somnath Chakrabarti, „Analysis of the literature on political marketing using a bibliometric approach”, *Journal of Public Affairs*, 20(1), 2020, p. 3.

²² Phillipe J. Maarek, „Political Marketing”, *The International Encyclopedia of Communication*, 2008.

²³ Martin Harrop, „Political marketing”, *Parliamentary Affairs*, Vol. 43, Issue 3, 1990, p. 286.

ponude prema potrebama birača, pozicioniranje, uspostavljanje dugoročnih političkih veza i integrisano upravljanje politikom²⁴. Lis Maršment je za ovakav pristup upotrebila termin “Comprehensive Political Marketing” – sveobuhvatni politički marketing”.²⁵ Jedan od ključnih pojmova u okviru njega je politička tržišna orijentacija, koju su naročito istraživali i operacionalizovali O’Kas (O’Cass)²⁶, Lis Maršment²⁷ i Ormrod (Ormrod)²⁸, pri čemu vrijedi napomenuti da su O’Kas i Ormrod istraživači iz oblasti marketinga, a Lis Maršment ima politikološku akademsku pozadinu.

Prema bibliometrijskoj analizi, najcitiraniji dokumenti u oblasti političkog marketinga su²⁹:

- M. Scammell – Political marketing: Lessons for political science (1999),
- J. Lees-Marshment – The marriage of politics and marketing (2001),
- M. Scammell – Political brands and consumer citizens: The rebranding of Tony Blair (2007),
- C. Conaghan and C. de la Torre – The permanent campaign of Rafael Correa: Making Ecuador’s plebiscitary presidency (2008),
- P. Butler and P. Harris – Considerations on the evolution of political marketing theory (2009),
- P. Harris and A. Lock – Mind the gap: The rise of political marketing and a perspective on its future agenda (2010),
- D. Campus – Mediatization and personalization of politics in Italy and France: The cases of Berlusconi and Sarkozy (2010),
- D. Garzia – The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships (2011).

Grubo posmatrano, literaturu možemo podijeliti u dve grupe. Prvu grupu čine oni autori koji se bave „amerikanizacijom” i personalizacijom izbornih kampanja, uticajem novih tehnologija na načine promocije i komunikacije poli-

²⁴ Stephan Henneberg, “Political marketing theory: Hendiadyoin or oxymoron”, *University of Bath*, 1, 2004.

²⁵ Jennifer Lees-Marshment, “Political Marketing”, *Journal of Political Marketing*, 2(1), 2003, p. 13.

²⁶ Aron O’Cass, “Political marketing and the marketing concept”, *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, pp. 45–61.

²⁷ Jennifer Lees-Marshment, “The Marriage of Politics and Marketing”, *Political Studies*, 49(4), 2001, pp. 692–713.

²⁸ Robert Ormrod, “A conceptual model of political market orientation”, *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 14(1–2), 2005, pp. 47–64.

²⁹ Krishna Teja Perannagari and Somnath Chakrabarti, “Analysis of the literature on political marketing using a bibliometric approach”, *Journal of Public Affairs*, 20(1), 2020.

tičkih aktera, konceptom permanentne kampanje, sredstvima i oblicima promocije, te njihovom upotrebom u pojedinačnim kampanjama i efektima na izbornu odluku birača³⁰, „marketizacijom političkog ponašanja”³¹, kao i knjige i tekstovi koje su pisali konsultanti koji su bili angažovani u kampanji neke stranke ili kandidata. O’Kas je naveo nekoliko važnih autora koji su se bavili izbornim kampanjama, marketinškim tehnikama, strategijama, temama i sredstvima u kampanji krajem prošlog vijeka i to su Batler i Kolins (Butler and Collins), Njuman i Šet (Newman and Sheth), Smit i Saunders (Smith and Saunders)³² itd. Od novijih treba istaći radove koje su pisali Konagan i De la Tore (Conaghan and de la Torre)³³, Nidam (Needham)³⁴, Garsia (Garzia)³⁵, Grasel i Nord (Grusell & Nord)³⁶ itd, a na našim prostorima značajni su radovi Zorana Slavujevića³⁷, Siniše Atlagića,³⁸ Igora Stojanovića³⁹, Ivana Šibera⁴⁰ itd.

-
- ³⁰ Mitchell J. Lovett, “Empirical research on political marketing: a selected review”, *Customer Needs and Solutions*, 6.3, 2019, pp. 49–56.
- ³¹ Darren G. Lilleker, “Marketing, Political”, *The International Encyclopedia of Political Communication*, 2015, pp. 1–13.
- ³² Aron O’Cass, “Political marketing and the marketing concept”, *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, p. 37.
- ³³ Catherine Conaghan & De la Torre, Carlos, “The permanent campaign of Rafael Correa: Making Ecuador’s plebiscitary presidency”, *The International Journal of Press/Politics*, 13(3), 2008, pp. 267–284.
- ³⁴ Catherine Needham, “Brand leaders: Clinton, Blair and the limitations of the permanent campaign”, *Political studies*, 53(2), 2005, pp. 343–361.
- ³⁵ Diego Garzia, “The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships”, *The Leadership Quarterly*, 22(4), 2011, pp. 697–709.
- ³⁶ Marie Grusell and Lars Nord. “Setting the trend or changing the game? Professionalization and digitalization of election campaigns in Sweden”, *Journal of Political Marketing*, 19.3 (2020): 258–278.
- ³⁷ Zoran Slavujević, *Pohodi na birače u ime države i naroda: izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2017.
- ³⁸ Siniša Atlagić, “Political image of the world in the election poster in Serbia from 1990 to 2017”, *CM: Communication and Media*, 13(43), 2018, pp. 29–48.
- ³⁹ Igor Stojanović, „Personalizacija politike i imidž političkih lidera kao ključna komponenta političkog marketinga u izbornoj kampanji”, *Politički život*, (14), 2017, 89–98.
- ⁴⁰ Ivan Šiber, „Politički marketing i politički sustav”, *Politička misao: časopis za politologiju*, 37(2), 2000, str. 149–167.

Drugu grupu čine autori koji polaze od političkog marketinga kao discipline koja spaja teorijske koncepte i eksplanatorne modele iz marketinga (odnos razmjene, perspektiva veza, tehnike istraživanja tržišta, marketing miks, marketinški koncept, tržišna orijentacija), političkih nauka (definicije i modeli ponašanja političkih aktera, koncepti demokratske kompeticije itd) i političke komunikacije (persuazija, strategije komunikacije itd).⁴¹ Menon (Menon) smatra da je ključna razlika to što politički subjekti, pored toga što koriste marketinške tehnike da se predstavljaju, sada i „misle u marketinškim terminima“⁴² i kategorijama, te se u tom smislu autori u okviru ove grupe istraživanja ne bave samo marketinškim aktivnostima koje su vidljive biračima, već i svim onim što prethodi tome, od samog organizacionog ponašanja i načina kreiranja političkog proizvoda/ponude⁴³, pozicioniranja na tržištu i strateškog razvoja identiteta do plasiranja, tj. predstavljanja na političkom tržištu. Politička ponuda, odnosno „proizvod“ koji partije nude na političkom tržištu u okviru ovog pristupa shvataju se šire od medijski posredovane slike kandidata i predloga politika i mjera u kampanji i obuhvata identitet, kredibilitet, organizaciju, lidera i aktivnosti partije.

Neki od najproduktivnijih autora u okviru ovog pristupa su Lis Maršment, Lileker, Ormrod, Skeml, Batler⁴⁴, a kada je u pitanju istraživanje političke tržišne orijentacije neizostavno je pomenuti autore kao što su Heneberg, O'Sonesi i O'Kas.⁴⁵

POLITIČKI MARKETING KAO DJELATNOST I KAO NAUČNA DISCIPLINA

Pojedine studije slučaja su pokazale da politički akteri čak i kada nisu upoznati sa pojmovima kao što su marketinški koncept, tržišna orijentacija, pozicio-

⁴¹ Margaret Scammell, "Political marketing: Lessons for political science", *Political studies* 47, No. 4, 1999, p. 719.

⁴² Sudha Vennu Menon, "Political marketing: A conceptual framework", 2008, p. 2; <https://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/12547/>.

⁴³ Iordanis Kotzaivazoglou, "Political marketing in the Greek context: does market orientation exist?", *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 8(1), 2011, pp. 41–56.

⁴⁴ Krishna Teja Perannagari and Somnath Chakrabarti, "Analysis of the literature on political marketing using a bibliometric approach", *Journal of Public Affairs*, 20(1), 2020, p. 4.

⁴⁵ Nicholas O'Shaughnessy, Paul Baines, Aron O'Cass & Robert Ormrod, "Political Marketing Orientation: Confusions, Complications, and Criticisms", *Journal of Political Marketing*, 11(4), 2012, pp. 353–366.

niranje i sl. ipak sve više o politici razmišljaju u tim okvirima.⁴⁶ Naročito sa razvojem interneta i društvenih mreža akteri ističu da se ono što nude treba prilagoditi onom što birači hoće, da je marketing postao polazna, a ne završna tačka, da je važno istraživati javno mnjenje itd. Sa druge strane, nemali broj političkih aktera izražava bojazan da takav pristup urušava suštinu politike, ideologije i liderstva u politici, da zamagljuje suštinu propagande i manipulacije socijalnim percepcijama itd.

Politički marketing kao djelatnost ne odnosi se samo na promotivna sredstva i aktivnosti već na upotrebu tehnika poslovnog marketinga, kao što su istraživanje tržišta, izgradnja imidža, pozicioniranje, izgradnja veza sa ciljnom grupom itd. kako bi se uobličio politički proizvod i njegova promocija i ostvarili organizacioni ciljevi. Ciljevi zavise od karakteristika političkog aktera i ne svode se samo na pobjedu na izborima. U zavisnosti od strateške pozicije i ciljne grupe birača, cilj može biti povećanje broja predstavnika u parlamentu, prelazak cenzusa, osvajanje broja glasova dovoljnog da bi se imao koalicioni potencijal, predstavljanje određene društvene manjine itd.⁴⁷

Politički marketing kao disciplina istražuje ponašanje političkih subjekata, njihove međusobne odnose i procese razmjene i interakcije između njih i njihovog okruženja „sa posebnim osvrtom na pozicioniranje tih entiteta i njihove komunikacije”⁴⁸ i nudi eksplanatorne modele za razumijevanje organizacionog ponašanja političkih subjekata i njihovih veza sa biračima i drugim akterima⁴⁹, te na neki način nudi istraživački okvir za objašnjenje političke sfere per se⁵⁰.

Koncepti od značaja za razumijevanje političkog marketinga kao posebne discipline su imidž, pozicioniranje političkih aktera na političkom tržištu, odnos razmjene, strateško razmišljanje i pristup, marketinški koncept, tržišna orijentacija, istraživanja javnog mnjenja, segmentacija.

⁴⁶ Aron O’Cass, “Political marketing and the marketing concept”, *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, pp. 45–61.

⁴⁷ Jennifer Lees-Marshment, “Marketing scholars and political marketing: the pragmatic and principled reasons for why marketing academics should research the use of marketing in the Political Arena”, *Customer Needs and Solutions*, 6(3), 2019, pp. 41–48.

⁴⁸ Andrew Lock and Phill Harris, “Political marketing – vive la difference”, *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, p. 21.

⁴⁹ Darren G. Lilleker, “Marketing, Political”, *The International Encyclopedia of Political Communication*, 2015, pp. 1–13.

⁵⁰ Stephan Henneberg, Margaret Scammell & Nicholas O’Shaughnessy, “The ‘Normal Paradigm’ of Political Marketing: A Case of Incommensurability with Theories of Democracy?”, In *International Symposium Political Marketing Conference*, Brno, 2009, p. 7.

Politički marketing kao naučna disciplina može nam pomoći da objasnimo odnos političkih subjekata prema javnom mnjenju, prema konkurentima i prema potrebama i zahtjevima birača i društva u cjelini, da odgovorimo na pitanje na koji način politički subjekti danas donose odluke i da li na njih više utiče marketinška logika ili unutarpartijska struktura, na koji način subjekti kreiraju i predstavljaju svoj politički proizvod biračima itd. Politički marketing kao disciplinu ne treba shvatiti kao univerzalan teorijski okvir koji pretenduje da svojim eksplanatornim modelima zamjeni sve druge već kao disciplinu koja ponašanju partija pristupa iz drugog ugla.

U tom smislu, u narednom odjeljku predstavimo u literaturi najčešće pominjanje tipologije i modele ponašanja i pozicioniranja partija posmatrano kroz prizmu političkog marketinga.

MODELI PONAŠANJA, POZICIONIRANJA I ORIJENTACIJE PARTIJA U PROCESU POLITIČKOG MARKETINGA

U okviru literature na temu komercijalne tržišne orijentacije mogla su se razlikovati tri pristupa: prvi, koji posmatra tržišnu orijentaciju kao menadžersko ponašanje, drugi, koji je posmatra kao pitanje organizacione kulture, i treći, koji fokus stavlja na međuzavisnost ova dva aspekta.⁵¹ Ovi pristupi i analitički okviri nastali u okviru njih imali su značajan uticaj i na razvoj modela pozicioniranja partija i političke tržišne orijentacije.⁵² Jedno od prvih empirijskih istraživanja tržišne orijentacije partija sproveo je O'Kas koji je operacionalizovao ovaj pojam i sproveo upitnik unutar australijskih partija.⁵³ Nakon ovog istraživanja nekoliko autora se bavilo kreiranjem analitičkih modela sa fokusom na politički marketing, tržišnu orijentaciju i strateško pozicioniranje partija te ćemo ih predstaviti u narednim redovima.

Kada se polazi od međusobnih odnosa i pozicioniranja političkih aktera na političkom tržištu možemo razlikovati partije-lidere, izazivače, pratioce i nišere.⁵⁴ Od pozicije koju partija zauzima zavisice i strategija političkog marketinga

⁵¹ Ajay Kohli & Bernard Jaworski, "Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications", *Journal of marketing*, 54(2), 1990, pp. 1–18.

⁵² Robert Ormrod & Stephan Henneberg, "Strategic political postures and political market orientation: Toward an integrated concept of political marketing strategy", *Journal of Political Marketing*, 9(4), 2010, pp. 294–313.

⁵³ Aron O'Kass, "Political marketing and the marketing concept", *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, pp. 45–61.

⁵⁴ Neil Collins & Patrick Butler, "Positioning Political Parties: A Market Analysis", *Harvard International Journal of Press/Politics*, 1(2), 1996, 63–77.

najoptimalnija za ostvarivanje ciljeva. Cilj partije-lidera je zadržavanje pozicije, te je ključ njene strategije političkog marketinga u obraćanju sopstvenim biračima, stvaranju čvrstih veza s njima i komunikaciji usmjerenoj na isticanju rezultata. Izazivači, jedan ili više njih, su velike partije opozicije koje pretenduju na mjesto lidera i u tom smislu se moraju obratiti i djelu biračkog tijela partije lidera i neopredjeljenima, te tome prilagoditi svoju ponudu i komunikaciju. Pratioci su male partije, najčešće koalicioni partneri lidera, koje kopiraju stil lidera i prate ga u svemu, a nišeri su male partije koje se obraćaju specifičnoj grupi birača po određenoj temi (npr. ekološke partije, one issue pokreti i sl.)

Dženifer Lis Maršment je u knjizi „Politički marketing i britanske političke partije: Žurka je tek počela”⁵⁵ predstavila i u kasnijim radovima⁵⁶ nadogradila Model tržišno orijentisane partije u okviru kog se, na osnovu razlika u procesu političkog marketinga, kategorizuju proizvodno, prodajno i tržišno orijentisana partija. Za Lis-Maršment tržišno orijentisana partija je ideal-tip partije koja osluškuje želje birača i na osnovu toga kreira svoj proizvod. Nakon niza kritika, Lis-Maršment je istakla da ovo ne znači zanemarivanje unutarpartijskih odnosa i stavova, sopstvenih stranačkih ciljeva i ciljne grupe, ostvarivosti politika itd. već uzimanje u obzir svega ovog. Proces političkog marketinga tržišno orijentisane partije u tom smislu podrazumijeva sledeće etape: Istraživanje tržišta (javnomnjenjska istraživanja, prikupljanje objektivnih podataka i politikološki dio analize) → Dizajniranje proizvoda (u skladu sa rezultatima istraživanja) → Prilagođavanje proizvoda (uzimajući u obzir ostvarivost, unutrašnje reakcije, konkurenciju i postojeće i potrebne birače) → Implementacija → Komunikacija → Kampanja → Izbori → Isporuka → Zadržavanje tržišne orijentacije – ciklični marketing. Nasuprot tome, prodajno orijentisane partije polaze od već kreiranog proizvoda i nastoje da u procesu političkog marketinga prilagode komunikaciju i što bolje predstave svoje politike biračima, te u tom smislu kod njih prvo ide faza dizajniranja proizvoda, pa tek onda istraživanje tržišta. A faze prilagođavanja i unutrašnje implementacije ne postoje. Proizvodno orijentisane partije u procesu političkog marketinga ne koriste ni istraživanja javnog mnjenja niti prilagođavaju komunikaciju – one polaze od uvjerenja da će za ono što one nude birači glasati jer je to najispravnije.

⁵⁵ Jennifer Lees-Marshment, *Political marketing and British political parties: The party's just begun*, Manchester University Press, 2001.

⁵⁶ Jennifer Lees-Marshment, “Political marketing theory and practice: a reply to Ormrod’s critique of the Lees-Marshment market-oriented party model”, *Politics*, 26(2), 2006, pp. 119–125.

Konceptualni model orijentacije na političkom tržištu⁵⁷, koji je kreirao Robert Ormrod, jeste model analize ponašanja partija u procesu političkog marketinga posmatrano kroz osam dimenzija. Prve četiri dimenzije čine „lanac ponašanja” i protok informacija unutar partije i to su: generisanje informacija, širenje informacija, učešće članstva u kreiranju strategije i dosljedna komunikacija strategije spoljnim akterima. Naredne četiri dimenzije se tiču odnosa partije, lidera i članova prema javnom mnjenju i relevantnim akterima u društvu prilikom kreiranja i isporuke politika, i to su: orijentacija ka željama i potrebama birača, odnos prema konkurenciji (u smislu razumijevanja da će sa nekima od njih biti nužno saradivati, te uzimanje u obzir njihovih stavova pri kreiranju sopstvene strategije i poruka), unutrašnja orijentacija (koliko se uzimaju u obzir mišljenja članova) i odnos prema spoljašnjim akterima (npr. medijima).

Heneberg je dao tipologiju idealtipskih strateških pozicija na osnovu odnosa partija prema javnom mnjenju i uticaju istraživanja na oblikovanje proizvoda i strategije predstavljanja.⁵⁸ Prema ovoj tipologiji, politički subjekti mogu biti: ubjeđeni ideolozi, taktički populist, politički beskičmenjaci⁵⁹, graditelji odnosa. Prvu poziciju zauzimaju akteri koji političku ponudu kreiraju na osnovu sopstvenih uvjerenja i ne žele uopšte da je prilagođavaju istraživanjima javnog mnjenja, već nastoje da uvjere javno mnjenje u ispravnost svog političkog proizvoda, i ova pozicija je najsličnija proizvodno orijentisanim partijama u modelu Lis Maršment. Suprotno njima, taktički populist u kreiranju proizvoda i strategija u potpunosti prate i prilagođavaju se javnom mnjenju, ali uzimajući u obzir samo kratkoročne zahtjeve javnog mnjenja i sopstvene kratkoročne ciljeve (npr. obećavaju izgradnju stadiona jer istraživanje pokazuje da je to popularno, iako je dugoročno korisnije izgraditi bolnicu). Treću poziciju zauzimaju partije koje se uopšte ne bave javnim mnjenjem i oblikovanjem proizvoda jer njihova uloga u politici počiva na obraćanju uskom interesnom krugu kroz obećavanje privilegija za glasove. Idealtipska pozicija graditelja odnosa je dosta kompleksna i podrazumijeva prilagođavanje dugoročnim potrebama javnog mnjenja i građenje veza s biračima i istovremeno vođenje javnog mnjenja u smislu donošenja važnih trenutnih odluka. Ova pozicija zahtjeva segmentaciju biračkog tijela i konstantnu dvo-smjernu komunikaciju, imidž odlučnog lidera ali spremnog da sluša građane.

⁵⁷ Robert Ormrod, “A conceptual model of political market orientation”, *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 14(1–2), 2005, pp. 47–64.

⁵⁸ Stephan Henneberg, “Leading or following? A theoretical analysis of political marketing postures”, *Journal of Political Marketing*, 5(3), 2006, pp. 29–46.

⁵⁹ Izvorni termin na engleskom jeziku je “Political Lightweight”, što u prevodu na srpski može značiti i „politički nevažni”, ali smatramo da termin „politički beskičmenjaci” više odgovara onome na šta je Heneberg pod ovim terminom mislio.

Kombinujući Henebergove strateške pozicije i Ormrodove profile orijentacije na političkom tržištu i istražujući njihov odnos, ova dva autora dala su hipoteze i analitički model Integrisanog koncepta strategije političkog marketinga.⁶⁰ U ovom radu autori su kreirali hipoteze o tome kako će se partije koje zauzimaju određenu stratešku poziciju ponašati u svakoj od dimenzija iz Ormrodovog modela (npr. pretpostavlja se da će partija Ubjeđeni ideolog imati izraženu Unutrašnju orijentaciju, a vrlo slabu Eksternu orijentaciju jer ta pozicija pretpostavlja fokus na članove i ideologiju, bez obzira na stavove spoljnih aktera).

Heneberg, Skeml i O'Šonesi⁶¹, i kasnije Vankov (Vankov)⁶², predstavili su model političkog marketinga koji na neki način kombinuje model Lis Maršment i Henebergove strateške pozicije i kategorizuje politički marketing partija kroz tri dimenzije: 1. Strategije (značaj političkog marketinga za partiju i fokus djelovanja, način targetiranja), 2. Razmjene (interakcija, konstrukcija vrijednosti, vremenska orijentacija ciljeva) i 3. Aktivnosti (način sprovođenja i sredstva političkog marketinga). Posmatrano kroz ove dimenzije, partije mogu sprovoditi:

1. Prodajno orijentisan politički marketing (fokus na komunikaciju, spotove, reklame itd. radi predstavljanja već oblikovanog proizvoda, jednosmjerna interakcija i taktičke aktivnosti);
2. Instrumentalno orijentisan politički marketing (fokus na potrebe neodlučnih birača, segmentiranje, kratkoročne efekte i razvoj ponude kroz istraživanja javnog mnjenja);
3. Relacioni politički marketing (dvosmjerna komunikacija i građenje dugoročnih odnosa, fokus na potrebe društva u cjelini ali mikrosegmentiranje prilikom istraživanja javnog mnjenja i kreiranja političkog proizvoda, strateški politički marketing).

Kao što možemo primjetiti, važne polazne tačke svih modela, analitičkih okvira i tipologija su pitanje uticaja istraživanja javnog mnjenja na oblikovanje političke ponude, pitanje strateškog pristupa političkom marketingu, smjer komunikacije i način segmentiranja birača, uzimanje u obzir stavova

⁶⁰ Robert Ormrod & Stephan Henneberg, "Strategic political postures and political market orientation: Toward an integrated concept of political marketing strategy", *Journal of Political Marketing*, 9(4), 2010, pp. 294–313.

⁶¹ Stephan Henneberg, Margaret Scammell & Nicholas O'Shaughnessy, "The 'Normal Paradigm' of Political Marketing: A Case of Incommensurability with Theories of Democracy?", In *International Symposium Political Marketing Conference*, Brno, 2009.

⁶² Nikola Vankov, "The strategic dimensions of Political Marketing", *Economic Alternatives*, 3, 2013, pp. 74–80.

i pozicija unutrašnjih i spoljašnjih aktera prilikom kreiranja i predstavljanja „proizvoda“, pitanje orijentacije ka kratkoročnim ili dugoročnim potrebama i ciljevima itd.

Navedeni modeli i tipologije mogu biti korisni istraživačima u oblasti političkog marketinga, a zanimljive studije slučaja i komparativna istraživanja mogu se naći u zbornicima „Politički marketing: Komparativna perspektiva“⁶³ i „Globalni politički marketing“⁶⁴.

Od navedenih, Model tržišno orijentisane partije je najčešće pominjan u literaturi u koju je autorka imala uvid s obzirom na to da on, pored osnovne tipologije, daje i okvirne faze i korake procesa političkog marketinga za svaku od navedenih partijskih orijentacija, a u kasnijoj razradi i detaljan analitički okvir, pitanja i indikatore za analizu ponašanja partija u konkretnim studijama slučaja.

Ipak, ovaj i druge navedene modele potrebno je koristiti uzimajući u obzir politički kontekst o kom je riječ i poziciju političkog subjekta u odnosu na druge aktere od uticaja i bez isticanja superiornosti nekog od tipova partija u okviru modela.⁶⁵ Tipovi ponašanja partija u okviru ovih modela su, po shvaćanju autorke, analitički idealtipovi, a politički subjekti nisu statični niti je njihova pozicija nepromjenjiva, te u različitim periodima mogu imati karakteristike različitih tipova.

POLITIČKI MARKETING DANAS – STANJE I PERSPEKTIVE

Kao što vidimo u ovom radu, politički marketing se razvija u zasebnu naučnu disciplinu koja nudi modele, analitički okvir i kategorijalni aparat za analizu i objašnjenje ponašanja partija, njihovog međusobnog odnosa i odnosa prema biračima. Po mišljenju autorke, disciplinu u ovoj fazi razvoja treba shvatiti što šire u smislu da ona obuhvata sva istraživanja koja se bave političkim marketingom bez obzira na kom od pomenutih pristupa počivaju. Nekoliko naučnih časopisa se posebno ističe u pogledu objavljivanja radova i istraživanja iz oblasti političkog marketinga: *Journal of Political Marketing*, *European Journal of Marketing*, *Political Studies*. Ipak, bibliometrijska analiza 214 izvora iz perioda

⁶³ Darren Lilleker and Jennifer Lees-Marshment, eds, *Political marketing: A comparative perspective*, Manchester University Press, 2005.

⁶⁴ Jennifer Lees-Marshment, Chris Rudd, and Jesper Stromback, eds. *Global political marketing*, Vol. 3, Routledge, 2009.

⁶⁵ Jesper Strömbäck, “Selective professionalisation of political campaigning: A test of the party-centred theory of professionalised campaigning in the context of the 2006 Swedish election”, *Political studies*, 57(1), 2009, pp. 95–116.

1998–2018. godine ukazala je na fragmentiranost literature iz ove oblasti, a autori ovog istraživanja istakli su da je disciplina još u razvojnoj fazi, da je potrebno povezivanje istraživača, više empirijskih istraživanja i bolja promocija same discipline.⁶⁶

U tom smislu postoji značajan prostor za istraživanje primjene marketinških koncepata kao što su građenje veza i zajedničko stvaranje vrijednosti u politici, za dublje istraživanje primjene koncepata razmjene i interakcije i simbiozu teorijskog i empirijskog u političkom marketingu. Potrebno je više istraživanja koja se tiču implikacija političkog marketinga u praksi: da li politički akteri razmišljaju o politici u marketinškim okvirima i kakav je uticaj toga na njihovo ponašanje van izbornih kampanja (marketinški posredovane odluke aktera u vlasti, permanentna kampanja itd), kakva je uloga lidera danas, kako se konstruišu simboli i vrijednosti (value-network concept⁶⁷) itd.

Takođe, sa razvojem discipline potrebno je i dublje razmatranje kritika u okviru nje. Da li fokus na želje birača, koji su često nedovoljno informisani, neracionalni⁶⁸, i imaju suprotstavljene i nekonzistentne stavove⁶⁹ često oblikovane persuazijom i medijima, vodi u rijaliti politiku, populizam i zanemarivanje dugoročno korisnih rješenja za cjelu zajednicu.

Marek smatra da autori prenaplašavaju demokratski potencijal i pozitivne efekte fokusa na želje birača i da postoji opasnost od „depolitizacije politike”⁷⁰, a Vankov je ukazao na potencijalni gubitak uloge liderstva u politici ako se sve prilagođava istraživanjima javnog mnjenja.⁷¹ Važna tema za analizu je i pitanje postojanja unutarpartijske demokratije u slučaju kada se odluke donose posredstvom marketinga i istraživanja javnog mnjenja. Tu je i pitanje da

⁶⁶ Krishna Teja Perannagari and Somnath Chakrabarti, "Analysis of the literature on political marketing using a bibliometric approach", *Journal of Public Affairs*, 20(1), 2020, p. 10.

⁶⁷ Stephan Henneberg & Nicholas O'Shaughnessy, "Theory and concept development in political marketing: Issues and an agenda", *Journal of Political Marketing*, 6(2–3), 2007, pp. 19–25.

⁶⁸ Nikola Vankov, "The strategic dimensions of Political Marketing", *Economic Alternatives*, 3, 2013, pp. 74–80.

⁶⁹ Nicholas O'Shaughnessy, "Political marketing: throwing away the script? Donald Trump and the new age of rhetoric", in *Marketing (as) Rhetoric: paradigms, provocations, and perspectives. Journal of Marketing Management*, 34(15–16), 2018, pp. 1336–1378.

⁷⁰ Phillippe J. Maarek, "Political Marketing", *The International Encyclopedia of Communication*, 2008, str. 3.

⁷¹ Nikola Vankov, "The strategic dimensions of Political Marketing", *Economic Alternatives*, 3, 2013, pp. 74–80.

li je etički posmatrati demokratiju kao tržište, da li se konceptom potrošača odričemo koncepta građana i da li partije reflektuju vrijednosti ili pak interese ciljne grupe.⁷²

Pitanje koje je takođe ostalo otvoreno je opasnost od prenaplašavanja uloge političkog marketinga i kreiranja imidža od strane subjekata, a zanemarivanja uloge medija i stvaranja medijski posredovanih slika kod birača. Suština ove kritike je da autori ponekad zanemaruju da, bez obzira na to kakvu poziciju i strategiju subjekt zauzme i koje korake u procesu političkog marketinga preduzme, taj proces nije u potpunosti u njegovoj kontroli i kako će birači dešifrovati kreiranu sliku i narativ umnogome zavisi od toga kako će je mediji prenijeti. Pored zanemarivanja uloge medija, često se zanemaruje i uticaj resursa na mogućnost političkih aktera da postanu tržišno orijentisani ili da zauzmu određenu stratešku poziciju, što takođe ostavlja prostor za istraživanje. Pitanje medija i resursa nameće još jedno značajno pitanje za istraživanje – da li su napredpominjani eksplanatorni modeli i tipologije primjenjivi u političkim sistemima u kojima je prisutna cenzura, kontrola vlasti nad medijima, kontrola vlasti nad raspoređivanjem resursa političkim akterima i sl.

Konačno, dio teorijskih kritika na koje treba odgovoriti ide i u pravcu toga da su koncepti u okviru političkog marketinga dio sveobuhvatnog neoliberalnog okvira koji nameće tržišne termine i potrošačku kulturu na svim poljima, pa i u objašnjenju politike i političkog ponašanja.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Politički marketing kao djelatnost svakako nije ništa novo ali da li je „brak između politike i marketinga“ donio nešto novo političkim naukama? Autorka ovog rada smatra da je donio novu perspektivu: Objašnjenje uticaja marketinškog načina razmišljanja na sam proces donošenja političkih odluka; Razmišljanje o odluci birača kroz prizmu značaja imidža, kredibiliteta, razmjene vrijednosti, emocija i građenja veza i osjećaja pripadnosti; Analiziranje cjelokupnog procesa političkog marketinga, a ne samo njegovih finalnih aspekata; Shvatanje da politički proizvod čine svi elementi političkog subjekta (od politika, lidera, organizacione strukture itd), da svi mogu imati uticaj na sliku koju birač ima i na njegovu odluku a intenzitet tog uticaja zavisi od konteksta, spoljnih faktora i istorijskih okolnosti; Objašnjenje rezultata izbora kroz spektar pozicioniranja partija i prilagođenosti procesa političkog marketinga tim pozicijama; itd.

⁷² Stephen Coleman, „Political Marketing: a Comparative Perspective“, *Parliamentary Affairs*, 60(1), 2006, p. 185.

No, cilj ovog rada i nije bio da „brani” politički marketing kao disciplinu. Ovim radom nastojala sam da sažmem i kritički se osvrnem na obimnu literaturu koju sam izučavala, da prikazem istorijski tok razvoja političkog marketinga kao djelatnosti i kao discipline i da budućim istraživačima ponudim prikaz važnih autora, teorijskih pristupa, literature i eksplanatornih modela koji se u literaturi najčešće pominju. Konačno, ukazala sam i na trenutno stanje discipline, otvorena pitanja i kritike koje mogu biti zanimljiva polazna tačka za dalja istraživanja.

Kao što je i pomenuto, smatram da politički marketing, te koncepte i eksplanatorne modele u okviru njega ne treba posmatrati odvojeno od drugih pristupa u okviru političkih nauka, već kao dio teorijskih koncepata koji pomažu da shvatimo ponašanje političkih aktera i birača.

S obzirom na to da nisam mogla da pronađem sličan rad na regionalno razumljivim jezicima, smatram da ovaj rad ima značajan doprinos za naučnu zajednicu koja se bavi ovim temama i, naravno, ostavljam prostor za dopunjavanje svega navedenog i za dalje diskusije po otvorenim pitanjima.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Atlagić, Siniša, „Teme u personalizovanoj izbornoj kampanji: Slučaj Srbije 2012”, *Politički život*, (5), 2012, str. 37–44.
- [2] Atlagić, Siniša, “Political image of the world in the election poster in Serbia from 1990 to 2017”, *CM: Communication and Media*, 13(43), 2018, pp. 29–48.
- [3] Butler, Patrick, and Neil Collins, “Campaigns, candidates and marketing in Ireland”, *Politics*, 13(1), 1993, pp. 3–8.
- [4] Collins, Neil & Butler, Patrick, “Positioning Political Parties: A Market Analysis”, *Harvard International Journal of Press/Politics*, 1(2), 1996, pp. 63–77.
- [5] Coleman, Stephen, “Political Marketing: a Comparative Perspective”, *Parliamentary Affairs*, 60(1), 2006, pp. 180–186.
- [6] Conaghan, Catherine & De la Torre, Carlos, “The permanent campaign of Rafael Correa: Making Ecuador’s plebiscitary presidency”, *The International Journal of Press/Politics*, 13(3), 2008, pp. 267–284.
- [7] Downs, Anthony, *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper, 1957.
- [8] Garzia, Diego, “The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships”, *The Leadership Quarterly*, 22(4), 2011, pp. 697–709.
- [9] Grusell, Marie and Lars Nord. “Setting the trend or changing the game? Professionalization and digitalization of election campaigns in Sweden”, *Journal of Political Marketing*, 19.3 (2020): 258–278.
- [10] Harrop, Martin, “Political marketing”, *Parliamentary Affairs*, Vol. 43, Issue 3, 1990, pp. 277–291.

- [11] Henneberg, Stephan, "Political marketing theory: Hendiadyoin or oxymoron", *University of Bath*, 1, 2004.
- [12] Henneberg, Stephan, "Leading or following? A theoretical analysis of political marketing postures", *Journal of Political Marketing*, 5(3), 2006, pp. 29–46.
- [13] Henneberg, Stephan & O'Shaughnessy, Nicholas, "Theory and concept development in political marketing: Issues and an agenda", *Journal of Political Marketing*, 6(2–3), 2007, pp. 5–31.
- [14] Henneberg, Stephan, Scammell Margaret & O'Shaughnessy Nicholas, "The 'Normal Paradigm' of Political Marketing: A Case of Incommensurability with Theories of Democracy?", In *International Symposium Political Marketing Conference*, Brno, 2009.
- [15] Kavanagh, Dennis, *Election Campaigning: The New Marketing of Politics*, Oxford: Blackwell, 1995.
- [16] Kotzaivazoglou, Iordanis, "Political marketing in the Greek context: does market orientation exist?", *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 8(1), 2011, pp. 41–56.
- [17] Kotler, Philip & Zaltman, Gerald, "Social marketing: an approach to planned social change", *Journal of marketing*, 35(3), 1971, pp. 3–12.
- [18] Kohli, Ajay & Jaworski, Bernard, "Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications", *Journal of marketing*, 54(2), 1990, pp. 1–18.
- [19] Kelley, Stanley, *Professional public relations and political power*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1956.
- [20] Lees-Marshment, Jennifer, *Political marketing and British political parties: The party's just begun*, Manchester University Press, 2001.
- [21] Lees-Marshment, Jennifer, "The Marriage of Politics and Marketing", *Political Studies*, 49(4), 2001, pp. 692–713.
- [22] Lees-Marshment, Jennifer, "Political Marketing", *Journal of Political Marketing*, 2(1), pp. 2003, 1–32.
- [23] Lees-Marshment, Jennifer, "Political marketing theory and practice: a reply to Ormrod's critique of the Lees-Marshment market-oriented party model", *Politics*, 26(2), 2006, pp. 119–125.
- [24] Lees-Marshment, Jennifer, "Marketing scholars and political marketing: the pragmatic and principled reasons for why marketing academics should research the use of marketing in the Political Arena", *Customer Needs and Solutions*, 6(3), 2019, pp. 41–48.
- [25] Lees-Marshment, Jennifer, Chris Rudd, and Jesper Stromback, eds. *Global political marketing*, Vol. 3, Routledge, 2009.
- [26] Lilleker, Darren and Jennifer Lees-Marshment, eds, *Political marketing: A comparative perspective*, Manchester University Press, 2005.

- [27] Lilleker, Darren G., "Marketing, Political", *The International Encyclopedia of Political Communication*, 2015, pp. 1–13.
- [28] Lovett, Mitchell, J., "Empirical research on political marketing: a selected review", *Customer Needs and Solutions*, 6.3, 2019, pp. 49–56.
- [29] Lock, Andrew and Harris Phill, "Political marketing – vive la difference", *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, pp. 21–31.
- [30] Maarek, Phillippe J., *Political Marketing and Comunication*, John Libbey&Comp. Ltd, London, 1995.
- [31] Maarek, Phillippe J., "Political Marketing", *The International Encyclopedia of Communication*, 2008.
- [32] Menon, Sudha Vennu, "Political marketing: A conceptual framework", 2008; <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/12547/>
- [33] Moloney, K., "Is Political Marketing New Words or New Practice in UK Politics?", *Paper presented at the PSA Conference*, Lincoln, April 2004.
- [34] Napolitan, Joseph, *The election game and how to win it*, Doubleday, 1972.
- [35] Newman, Bruce & Sheth, Jagdish, "A review of political marketing", *Research in marketing*, 9, 1987, pp. 237–266.
- [36] Needham, Catherine, "Brand leaders: Clinton, Blair and the limitations of the permanent campaign", *Political studies*, 53(2), 2005, pp. 343–361.
- [37] Negrine, Ralph M., *The communication of politics*, Sage, 1996.
- [38] O'Shaughnessy, Nicholas, "The marketing of political marketing", *European journal of marketing*, 2001.
- [39] O'Shaughnessy, Nicholas, "Political marketing: throwing away the script? Donald Trump and the new age of rhetoric", in *Marketing (as) Rhetoric: paradigms, provocations, and perspectives. Journal of Marketing Management*, 34(15–16), 2018, pp. 1336–1378.
- [40] O'Shaughnessy Nicholas, Baines Paul, O'Cass Aron & Ormrod Robert, "Political Marketing Orientation: Confusions, Complications, and Criticisms", *Journal of Political Marketing*, 11(4), 2012, pp. 353–366.
- [41] O'Cass, Aron, "Political marketing and the marketing concept", *European Journal of Marketing*, Vol. 30, No. 10–11, 1996, pp. 45–61.
- [42] Ormrod, Robert, "A conceptual model of political market orientation", *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 14(1–2), 2005, pp. 47–64;
- [43] Ormrod, Robert, & Henneberg, Stephan, "Strategic political postures and political market orientation: Toward an integrated concept of political marketing strategy", *Journal of Political Marketing*, 9(4), 2010, pp. 294–313.
- [44] Perannagari, Krishna Teja, and Somnath Chakrabarti, "Analysis of the literature on political marketing using a bibliometric approach", *Journal of Public Affairs*, 20(1), 2020.

- [45] Slavujević Zoran, „Neke teorijske kontroverze koncepcije političkog marketinga”, *Politički marketing* [zbornik radova sa naučnog skupa „Putevi i stranputice političkog marketinga”], Beograd, 1990.
- [46] Slavujević, Zoran, *Pohodi na birače u ime države i naroda: izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2017.
- [47] Strömbäck, Jesper, “Selective professionalisation of political campaigning: A test of the party-centred theory of professionalised campaigning in the context of the 2006 Swedish election”, *Political studies*, 57(1), 2009, pp. 95–116.
- [48] Stojanović, Igor, „Personalizacija politike i imidž političkih lidera kao ključna komponent političkog marketinga u izornoj kampanji”, *Politički život*, (14), 2017, str. 89–98.
- [49] Scammell, Margaret, *Designer politics: How elections are won*, Springer, 1995.
- [50] Scammell, Margaret, “Political marketing: Lessons for political science”, *Political studies*, 47, No. 4, 1999, pp. 718–739.
- [51] Šiber, Ivan, „Politički marketing i politički sustav”, *Politička misao: časopis za politologiju*, 37(2), 2000, str. 149–167.
- [52] Vankov, Nikola, “The strategic dimensions of Political Marketing”, *Economic Alternatives*, 3, pp. 74–80, 2013.
- [53] Wring, Dominic, „Reconciling marketing with political science: theories of political marketing”, *Journal of marketing management*, 13(7), pp. 651–663, 1997.
- [54] Wring, Dominic, “The marketing colonisation of political campaigning”, *Loughborough’s Institutional Repository*, 1999.
- [55] White, Theodore Harold, *The Making of the President 1960*, Atheneum Publishers, 1961.

Jelena Vujanović

POLITICAL MARKETING – THE STATE OF DISCIPLINE AND OPEN ISSUES

Abstract

What is the relationship between political marketing as an activity and as a scientific discipline and does political marketing as a discipline offer something new to the political sciences?

The aim of this paper is to present the basic directions of development and scope of political marketing as a discipline and to point out important authors and works, key research categories and explanatory models of behavior of political entities in the process of political marketing.

The scientific contribution of this paper is reflected in the systematization of literature and knowledge in the field of political marketing in order to facilitate future researchers from our region and point out previous discussions, critiques and open questions that can guide them in their scientific work.

Key words:

Political marketing, election campaigns, political market, positioning, market orientation, marketing concept, image, strategy.

Srđan T. Korać*

Institut za političke studije, Beograd

Astropolitika i etika budućnosti: O koncipiranju etičkog okvira za istraživanje i korišćenje svemira **

Apstrakt

Rad ispituje u kojoj meri je izgrađena etička dimenzija svemirske politike u ranom 21. veku. (R)evolucija naučne, tehnološke i društvene prakse u domenu svemira, i to u vidu postepene militarizacije, komercijalizacije i privatizacije astroprostora, suočava osnovne aktere svemirske politike (pojedince, korporacije, države) sa nizom izazova od jednake etičke važnosti koliko i od značaja za svetsku politiku i globalnu bezbednost. U središtu analize nalaze se glavni tokovi aktuelne etičke debate u području istraživanja i osvajanja svemirskog prostora i buduće eksploatacije svemirskih prirodnih resursa, kao i pokušaji da se koncipira delotvoran etički normativni okvir radi uređenja delanja pojedinaca, korporacija i država. Autor zaključuje da za sada nije postignuta saglasnost o tome koji etički pristup bi bio najprikladniji za razrešavanje moralnih dilema u osmišljavanju i sprovođenju astropolitike, te da, uprkos postojanju ideja i inicijativa, proces izgradnje celovitog etičkog normativnog okvira nije ni počeo.

Ključne reči:

astropolitika, astroprostor, etika svemira, konsekvencijalizam, korisnost, deontologija, kritička geopolitika, svetska politika

* srdjan.korac@ips.ac.rs; srdjankorac@yahoo.co.uk

** Rad je nastao u okviru plana naučnoistraživačke delatnosti koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a realizuje Institut za političke studije tokom 2021. godine.

„UBRZAVANJE” SVEMIRSKIH AKTIVNOSTI U RANOM 21. VEKU

Čovek je svakodneveni život oduvek vezivao za zbivanja u svemiru kroz mitove o stvaranju sveta, verovanja i rituale. Tokom najvećeg dela istorije civilizacije, čovekov odnos prema nedodirljivom i nedokučivom nebeskom prostoru bio je posredovan mitološko-religijskom i/ili umetničkom imaginacijom. Univerzum je bio nastanjen bogovima i raznolikim nebeskim bićima koji su ga uredili i njime upravljali, te time dostupan samo mitskim junacima dostojnim ulaska u tu paralelnu, ali višu sferu prirodnog poretka. Uspon naučnog mišljenja označio je početak modernog doba i ustanovio racionalističko poimanje svemira kao geografskog prostora koji valja premeriti, označiti, istražiti i posetiti. No, naučna otkrića, niti tehnički izumi ne bi nikada bili mogući bez podsticaja imaginacije. Tako je Žil Vern (Jules Verne) u dva svoja čuvena romana, objavljena u drugoj polovini 19. veka – *Od Zemlje do Meseca: putovanje od 97 sati i 20 minuta* (1865) i *Oko Meseca* (1869) – opisao let do najbližeg nebeskog tela. Na samom početku 20. veka engleski književnik Herbert Džordž Vels (Herbert George Wells) objavio je roman iste tematike – *Prvi ljudi na Mesecu* (1901). Dvojica književnika su nadahnula rađanje čitavog književnog žanra – naučne fantastike, i najavila ozbiljna futurološka razmatranja zasnovana na trenutnim i anticipirajućim naučno-tehnološkim dostignućima. Istini za volju, još je satiričar Lukijan iz Samosate (2. vek) pisao o putovanju na Mesec i Veneru, vanzemaljskom životu i međuplanetarnim ratovima, ali se njegova dela ipak prevashodno smeštaju u okvire kritike starogrčkih mitoloških i pseudonaučnih objašnjenja stvarnosti, zasnovane na čisto umetničkoj imaginaciji i intelektualnoj spekulaciji.¹

Uprkos bogatoj naučnoj i tehničkoj imaginaciji, mogućnost leta u svemir nije bila ozbiljnije razmatrana sve do prvih par decenija 20. veka. Ruski fizičar Konstantin Ciolkovski (Константин Циолковский) teorijski je dokazao 1903. godine da, posmatrano sa matematičkog i fizičkog stanovišta, svemirska letelica na raketni pogon može da napusti Zemljinu atmosferu i orbitu. Ciolkovski je verovao da će ljudi u budućnosti kolonizovati Mlečni put, a napisao je i tri romana koji su postavili naučno-fantastične prozne standarde o putovanju kroz svemir i vanzemaljskom životu (*Na Mesecu* [1893], *Snovi o Zemlji i nebu* [1895], *Izvan Zemlje* [1918]).² Poznat je i po izreci da je Zemlja kolevka

¹ *Lucian of Samosata, Icaromenippus: An Aerial Expedition*, <https://www.sacred-texts.com/cla/luc/wl3/wl309.htm>; *A True Story*, <https://www.sacred-texts.com/cla/luc/true/index.htm> (Accessed August 20, 2021).

² Konstantin Ciolkovski, *Nauka budućnosti*, Logos, Beograd, 2007.

čovečanstva, ali da čovek ne može da ostane u kolevcu celog života.³ Na naučnom planu, promišljanje putovanja u svemir intenziviralo se tokom dvadesetih godina. Tako je, na primer, nemački fizičar Herman Obert (Hermann Oberth) objavio prelomnu studiju, *Putevi do svemirskog leta* (1923), u kojoj je pružio teorijske i praktične dokaze o raketnom pogonu kao preduslovu uspešnog leta u svemir. Na praktičnom planu, prvi korak je načinila grupa inženjera okupljena pod okriljem Britanskog međuplanetarnog društva, koja je projektovala letelicu za put do Meseca, mada dizajn nije nimalo nalikovao kasnijem nacrtu prve letelice „Apolo”.⁴ Zapravo su tek nemačka nauka i tehnologija, doduše u službi nacističkog imperijalnog poduhvata, uspele da tokom Drugog svetskog rata konstruišu rakete sa moćnim pogonom (model V-2), u okviru tajnog programa na čijem čelu je stajao raketni inženjer Verner fon Braun (Wernher von Braun).⁵ Posleratni razvoj raketne tehnike se skoro u potpunosti oslanjao na konstrukciona i tehnološka rešenja V-2, dok je prvi američki svemirski program u značajnoj meri sazdan na stručnim znanjima fon Brauna i drugih bivših nacističkih naučnika, inženjera i tehničara.⁶

Uspešno lansiranje „Sputnjika 1” u Zemljinu orbitu oktobra 1957, a potom i prvog telekomunikacionog satelita „Telstar” 1962. godine, označili su da je čovečanstvo zakoračilo u svemirsko doba. Prvo „zlatno doba” osvajanja svemira obeležili su istraživanje Zemljine orbite i dela Sunčevog sistema i postavljanje komunikacionih satelita kao dela hladnoratovskog rivalstva dvaju tadašnjih supersila. Danas se nalazimo u novom, drugom „zlatnom dobu”. U ranom 21. veku se svemirske aktivnosti sprovode na planu naučnih istraživanja (orbitalne astronomske opservatorije i laboratorije), ograničenog boravka ljudi u orbiti (pretežno u biomedicinske svrhe), komercijalne delatnosti (usluge nadzora, prikupljanja podataka, komunikacije i navigacije posredstvom satelita) i vojnih programa. I danas priroda strateških svemirskih ambicija SAD i Rusije odražava svest o suštinskom značaju istraživanja i kontrole svemirskih

³ Misao navedena prema: “Konstantin Tsiolkovsky”, European Space Agency, https://www.esa.int/Science_Exploration/Human_and_Robotic_Exploration/Exploration/Konstantin_Tsiolkovsky (pristupljeno 15. novembra 2021).

⁴ Carl Sagan, *Kozmos*, „Otokar Keršovani – Rijeka”, Opatija, 1985, str. 203.

⁵ Opširnije o fon Braunovoj kontroverznoj karijeri i životu videti u: Michael J. Neufeld, *Von Braun: Dreamer of Space, Engineer of War*, Vintage, New York, 2007.

⁶ Reč je o jednom od ishoda tajne operacije američke vlade nazvane „Spajalica” (Paperclip), kojom je u razdoblju od 1945. do 1959. godine preko 1.600 nemačkih naučnika, inženjera i tehničara prebačeno u SAD i dobilo zaposlenje u okviru državnih programa. Annie Jacobsen, *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*, Little, Brown and Company, New York, 2014. Konkretno o vodećoj ulozi fon Vernera videti u: Michael J. Neufeld, *Von Braun: Dreamer of Space, Engineer of War*, op. cit.

resursa za nacionalnu bezbednost, privrednu vitalnost i naučno-tehnološko vođstvo.⁷

Ogromnu razliku u odnosu na prethodno razdoblje predstavlja niz novih učesnika u astropolitici – što država sa novoustanovljenim svemirskim interesima, među kojima prednjači Kina, što rastućeg broja privatnih korporacija vođenih motivom pronalazaženja novih industrijskih i tržišnih niša za maksimalizaciju profita.⁸ O razmerama korporativnih ulaganja možda najbolje svedoči podatak da Zemljinom orbitom trenutno kruži više od 5.000 aktivnih i ugašenih satelita, što pokazuje porast od 50 odsto samo u poslednje dve godine.⁹ Niz velikih korporacija koje planiraju ulaganja u satelitsku tehnologiju – *Amazon*, *OneWeb*, *Telesat* i kineski *GW* – predvodi *SpaceX* sa projektom postavljanja 11.000 novih satelita kao deo velike konstelacije *Starlink*.¹⁰ Druga grupa kompanija, poput *Moon Express*-a, razvija tehnološke preduslove za izvođenje rudarskih operacija na asteroidima i Mesecu. Svemirske aspiracije umnogome u javnom i političkom diskursu podstiče svojevrsan popularni pokret astro-entuzijasta – šarolike skupine vatrenih zagovornika ideje o nužnosti kolonizacije drugih planeta kao etape u razvoju ljudske civilizacije. Pokret predvode globalno medijski praćeni aktivni i nekadašnji astronauti, poput npr. Baza Oldrina (Buzz Aldrin), naučnici, inženjeri, novinari, blogeri i, što je najvažnije, preduzetnici koji upravo oličavaju nagli uspon privatne inicijative u svemirskoj industriji. Tako su milijarderi Džef Bezos (Jeff Bezos) i Ričard Branson (Richard Branson) nedavno lično odleteli do Karmanove linije (granice atmosfere) i bezbedno se vratili nazad u letelicama čiju su izgradnju i let sami finansirali.¹¹ Dvojica bogataša zakoračili su u „pličak” budućeg „okeana” turističkih kosmičkih letova – uz još jednog astro-entuzijastu Ilona Maska (Elon Musk).¹²

⁷ Bogdan Stojanović, “The transformation of outer space into a warfighting domain in the 21st century”, *Međunarodni problemi*, god. LXXIII, br. 3, 2021, str. 433–454.

⁸ Brian Harvey, Henk H. F. Smid, and Theo Pirard, *Emerging Space Powers: The New Space Programs of Asia, the Middle East, and South America*, Springer, Chichester, 2010.

⁹ Aaron C. Boley and Michael Byers, “Satellite mega-constellations create risks in Low Earth Orbit, the atmosphere and on Earth”, *Scientific Reports*, Vol. 11, 2021, DOI: 10.1038/s41598-021-89909-7, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-89909-7.pdf>.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Jackie Wattles, “Which billionaire is winning the space race. It depends”, *CNN Business*, July 20, 2021; <https://edition.cnn.com/2021/07/14/tech/jeff-bezos-richard-branson-elon-musk-space-race-scni/index.html> (Accessed November 15, 2021).

¹² Ibid.

Uprkos višegodišnjoj medijskoj halabuci, svemirske aktivnosti se zapravo odvijaju sporim tempom, daleko sporijim nego što priželjkuju astro-entuzijasti. Denijel Djudni (Daniel Deudney) čak zastupa stanovište da su tekuće i planirane svemirske aktivnosti po mogućim posledicama daleko manje pozitivne nego što to tvrde astro-entuzijasti, jer rađaju dugoročne i teško rešive rizike ne samo po bezbednost, već i po sam opstanak čovečanstva.¹³ Djudni tvrdi da ambiciozni predlozi projekata ovladavanja svemirskim prostorom počivaju na veoma klimavim antropocentričnim uverenjima i pretpostavkama o moći ljudske kontrole nad prirodnim silama i delotvornosti upravljanja naprednim tehnologijama. Djudni kritikuje tvrdnje astro-entuzijasta da se približava dan kada će kolonizacija (bliskog) svemira biti izvodljiva, a posebno njihov stav o poželjnosti kolonizacije zbog ogromnih koristi koje će ona doneti naseljenicima i čovečanstvu na Zemlji – npr. u vidu rešavanja brojnih zemaljskih problema primenom svemirskih tehnologija, te preusmeravanja razvoja civilizacije u pravcu koji će doneti ostvarenje ljudskih potencijala.¹⁴ Djudnijeva kritička oštrica se posebno obrušava na tezu astro-entuzijasta o nužnosti kolonizacije svemira navodno uslovljene *telos*-om celokupne civilizacije, odnosno krajnje svrhe čoveka kao inteligentne vrste da opstane i dalje evoluiru, i scenarijima o prirodnim ili tehnološkim kataklizmama planetarnih razmera koje bi mogle u budućnosti da unište čitavo čovečanstvo.¹⁵

U okolnostima postepene militarizacije, komercijalizacije i privatizacije astroprostora, (r)evolucija naučne, tehnološke i društvene prakse u domenu svemira otvara niz pitanja jednako od vitalne etičke važnosti koliko i od značaja za svetsku politiku i globalnu bezbednost. Mada na prvi pogled to ne izgleda tako, astro-entuzijazam se zapravo oslanja na etički spornu intelektualnu tradiciju socijalnog darvinizma u delu primene savremenih naučnih saznanja i naprednih tehnoloških dostignuća u osmišljavanju i sprovođenju politike ovladavanja svemirskim prostorom i preraspodele tamošnjih prirodnih resursa. Na tragu teze kritičke škole geopolitike o proizvodnji i političkoj upotrebi znanja o prostoru u vidu geo-moći (*geo-power*), čini se da je reč o pokušaju da se projektuje kolektivna, odnosno institucionalizovana moć na svemir kao fizički prostor, kako bi on bio oblikovan prema imperijalnim potrebama zemalja koje poseduju ili razvijaju sposobnost slanja svemirskih misija.¹⁶ Utoliko je središnja tačka posmatranja astroprostora smeštena u geografsko

¹³ Daniel Deudney, *Dark Skies: Space Expansionism, Planetary Geopolitics, and the Ends of Humanity*, Oxford University Press, Oxford, 2020.

¹⁴ Ibid., pp. 10–11.

¹⁵ Ibid., p. 14.

¹⁶ O konceptu geo-moći više u: Gearóid Ó Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London and New York, 2005, pp. 16–43.

središte suverene vlasti, koja ustanovljava odnos intelekta prema svemiru kao odnosa između subjekta koji posmatra i objekta koji je posmatran. Navedeni podtekst izranja iz klasične definicije astropolitike Evereta Dolmana (Everett Dolman) koji je vidi kao primenu realističkog geopolitičkog svetonazora o takmičenju država u svemiru kao „produžetku” arene u kojoj se postavljaju i rešavaju pitanja nacionalne i globalne bezbednosti.¹⁷ Shodno tome, Dolman zagovara produžetak američke navodno benevolentne hegemonije i na svemirski prostor, gde bi SAD kao nosilac globalnog liberalnog mira igrale ulogu čuvara i predvodnika ostalih zainteresovanih država. Budući da je reč o veoma uskom shvatanju, u ovom radu ću koristiti sopstveno određenje svemirske politike kao celokupnosti društvenih i institucionalnih praksi povezanih sa odlučivanjem o javnim pitanjima koja se tiču osmišljavanja i sprovođenja nacionalnih, transnacionalnih i međunarodnih programa istraživanja i upravljanja svemirskim prostorom, te raspolaganja prirodnim resursima u tom prostoru.¹⁸

TEKUĆE ETIČKE DEBATE O KONTROVERZAMA IZ PODRUČJA SVEMIRSKE POLITIKE

Trenutne rasprave na planu osmišljavanja nacionalnih svemirskih politika odigravaju se oko optimistične (ili čak naivne) pretpostavke da je veća aktivnost u astroprostoru sama po sebi dobra, te da, sledstveno tome, bilo šta što doprinosi tom cilju mora takođe biti poželjno.¹⁹ Međutim, još je nekadašnji predsednik SAD Džon F. Kenedi (John F. Kennedy) u govoru povodom američkog plana za iskrcavanje na Mesec, održanom 1962. godine na Univerzitetu Rajs, upozorio da nauka o svemiru nema savest sama po sebi i da samo od čoveka zavisi da li će ona postati snaga dobra ili zla, odnosno da li će svemir postati okean mira ili zastrašujuće poprište novih ratova.²⁰ Pet decenija kasnije i nakon snažnog napretka u polju istraživanja i osvajanja svemira, upozorenja nisu ništa manje aktuelna – naprotiv, treba ih promišljati još ozbiljnije. Primera radi, Žak Arno (Jacques Arnould) skreće pažnju na etičke implikacije budućih planova za kolonizovanje i eksploataciju astroprostora i njegovih

¹⁷ Everett C. Dolman, *Astropolitik: Classical Geopolitics in the Space Age*, Frank Cass, London, 2002, p. 1.

¹⁸ Srđan T. Korac, „Astropolitika: korak bliže *hi tech* imperijalizmu ili put ka međuzvezdanom procvatu?”, *Međunarodni problemi*, god. LXXIII, br. 3, 2021, str. 515.

¹⁹ Daniel Deudney, *Dark Skies: Space Expansionism, Planetary Geopolitics, and the Ends of Humanity*, op. cit., pp. 378–381.

²⁰ “Text of President John Kennedy’s Rice Stadium Moon Speech”, September 12, 1962; <https://er.jsc.nasa.gov/seh/ricetalk.htm> (Accessed September 7, 2021).

prirodnih bogatstava tumačeći osnovne pouke starogrčkog mita o Dedalu i Ikaru kao poziva na razboritost i oprez i za izlazak iz neizdržive situacije – u slučaju dva mitska junaka bekstva iz ropstva, a danas alternative životu na Zemlji potencijalno ugroženom dalekosežnim poremećajima u globalnom ekosistemu.²¹

Čovek ostaje u središtu sopstvenog iskustva „zemaljske” stvarnosti koja ga okružuje, uprkos stalnom unapređenju mogućnosti odvažnih putovanja van planete. U tom svakodnevnom iskustvu, čovek stupa u područje morala samo onda kada odustaje od samoljublja i sebičnih želja i vlastita nastojanja preoblikuje u dodiru sa željama i ciljevima drugih ljudi. Smisao morala izražava se u snazi Ja „utopljenog” u svakodnevicu zadovoljenja prirodnih nagona da mišlju, govorom i delanjem dosegne, razume i saoseća se sa Ti. Zbog toga u filozofskim traganjima za čvrstim osloncem propadljive i prolazne ljudske egzistencije u vanvremenskom bivstvujućem etika pokušava da odgovori na problem vrednovanja ljudske prirode, ponašanja pojedinaca i kolektiva i delovanja društvenih institucija.²² Stoga etiku možemo da definišemo kao skup vrednosti i načela o ispravnom i pogrešnom postupanju, koji je ustanovila određena grupa i nametnula ga svojim članovima kao sredstvo uređenja i ograničenja ponašanja.²³ Poetičnije rečeno, etika je „pokušaj da se zakrpi svet koji nije, niti može biti savršen” (Viktorija Kamps).²⁴ Pridev „etički” postao je sastavni deo globalne debate o svemirskim aktivnostima tokom poslednje decenije 20. veka, ali ne u svom filozofskom značenju već kao zgodna praktično-politička „poštapalica” koja je trebalo da pruži ozbiljnost tadašnjoj inicijativi Svetske komisije UNESCO-a za etiku naučnog saznanja i tehnologije (*World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology* – COMEST), usmerenoj na rešavanje pitanja održivog upravljanja svemirskim prostorom.²⁵ To telo UNESCO-a je pokušalo da etiku svemirskog prostora odredi kao obeležje odnosa između ljudi, planete Zemlje i celog svemira. Tokom prve dekade 21. veka etičke kategorije jednakog tretmana i odgovornosti

²¹ Jacques Arnould, *Icarus. Second Chance: The Basis and Perspectives of Space Ethics*, SpringerWienNewYork, Wien, 2011, pp. 33–42.

²² Thomas Nagel, "Ethics" in: Donald M. Borchert (ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 3, 2nd edition, Thomson Gale, Farmington Hills, 2006, p. 379.

²³ Judith A. Boss, *Ethics for Life*, McGraw-Hill, New York, 2008, p. 5; Donald C. Menzel, *Ethics Moments in Government: Cases and Controversies*, CRC Press, Boca Raton, 2010, p. 9.

²⁴ Viktorija Kamps, *Javne vrline*, IP „Filip Višnjić”, Beograd, 2007, str. 6.

²⁵ Kai-Uwe Schrogl, "Space and its sustainable uses" in: Christian Brünner and Alexander Soucek (eds.), *Outer Space in Society, Politics and Law*, Springer-Verlag, Wien, 2011, pp. 604–618.

korišćene su na međunarodnim forumima posvećenim uspostavljanju načela sprovođenja svemirskih aktivnosti.²⁶ Uprkos diskurzivnoj popularnosti prireda „etički”, reč je o pokušaju da se brojna pitanja praktične prirode o tome kako na kratki i srednji rok sprovesti pojedine vrste aktivnosti u svemirskom prostoru vrednuju kroz etičku optiku, ali bez saglasnosti o primeni univerzalnog etičkog pristupa.

Kako sada stvari stoje, svemirska politika obuhvata kompleks društvenih praksi utemeljen u spoju naprednih naučnih i tehnoloških dostignuća Četvrte industrijske revolucije i neoliberalnog modela kapitalističke ekonomije, te stavlja u prvi plan prateće promene u prirodi pojedinih područja ljudskog delanja proistekle iz uvećane moći kojom danas raspolažemo, a time i sveprožimajućeg uticaja koji naše radnje imaju na veliki broj drugih ljudi i okruženje. Zbog toga ljudske aktivnosti u svemirskom prostoru, ma koliko one trenutno delovale svedenog obima i stoga beznačajne, otvaraju nova etički relevantna područja društvenih odnosa. Površno posmatrano, eskapistička vizija širenja naše civilizacije u svemiru – koju zagovaraju kompanije poput *NewSpace-a*, *SpaceX-a* i drugih – utkana je u kosmopolitski metanarativ o zajedničkoj sudbini čovečanstva i makroistorijsko objašnjenje tesne povezanosti ljudi sa prirodnim okruženjem, pa time navodno prepoznaje i supstancijalnost etičke dimenzije svemirske politike. Brižljiviji uvid razotkriva skriveno nastojanje za uvođenjem svemirskog prostora u neoliberalni poredak kontinuuma eksploatacije prirodnih resursa, kapitalističke proizvodnje i svetske trgovine.²⁷ Očuvanje poretka neoliberalnog kontinuuma traži legitimizacijski osnov u konsekvencijalističkom pristupu etičkom odlučivanju, odnosno u visokom vrednovanju samo onih smerova delanja koji donose dobre ishode. Pošto je Zemlja prostorno ograničena i njeni prirodni resursi skloni iscrpljivanju u bliskoj budućnosti, konsekvencijalistički pristup pruža moralnu potporu komercijalizaciji i kolonizaciji astroprostora jer oni, bar intuitivno gledano, otvaraju mogućnosti za ostvarenje daleko većeg broja dobrih ishoda spram prognoziranih loših scenarija u pogledu opstanka života na našoj planeti.²⁸

Utilitarni kalkulus kao osnovno oruđe konsekvencijalističkog etičkog pristupa primenjuje u proceni moralne ispravnosti ili pogrešnosti nekog postupka prema inherentnoj vrednosti njegovih posledica; postupci se prosuđuju

²⁶ Wolfgang Rathgeber, “The general concept of fairness and responsibility” in: Wolfgang Rathgeber, Kai-Uwe Schrogl, and Ray Williamson (eds.), *The Fair and Responsible use of Space: An International Perspective*, Springer, Vienna, 2010, p. 9.

²⁷ Srđan T. Korać, „Astropolitika: korak bliže *hi tech* imperijalizmu ili put ka međuzvezdanom procvatu?”, nav. delo, str. 521–527.

²⁸ Seth D. Baum, “The Ethics of Outer Space: A Consequentialist Perspective” in: James S.J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 114–117.

prema njihovim posledicama, a ne načinu koji je doveo do dobrog ishoda.²⁹ Moralni delatnik smer i način delanja bira prema proceni da li oni mogu da utiču na unapređenje te inherentne vrednosti.³⁰ Primenjeno na politiku svemirskih istraživanja, eksploatacije resursa i kolonizacije, treba da izaberemo kao moralno ispravan onaj postupak koji će dovesti, ili za koji postoji najveća verovatnoća da će dovesti, do uvećanja koristi za sve ljude koje pogađa naše delanje. Dakle, kada utvrđuje da li je neka aktivnost preduzeta u okviru svemirske politike moralno ispravna ili pogrešna, utilitaristička formula procenjuje verovatne ukupne korisnosti koje će proisteći iz tog delovanja za većinu građana. Na osnovu te procene se bira konačan smer delovanja. Problem je što je valjano odlučivanje o izboru smera delanja koji treba da dovede do najveće koristi za najveći broj ljudi uslovljeno velikom zahtevnošću u vidu brzine odlučivanja i postupanja, te manjka ličnih intelektualnih veština i/ili informacija i znanja za procenu potencijalnih ishoda svake od ponuđenih opcija delovanja. Posebna teškoća u izračunavanju potencijalne korisnosti složenih aktivnosti kao što je sprovođenje svemirske politike, koje obično obuhvata mnoštvo činilaca i aktera, proističe iz nemogućnosti predviđanja budućnosti u pogledu razvoja posledica prouzrokovanih neželjenim ili neplaniranim odvijanjem preduzetih aktivnosti.

Filozof Hans Jonas (Hans Jonas) je još osamdesetih godina 20. veka upozorio da naučni i tehnološki napredak drastično uvećavaju magnitudu ljudskog delanja, uporedo povećavaju odgovornost za postupke i stoga zahtevaju imaginativnu racionalnu obazrivost uperenu ka budućnosti, umesto slepe nade u ostvarenje nerealističnih (te time nelegitimnih) kolektivnih ciljeva, praćene odsustvom prediktivnog znanja.³¹ Jonas je zagovarao okretanje ka „etici budućnosti” kao izdanku kantovske etike dužnosti inoviranom u delu koji se odnosi na uključivanje dimenzije predvidive realistične budućnosti, shvaćene kao otvorenosti naše odgovornosti kao moralnih delatnika spram krajnjih ishoda.³² Drugačije rečeno, naša vrhovna moralna dužnost u pogledu budućnosti čovečanstva je da sistematično kreativno zamišljamo moguće moralno pogrešne ishode korišćenja tehnoloških dostignuća, kako bismo ih potom izbegli i osigurali opstanak civilizacije – koji kao imperativ ne sme sam po sebi uopšte biti upitan.³³ Na tragu izreke Frensis Bejkona (Francis Bacon)

²⁹ Filip Petit, „Konsekvencijalizam” u: Piter Singer (ur.), *Uvod u etiku*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2004, str. 335.

³⁰ Ibid., str. 383.

³¹ Hans Jonas, *The imperative of responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*, University of Chicago Press, Chicago & London, 1984.

³² Ibid., p. 12.

³³ Ibid., p. 27.

da je znanje moć, Jonas potom upozorava da je manjak kontrole upotrebe proizvedenog znanja postepeno stvorio svojevrсну nemoć tog znanja da čoveka sačuva samog od sebe i prirodu od čoveka.³⁴ Stalno rastuća magnituda ljudskog saznanja ugrozila je prirodu kroz njeno sve snažnije pretvaranje u instrument društvenog napretka, odnosno moć proistekla iz znanja postala je samodelatna, pretvarajući obećanje ovladavanja prirodom radi dobrobiti svih u pretnju, a nadu u spasenje u apokaliptični scenario.

U akademskoj zajednici postoje dva različita, a donekle i suprotstavljena viđenja konstituisanja etike astropolitike. Dok jedna grupa naučnika zastupa stanovište da etičko promišljanje treba da razreši oprečnosti između korporativnih i komercijalnih interesa, sa jedne strane, i naučnih ciljeva, sa druge, druga grupa zagovara etiku zelene vrline (*Green Virtue Ethics*) zasnovanu na ideji o uklanjanju antropocentrističke paradigme i sagledavanju čovečanstva kao usađenog u prirodno okruženje.³⁵ Kao što je konstatovao Patrik Kari (Patrick Curry), jedan od glavnih protagonista etike zelene vrline, „mi smo bića ne samo na Zemlji, nego i bića Zemlje”.³⁶ Stoga se prvom pristupu prigovara da on ni ne odražava dimenziju moralne osećajnosti, već se njegova svrsishodnost jednostavno iscrpljuje u pozivu da se poštuje autoritet naučnog saznanja i da se pragmatično rešavaju svi sporovi između nauke i privatne inicijative u svemiru. Osnovni nedostatak navedenog pristupa etici svemirske politike je reprodukovanje dualističkog razdvajanja planetarnog ekosistema na onaj „dole” i onaj „gore”, odnosno na vrednosno svođenje naše planete na zemaljsku prirodu bez međudejstva sa okruženjem u kojem se ona kreće u Sunčevom sistemu. Utoliko se kao relevantna nameću pitanja da li svemirsko okruženje sadrži bilo šta što ima inherentnu vrednost, ili je svemir samo sredstvo za zadovoljavanje čovekovih interesa i potreba, te da li, shodno tome, imamo moralnu dužnost da ograničimo naše aktivnosti na nebeskim telima, kao i da li bi vanzemaljski život, ukoliko ga ikada pronađemo, takođe bio predmet moralnog odlučivanja – iz kojih razloga, do koje mere i na koje načine.³⁷

Inherentnu vrednost za nas kao čovečanstvo ima samo onaj deo fizičke stvarnosti kojem pridajemo kolektivno posredovano značenje i tako ga potom uključujemo i smeštamo u simbolički poredak izatkan oko naše stvarnosti.

³⁴ Hans Jonas, *The imperative of responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*, University of Chicago Press, Chicago & London, 1984, pp. 141–142.

³⁵ Nicholas Campion, “The Moral Philosophy of Space Travel: A Historical Review” in: Jai Galliot (ed.), *Commercial space exploration: Ethics, policy and governance*, Ashgate, Farnham, 2015, pp. 15–17.

³⁶ Patrick Curry, *Ecological Ethics: An Introduction*, Polity Press, Cambridge, 2011, p. 51.

³⁷ James S. J. Schwartz and Tony Milligan, “Introduction: The Scope and Content of Space Ethics” in: James S.J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 1–11.

Toni Miligan (Tony Milligan) zastupa stanovište da je naša moralna dužnost da u slučaju kolonizacije svemira očuvamo osećaj brige i pripadnosti kao integralnih obeležja čovečnosti, koji nas odlikuje na matičnoj planeti.³⁸ Miligan smatra da ne smemo druga nebeska tela, ukoliko ih naselimo, da tretiramo samo kao prostor privremenog boravka bogat profitabilnim resursima, prema kojem imamo slobodu da delamo rasipnički i destruktivno, već bi trebalo da razvijemo osećaj da smo i tamo kod kuće. Samo u tom slučaju ćemo razviti značenje naseljenih nebeskih tela za nas, a u krajnjem ishodu i moralnu osećajnost za „novi dom”. Manjak znanja o svemirskom prostoru i iskustva života van matične planete čine (za sada) teško predvidivim sadržaj moralnih dužnosti koje zastupa Miligan. Stoga Džejms Švorc (James S. J. Schwartz) sa pravom naglašava da jedina ispravna činjenična podloga naših etičkih razmatranja na planu osmišljavanja i sprovođenja svemirske politike mogu da budu pluralistička naučna saznanja stvarnosti koja nas okružuje (tj. uzimanje u obzir znanja iz više naučnih disciplina), te da moramo da očekujemo i da će se naša etička uverenja verovatno menjati u metafizičkom pogledu uporedo sa širenjem i produbljavanjem znanja o svemiru.³⁹

POKUŠAJI KONCIPIRANJA ETIČKOG NORMATIVNOG OKVIRA ZA SVEMIRSKU POLITIKU

Razum kao moć shvatanja veze između opšteg i pojedinačnog jeste osnovni izvor moralnog saznanja, ali mora biti u povratnoj vezi sa iskustvom stečenim u svakodnevnom praktikovanju moralnog znanja u zajednici – na šta su posebno ukazivali starogrčki filozofi. Utvrđivanje epistemološki validne upotrebe uma i čula u donošenju moralnih sudova posebno je važno za valjan ishod rešavanja etičkih dilema, jer ako znanje nije čvrsto zasnovano na epistemološkim načelima onda će moralno odlučivanje biti pogrešno i bezvredno. Zbog toga Adam Grinstoun (Adam F. Greenstone) na primeru NASA-e objašnjava značaj uloge etičkih savetnika u očuvanju javnog integriteta astronauta kao neposrednih aktera u procesu sprovođenja svemirske politike.⁴⁰ NASA je doslednije počela da primenjuje etički kodeks, posebno vezano za praksu donošenja suvenira iz svemira, nakon incidenta „Zigerove koverta” do kojeg

³⁸ Tony Milligan, *Nobody owns the moon: The ethics of space exploitation*, McFarland & Company Inc. Publishers, Jefferson (NC), 2014.

³⁹ James S. J. Schwartz, "On the Methodology of Space Ethics" in: James S.J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, p. 103.

⁴⁰ Adam F. Greenstone, "Ethics and public integrity in space exploration", *Acta Astronautica*, 2017, DOI: 10.1016/j.actaastro.2017.10.031.

je došlo 1971. godine tokom četvrte misije na Mesec. Kontroverze i negativna slika o NASA-i u američkoj javnosti pojavili su se nakon što je otkriveno da je posada letelice „Apolo 15” planirala da stekne zaradu tako što je trebalo da Hermanu Zigeru (Hermann Sieger), čuvenom tadašnjem međunarodnom filatelista, proda kolekcionarske koverte sa poštanskim markama koje je krišom ponela sa sobom (bez odobrenja NASA-e), a koje je inače redovno izdavala američka poštanska služba kao uspomene na svemirske letove.⁴¹ Premda ceo slučaj deluje banalno iz ugla eventualne štete po javni interes, višedecenijska fascinacija predmetima koji si bili u svemiru na nekoj od misija stvorila je kolekcionarsko tržište gde ti predmeti na današnjim aukcijama dostižu značajne vrednosti. Reč je o tome što je poverenje javnosti u astronaute kao svojevrstne javne službenike uzdrmano usled saznanja da oni zapravo nisu bili u stanju da ispune obavezu o kojoj govori i Džon Rols (John Rawls) u svojim razmatranjima o društvenoj pravdi – da budu odaniji višim etičkim standarima nego obični građani.⁴² Obaveza astronauta spram opšteg dobra donekle upućuje na aristokratski ideal postupanja prema široj zajednici sadržan u geslu „plemstvo obavezuje” (fr. *noblesse oblige*). Značenje navedenog gesla može se sažeti kao nepisana obaveza dobronamernog, predusretljivog, časnog, velikodušnog i odgovornog ponašanja osoba visokog ranga u društvu prema ostalim članovima zajednice.⁴³ Mada se prvobitno odnosilo samo na aristokratiju, danas se geslo tumači široko i obuhvata svakog ko ima položaj prvenstva nad drugima, pa time uključuje i astronaute kojima profesionalno obavljanje poslova od suštinske važnosti za čitavo čovečanstvo daje specifičan položaj „iznad” običnih građana.

Pojava konstitutivne uloge svemira u jačanju kolektivne svesti o Zemlji kao celovitom ekosistemu – koji je apsurdno deliti arbitrarnim linijama razdvajanja subjekata suverene moći – odvija se i kroz iskustva astronauta i naučnika angažovanih na velikim istraživačkim i inovativnim projektima, koje obično finansiraju vlade više država. Međunarodna svemirska stanica (*International Space Station*) kao primer i transnacionalne saradnje proistekle iz

⁴¹ Umberto Cavallaro, *The Race to the Moon Chronicled in Stamps, Postcards, and Postmarks*, Springer Praxis Books, Cham, 2018, pp. 315–327.

⁴² Džon Rols, *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ i CID, Beograd i Podgorica, 1998, str. 116–117.

⁴³ Uporediti značenja u: *Webster's New Dictionary and Thesaurus – Concise Edition*, Russell, Geddes & Grosset, New York, 1990, p. 364; *The Cambridge English Dictionary*, <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/noblesse-oblige>; *The Oxford Dictionary*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/noblesse-oblige>; *The Collins English Dictionary*, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/noblesse-oblige>; *Merriam-Webster Dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/noblesse%20oblige>.

prepoznate globalne međuzavisnosti i malog ali nužnog koraka ka ostvarenju kosmopolitskih ideja u stvarnom životu. Pošto će najverovatnije i u budućnosti troškovi svemirskih istraživanja biti enormni, veliki naučnoistraživački projekti kao podrška astropolitici biće važan deo procesa u kojem, protokom dužeg vremena, može doći do osnaživanja saradnje i njenog postepenog prerastanja u verodostojnu transnacionalnu delatnost, uz lična uverenja angažovanih ljudi prožeta istinskim kosmopolitskim duhom. Kodeks ponašanja za posade Međunarodne svemirske stanice (*Code of Conduct for International Space Station Crews*), usvojen 2000. godine, sabira opšte standarde postupanja astronauta pre leta, tokom lansiranja letelice, za vreme boravka u Zemljinj orbiti i u fazi povratka na Zemlju.⁴⁴

Pažljivo čitanje Kodeksa otkriva da je reč o svojevrsnom pravilniku o organizaciji rada na Međunarodnoj svemirskoj stanici, a ne o skupu etičkih pravila. Samo se pojedine smernice mogu povezati sa nastojanjem da se propiše etički okvir, kao npr. opšta preporuka o održavanju skladnih i kohezivnih odnosa među članovima multinacionalnih posada zasnovanih na uzajamnom poverenju. Konkretnija je odredba naslovljena „Korišćenje položaja” kojom se zabranjuje sticanje bilo kog vida privatne koristi na osnovu položaja člana posade ili vršenja dužnosti iz opisa tog položaja, i to bilo za samog astronauta bilo za treće osobe ili pravna lica.⁴⁵ Kodeks jasno propisuje i zabranu prodaje ili prenosa suvenira radi sticanja lične ili bilo čije koristi ili radi ostvarenja lukrativnih ciljeva, čime se uređuje ranije pominjana etički sporna praksa komodifikacije predmeta koji su sa astronautima boravili u svemiru. Kodeks ponašanja za posade Međunarodne svemirske stanice propisuje i mehanizam disciplinskog kažnjavanja radi očuvanja reda među članovima posada, mada se kršenje odredaba Kodeksa smatra, u krajnjoj liniji, odgovornošću države koja je poslala nedisciplinovanog astronauta. Odeljak VI o zaštiti ljudi koji su subjekti naučnog istraživanja uređuje etičko pitanje koje može u budućnosti biti od suštinskog značaja. Kodeks zabranjuje bilo kakvo naučno istraživanje za koje se razumno može predvideti da može da ugrozi život, zdravlje, telesni integritet ili bezbednost subjekta istraživanja; naravno, uvek je potrebna prethodna pisana saglasnost subjekata i odobrenje nadležnog etičkog odbora.⁴⁶

Pomaljanje privatnog svemirskog preduzetništva na ekonomskom obzorju, prvenstveno u vidu turističkog boravka u Zemljinj orbiti, čini se da aktuelizuje potrebu izgradnje celishodnog etičkog okvira astropolitike koji bi

⁴⁴ Dokument je naveden prema: “Subpart 1214.4 – International Space Station Crew”, § 1214.403, NASA, 2000, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2013-title14-vol5/pdf/CFR-2013-title14-vol5-sec1214-403.pdf> (Accessed October 1, 2021), pp. 116–119.

⁴⁵ Ibid., p. 117.

⁴⁶ Ibid., p. 119.

mogao da delotvorno odgovori izazovima društvenih odnosa u jedinstvenim okolnostima skućenog prostora. Hanlonova (Michelle L.D. Hanlon) upozorava da najveći potencijalni problem predstavlja činjenica da budući svemirski turisti neće proći astronautsku obuku, što rizično i/ili moralno pogrešno postupanje čini verovatnijim, a to bi onda posredno povećalo i verovatnoću od pojave nesreća u orbitalnim svemirskim stanicama sa tragičnim ishodom.⁴⁷ Boravak u svemirskoj stanici nikako ne može biti izjednačen boravku u hotelu ili turističkom naselju, jer on zahteva pridržavanje strogih bezbednosnih protokola. Utoliko bi svemirski turisti morali da poseduju razvijenu samodisciplinu primerenu specifičnim uslovima boravka u ograničenom životnom prostoru, te odgovarajuću moralnu osećajnost utemeljenu na visokom stepenu solidarnosti i empatičnosti. Svejedno bi, pored toga, morali da se povinuju detaljnim i striktnim naredbama komandanta svemirske stanice i letelice.

Grinstoun smatra da će se sa produžavanjem boravka u svemiru (npr. na orbitalnim i drugim svemirskim stanicama) proširiti i prostor za pojavu neetičnog postupanja, te će procena etičkih rizika imati sve veću važnost, a pogotovo u uslovima multinacionalnog okruženja poput Međunarodne svemirske stanice. I Kristofer Njuman (Christopher Newman) ističe da će uskoro na dnevni red morati da dođe osmišljavanje etičkih i pravnih pravila radi razrešavanja raznovrsnih izazova uređenja ponašanja članova posade svemirskih letelica na višegodišnjim misijama upućenim na druge planete Sunčevog sistema.⁴⁸ Sada prevladuje uverenje da astronauti kao naučnici treba da otelotvoruju ideju o javnom interesu/opštem dobru celokupnog čovečanstva, što se ne bi moglo reći za astronaute koji će biti budući najamnici privatnih kompanija i organizacija. Astronauti u javnoj službi bilo koje države ili međudržavne agencije (kao npr. Evropske svemirske agencije) i dalje zasnivaju rad na vrednostima koje prepoznaju vitalnu važnost proizvodnje naučnog saznanja radi samog sebe, odnosno radi širenja intelektualnog horizonta čovečanstva spram kosmosa. Astronauti bi u dalekoj budućnosti međuzvezdanih putovanja praktično bili glasnici/ambasadori ljudske civilizacije, ali bi daleko važnije pitanje bilo kako urediti život u klaustrofobičnim uslovima svemirskog leta dugog trajanja. Utoliko su sadašnja iskustva boravka na Međunarodnoj svemirskoj stanici u Zemljinoj orbiti potpuno irelevantna, jer astronauti i dalje ostaju državljani matičnih zemalja i, kakav god prekršaj da načine, podložni su nakon povratka na Zemlju disciplinskom kažnjavanju shodno nacio-

⁴⁷ Michelle L.D. Hanlon, "Adapting the ISS Code of Conduct to Form the Foundation of Astrolaw", *San Diego International Law Journal*, Vol. 21, Issue 1, 2019, pp. 105–154.

⁴⁸ Christopher Newman, "The Way to Eden': Environmental Legal and Ethical Values in Interplanetary Space Flight" in: James S. J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 221–237.

nalnom zakonodavstvu svoje države. Njuman smatra da će mogućnost dugotrajnih svemirskih letova zahtevati novo definisanje načina održavanja reda i kažnjavanja, pogotovo u uslovima kada će biti teško reprodukovati pojedina tradicionalna institucionalna rešenja – poput npr. jasnog razdvajanja istraž-
nih od sudskih organa i načina izvršenja kazne.⁴⁹

Za razliku od naučnog znanja o kosmosu dostupnog svima, korporativni astronauti, naučnici i stručnjaci proizvođače znanje namenjeno finansijerima svemirskih misija i istraživanja, te je malo verovatno da će u trci za maksimalizacijom profita tako stečeno znanje biti besplatno na usluzi čovečanstvu. Korporativna ulaganja u istraživanje, pronalaženje i eksploataciju svemirskih prirodnih bogatstava predstavljaće sve moćniju komponentu nacionalnih svemirskih politika i globalnih inicijativa za uređenje korišćenja astroprostora. U pokušaju da skicira preliminarni okvir etike svemirske privrede, Sačdeva (Gurbachan Singh Sachdeva) zastupa stanovište da je neophodno izbeći štetno nasleđe korporativne kulture i ističe važnost društvene odgovornosti za pravičnu raspodelu resursa u spoju sa ciljem ostvarenja opšteg dobra i blagostanja čovečanstva.⁵⁰ Kako su etičke norme raznovrsne i kulturno uslovljene, Sačdeva predlaže da nova etika svemirske privredne delatnosti bude uokvirena načelima pravde, jednakog tretmana, poštene igre, korporativne društvene odgovornosti i očuvanja svemirskog prostora.⁵¹ Prema njenom mišljenju, sve privredne aktivnosti moraju pre svega biti u skladu sa međunarodnopravnim režimom ustanovljenim Ugovorom o svemiru (*Outer Space Treaty*), odnosno tako da se sprovode na miroljubiv način i u korist svih zemalja.⁵² Sačdeva načelima jednakog tretmana i poštene igre obuhvata način preraspodele svemirskih prirodnih bogatstava tako da korporativni akteri poštuju pravila ekonomske igre i jednakih mogućnosti za sve zainteresovane strane, posebno sa težištem na transparentnosti i odgovornosti u poslovanju.⁵³ Korporativna

⁴⁹ Christopher Newman, “‘The Way to Eden’: Environmental Legal and Ethical Values in Interplanetary Space Flight” in: James S. J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, p. 235.

⁵⁰ Gurbachan Singh Sachdeva, “Viewpoint: New Ethics for Space Commerce”, *Astropolitics: The International Journal of Space Politics & Policy*, Vol. 8, Issue 1, 2010, pp. 49–61.

⁵¹ Ibid., pp. 56–58.

⁵² “Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies”, UN General Assembly Resolution 2222 (XXI), 27 January 1967, <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/outerspacetreaty.html> (Accessed September 28, 2021).

⁵³ Gurbachan Singh Sachdeva, “Viewpoint: New Ethics for Space Commerce”, op. cit., pp. 56–57.

društvena odgovornost, kao aktivnost usmerena na povećanje socijalne vrednosti i ugleda poslovanja kompanije u lokalnoj zajednici i šire u društvu, trebalo bi, prema Sačdevoj, da ojača etično postupanje i, posredno, saradnju u upravljanju svemirskim prostorom. Na kraju, načelo očuvanja svemirskog prirodnog okruženja trebalo bi da ukloni tradicionalnu „neosetljivost“ korporativnih interesa i maksimalizacije profita spram ekoloških vrednosti, a Sačdeva predlaže i da Ujedinjene nacije naplaćuju kazne za zagađenje nastalo usled prestanka korišćenja satelita i otpada od svemirskih letova.⁵⁴

Dejvid Livingston (David Livingston) dao je 2003. godine konkretan nacrt Etičkog kodeksa za poslovanje u svemiru (*Code of Ethics for Off-Earth Commerce*) kao okvir moralno ispravnog i efikasnog poslovanja, rada i življenja van naše planete, a uz dužnu zaštitu jedinstvenih kvaliteta astroprostora i nebeskih tela.⁵⁵ Livingston već u preambuli dokumenta jasno ocrtava libertarijansko-utilitarističku idejnu podlogu etičkog kodeksa kada u ciljeve ubraja razvoj vanzemaljskih poslovnih aktivnosti i nastanjivanja bez ometanja nacionalnih vlada i regulatornih režima i to tako da se osigura najveća moguća korist za najveći broj ljudi – doduše, uz odgovorno korišćenje svemirskih prirodnih resursa i poslovanje u duhu integriteta, poštenja i pravičnosti.⁵⁶ U središte etičkog kodeksa Livingston postavlja 12 načela, u kojima pokušava da objedini moralnu odgovornost za buduća pokoljenja, dobru poslovnu praksu, bezbednost potrošača, korporativnu etiku i etično vođstvo, ideje slobodnog tržišta i efikasnog ekonomskog razvoja, te ekološku etiku i zaštitu svemirskog okruženja. Peto načelo naglašava opredeljenje aktera buduće svemirske ekonomije da budu dobri „pastiri svemirskog prostora“ i svih njegovih ekonomskih resursa, čime Livingston u kodeks zapravo uvodi kolonijalistički podtekst oslonjen na ideju o belom čoveku kao jedinom razumnom staratelju novootkrivenih teritorija i upravitelju zaposednutih prirodnih bogatstava. Posmatrano sa stanovišta ispravnog koncipiranja normativnog etičkog okvira, najsadržajnija su načela 9–12. Deveto načelo predlaže kompanijama da ustanove odbore za korporativnu etiku, sastavljene od rukovodilaca i zaposlenih, koji bi odlučivali o svim pitanjima moralne prirode i davali saglasnost na pokretanje poslovnih projekata. Deseto načelo predlaže uvođenje obaveze deklarisanja i rešavanja slučajeva potencijalnog ili postojećeg sukoba interesa, dok jedanaesto načelo propisuje obznanjivanje donacija političkim organizacijama ili aktivistima i dobijanje prethodne saglasnosti odbora za korporativnu etiku za davanje finansijskog priloga. Dvanaesto načelo predlaže

⁵⁴ Gurbachan Singh Sachdeva, „Viewpoint: New Ethics for Space Commerce“, op. cit., p. 57.

⁵⁵ David Livingston, „A code of ethics for conducting business in outer space“, *Space Policy*, Vol. 19, Issue 2, May 2003, pp. 93–94.

⁵⁶ Ibid., p. 93.

stvaranje privatne ili javne organizacije koja bi nadzirala razvoj etičkog aspekta svemirskog poslovanja.

I na međunarodnom planu su načinjeni pokušaji da se makar daju opšte etičke smernice o oblikovanju i sprovođenju svemirske politike i privredne delatnosti u astroprostoru. Svetska komisija UNESCO-a za etiku naučnog saznanja i tehnologije (u daljem tekstu: COMEST), osnovana 1998. godine, imala je zadatak da koncipira i podstakne primenu etičkih načela u ljudskim aktivnostima u svemiru, odnosno u okolnostima kada se istraživanje i kontrola tog specifičnog fizičkog prostora odvijaju daleko od nadležnosti i suverenih prava bilo koje države, a imaju potencijal izazivanja nesagledivih štetnih posledica po celokupno čovečanstvo.⁵⁷ COMEST takođe ne zadire u metaetička pitanja, nego etiku svemirske politike sagledava u kategorijama načela koja treba da osiguraju poštovanje ljudskih prava, sloboda i odgovornosti, te na osnovu čega treba vremenom razviti „kulturu svemira”.⁵⁸ Svemir je zajedničko dobro čovečanstva i kao takvo ne sme da bude predmet jednostranih i nasilnih postupaka pojedinih država ili privatnih aktera kojima bi se narušilo načelo jednakog pristupa svemirskim resursima ili ugrozilo stanje prirodne sredine, već nacionalne svemirske politike moraju biti zasnovane na konceptima uzajamne koristi, poštenog takmičenja i povratka ulaganja. Osam preporuka COMEST-a zapravo predstavlja detaljan spisak svemirskih aktivnosti od globalnog značaja povodom kojih bi trebalo ojačati međunarodnu saradnju u pogledu nadzora i kontrole svekolike ljudske delatnosti u Zemljinjnoj orbiti i bliskom astroprostoru.⁵⁹ Preporuke ne daju nikakav konkretan etički okvir za vrednovanje i prosuđivanje moralne ispravnosti preduzetih ili planiranih aktivnosti u okviru nacionalnih svemirskih politika i međunarodnih inicijativa u ovoj oblasti.

ZAKLJUČAK

Krupne promene koje su se tokom protekle dve do tri decenije odigrale u naučnoj, tehnološkoj i društvenoj praksi u vidu postepene militarizacije, komercijalizacije i privatizacije astroprostora, stavile su osnovne aktere svemirske politike pred niz izazova. U prvom planu su političke, naučne i stručne rasprave o izazovima koje svemirska politika donosi međunarodnim odnosima i globalnoj bezbednosti. U drugom planu, pomalo marginalizovano u odnosu

⁵⁷ Preporuke COMEST-a sačinjene 2001. godine sadržane su u: “Report of the Group of Experts on the Ethics of Outer Space”, A/AC.105/C.2/L.240, United Nations General Assembly, March 5, 2003, pp. 10–12.

⁵⁸ Ibid., p. 10.

⁵⁹ Ibid., p. 12.

na *mainstream* politički diskurs, odvija se debata o jednako značajnoj etičkoj dimenziji svemirske politike. Zbog toga sam nastojao da u ovom radu analiziram glavne tokove te debate, posebno u području istraživanja i osvajanja svemirskog prostora i buduće eksploatacije svemirskih prirodnih resursa, kao i pokušaje načinjene u pravcu dizajniranja valjanog etičkog normativnog uređenja postupanja pojedinaca, korporacija i država.

Dosadašnji ishod debate je da i dalje – doduše, donekle očekivano – ne postoji saglasnost o jedinstvenom etičkom pristupu koji bi mogao da se primeni u području svemirske politike. Vidljiv je sudar dva viđenja o tome šta je svrha primene etike na astroprostor i svemirske prirodne resurse, a taj sudar ima i političke implikacije. Jedno viđenje izvire iz konsekvencijalističke tradicije utilitarnog tipa i svodi se na svojevrsno etičko legitimisanje pragmatičnih ciljeva iza kojih stoje korporativni i komercijalni interesi u nastojanju da se ti partikularni interesi predstave kao nešto što će dugoročno uvećati korist/dobrobit za čovečanstvo – ako ne celokupno, onda makar za najveći njegov deo. U pozadini utilitarističke etičke argumentacije provejava logika poznog kapitalizma otelotvorena u nastojanjima da se po svaku cenu održi (neo)liberalni kontinuum eksploatacije prirodnih bogatstava, proizvodnje i svetske trgovine – ako ne na Zemlji, onda u bliskom astroprostoru, tj. kada više ne bude mogao na Zemlji onda izvesno sledi nastavak u svemiru. Drugo viđenje zagovara napuštanje antropocentrističke paradigme i konceptualizaciju čovečanstva kao utkanog u prirodno okruženje posredstvom tzv. etike zelene vrline. Etika zelene vrline razvija moralnu dispoziciju ka brizi i obzirnom postupanju prema svemirskom prirodnom okruženju, vrednovanju neživih delova tog okruženja i pridržavanju dužnosti i ograničenja šta ne smemo nikako da činimo prirodi. Jačanje svesti o našoj zavisnosti kao žive vrste od krhkog prirodnog okruženja daje pozitivnu paradigmu odnosa čovek–priroda, koju bi valjalo primeniti na etičko odlučivanje o osmišljavanju i sprovođenju budućih aktivnosti u svemiru.

Predlozi pojedinih naučnika (Sačdeve i Livingstona) i Svetske komisije UNESCO-a za etiku naučnog saznanja i tehnologije, te Kodeks ponašanja za posade Međunarodne svemirske stanice, čini se da nisu doneli upotrebljive rezultate u pogledu opštih principa i dizajna etičkog normativnog okvira. Reč je o dokumentima koji, osim prideva „etički”, suštinski ne donose skoro ništa što bi etički kodeksi trebalo da poseduju. Zato se oni i ne mogu koristiti kao putokazi ka razrešavanju budućih moralnih dilema koje će se pojavljivati u svemirskoj politici. Izrada valjanih etičkih kodeksa za nastanjivanje na drugim nebeskim telima, te za međuplanetarna i posebno međuzvezdana putovanja će svakako predstavljati veliki izazov imajući u vidu nepredviđene okolnosti koje mogu da prate takve poduhvate dugog trajanja. Istini za volju, bilo koje etičko razmatranje astropolitike, pogotovo njenog budućeg razvoja, pati od strukturnih slabosti jer u svoje središte stavlja buduća pokolenja i događaje, dakle subjekte koji još ne postoje i situacije koje se još nisu aktualizovale.

Stoga ne čudi što preovlađuje ideja o tome da moralna filozofija i akademske debate imaju minimalan učinak u rešavanju konkretnih etičkih problema sa kojima se suočavaju akteri u području svemirske politike. Budući da će se praznine u naučnom saznanju o kosmosu i astroprostoru postepeno popunjavati, tako će uporedo sazrevati i misao o tome gde tačno leže vrline i dužnosti čoveka kao predstavnika jedine samosvesne vrste u Sunčevom sistemu. Delotvorna svemirska etika pretpostavlja i emotivnu privrženost aktera moralnim dužnostima koje izviru iz delanja u astroprostoru, a to će biti jedino moguće ako i kada čovečanstvo kao celina bude počelo da sagledava sebe kao deo prirodnog okruženja i kada bude počelo da sopstveno blagostanje vezuje za tesnu isprepletanost čovekovog života i prirode. Tada će i svemir kao sledeći nivo prirodnog okruženja dobiti inherentnu vrednost u čovekovom simboličkom poretku, a etika će služiti kao vodič kroz refleksivan odnos ljudske civilizacije spram njenih međuplanetarnih i, jednog dana, međuzvezdanih poduhvata.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arnould Jacques, *Icarus. Second Chance: The Basis and Perspectives of Space Ethics*, SpringerWienNewYork, Wien, 2011, pp. 33–42.
- [2] Baum Seth D., "The Ethics of Outer Space: A Consequentialist Perspective" in: James S. J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 109–123.
- [3] Boley Aaron C. and Byers, Michael, "Satellite mega-constellations create risks in Low Earth Orbit, the atmosphere and on Earth", *Scientific Reports* Vol. 11, 2021, DOI: 10.1038/s41598-021-89909-7, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-89909-7.pdf>.
- [4] Boss Judith A., *Ethics for Life*, McGraw-Hill, New York, 2008.
- [5] Champion Nicholas, "The Moral Philosophy of Space Travel: A Historical Review" in: Jai Galliot (ed.), *Commercial space exploration: Ethics, policy and governance*, Ashgate, Farnham, 2015, pp. 9–22.
- [6] Cavallaro Umberto, *The Race to the Moon Chronicled in Stamps, Postcards, and Postmarks*, Springer Praxis Books, Cham, 2018, pp. 315–327.
- [7] Ciolkovski Konstantin, *Nauka budućnosti*, Logos, Beograd, 2007.
- [8] Curry Patrick, *Ecological Ethics: An Introduction*, Polity Press, Cambridge, 2011.
- [9] Deudney Daniel, *Dark Skies: Space Expansionism, Planetary Geopolitics, and the Ends of Humanity*, Oxford University Press, Oxford, 2020.
- [10] Dolman Everett C., *Astropolitik: Classical Geopolitics in the Space Age*, Frank Cass, London, 2002.

- [11] Greenstone Adam F., "Ethics and public integrity in space exploration", *Acta Astronautica*, 2017, DOI: 10.1016/j.actaastro.2017.10.031.
- [12] Hanlon Michelle L. D., "Adapting the ISS Code of Conduct to Form the Foundation of Astrolaw", *San Diego International Law Journal*, Vol. 21, Issue 1, 2019, pp. 105–154.
- [13] Harvey Brian, Henk H. F. Smid, and Theo Pirard, *Emerging Space Powers: The New Space Programs of Asia, the Middle East, and South America*, Springer, Chichester, 2010.
- [14] Jacobsen Annie, *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*, Little, Brown and Company, New York, 2014.
- [15] Jonas Hans, *The imperative of responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*, University of Chicago Press, Chicago & London, 1984.
- [16] Kamps Viktorija, *Javne vrline*, IP „Filip Višnjić“, Beograd, 2007.
- [17] Korac Srđan T., „Astropolitika: korak bliže hi tech imperijalizmu ili put ka međuzvezdanom procvatu?“, *Međunarodni problemi*, god. LXXIII, br. 3, 2021, str. 511–533.
- [18] Livingston David, "A code of ethics for conducting business in outer space", *Space Policy*, Vol. 19, Issue 2, May 2003, pp. 93–94.
- [19] Lucian of Samosata, *A True Story*, <https://www.sacred-texts.com/cla/luc/true/index.htm> (Accessed August 20, 2021).
- [20] Lucian of Samosata, *Icaromenippus: An Aerial Expedition*, <https://www.sacred-texts.com/cla/luc/wl3/wl309.htm> (Accessed August 20, 2021).
- [21] Menzel Donald C., *Ethics Moments in Government: Cases and Controversies*, CRC Press, Boca Raton, 2010.
- [22] Milligan Tony, *Nobody owns the moon: The ethics of space exploitation*, McFarland & Company Inc. Publishers, Jefferson (NC), 2014.
- [23] Nagel Thomas, "Ethics" in: Donald M. Borchert (ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 3, 2nd edition, Thomson Gale, Detroit, 2006, pp. 379–394.
- [24] Neufeld Michael J., *Von Braun: Dreamer of Space, Engineer of War*, Vintage, New York, 2007.
- [25] Newman Christopher, "'The Way to Eden': Environmental Legal and Ethical Values in Interplanetary Space Flight" in: James S. J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 221–237.
- [26] Petit Filip, „Konsekvencijalizam“ u: Piter Singer (ur.), *Uvod u etiku*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2004, str. 333–348.
- [27] Rathgeber Wolfgang, "The general concept of fairness and responsibility" in: Wolfgang Rathgeber, Kai-Uwe Schrogl, and Ray Williamson (eds.), *The Fair and Responsible use of Space: An International Perspective*, Springer, Vienna, 2010, pp. 1–10.

- [28] "Report of the Group of Experts on the Ethics of Outer Space", United Nations General Assembly, A/AC.105/C.2/L.240, March 5, 2003.
- [29] Rols Džon, *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ i CID, Beograd i Podgorica, 1998.
- [30] Sachdeva Gurbachan Singh, "Viewpoint: New Ethics for Space Commerce", *Astropolitics: The International Journal of Space Politics & Policy*, Vol. 8, Issue 1, 2010, pp. 49–61.
- [31] Sagan Carl, *Kozmos*, „Otokar Keršovani – Rijeka”, Opatija, 1985, str. 203.
- [32] Schrogl Kai-Uwe, "Space and its sustainable uses" in: Christian Brünner and Alexander Soucek (eds.), *Outer Space in Society, Politics and Law*, Springer-Verlag, Wien, 2011, pp. 604–618.
- [33] Schwartz James S. J. and Tony Milligan, "Introduction: The Scope and Content of Space Ethics" in: James S. J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 1–11.
- [34] Schwartz James S. J., "On the Methodology of Space Ethics" in: James S. J. Schwartz and Tony Milligan (eds.), *The Ethics of Space Exploration*, Springer, Cham, 2016, pp. 93–107.
- [35] Stojanović Bogdan, "The transformation of outer space into a warfighting domain in the 21st century", *Međunarodni problemi*, god. LXXIII, br. 3, 2021, str. 433–454.
- [36] "Subpart 1214.4 – International Space Station Crew", § 1214.403, NASA, 2000, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2013-title14-vol5/pdf/CFR-2013-title14-vol5-sec1214-403.pdf> (Accessed October 1, 2021), pp. 116–119.
- [37] "Text of President John Kennedy's Rice Stadium Moon Speech", 12 September 1962, <https://er.jsc.nasa.gov/seh/ricetalk.htm> (Accessed September 7, 2021).
- [38] "Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies", UN General Assembly Resolution 2222 (XXI), 27 January 1967, <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/outerspacetreaty.html> (Accessed September 28, 2021).
- [39] Tuathail Gearóid Ó., *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London and New York, 2005.
- [40] Wattles Jackie, "Which billionaire is winning the space race. It depends", *CNN Business*, 20 July 2021, <https://edition.cnn.com/2021/07/14/tech/jeff-bezos-richard-branson-elon-musk-space-race-scn/index.html> (Accessed November 15, 2021).

Srđan T. Korac

ASTROPOLITICS AND ETHICS OF THE FUTURE:
ON DESIGNING ETHICAL FRAMEWORK FOR
EXPLORATION AND UTILISATION OF OUTERSPACE

Abstract

The article examines the ethical dimension of astropolitics in the early 21st century under the circumstances in which (r)evolution of science, technological and social practices in the realm of outer space – while taking the form of gradual militarisation, commercialisation, and privatisation of outer space – challenges the major actors with issues of equal importance for ethics, world politics and global security. The analysis has been centred around main avenues of the current ethical debates on exploration and appropriation of outer space, as well as on foreseeable exploitation of resources in space; it also focuses on conceptualisation of effective normative frameworks aimed at preventing unethical actions of individuals, corporations, and states. The author concludes that there is no agreement on which ethical approach would be the most appropriate for resolving moral dilemmas in the design and implementation of outer space policy; despite several ideas and initiatives, the process of building a comprehensive ethical normative framework has not even begun.

Key words:

astropolitics, outer space, outer space ethics, consequentialism, utility, deontology, critical geopolitics, world politics.

Boban Marjanović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Finansijski odnosi Sjedinjenih Američkih Država i Kraljevine SHS – Blerov zajam 1922. godine**

Apstrakt

Rad obrađuje pregovore predstavnika Kraljevine SHS, američke administracije i njujorške Bler banke (Blair Co. & Inc.) oko nacionalnog zajma 1922. Nakon Prvog svetskog rata SAD su bile dominantan međunarodni finansijski akter, pri čemu su kreirale skup pravila za finansijsku saradnju sa drugim državama. Kraljevina SHS potraživala je novac za obnovu infrastrukture i u američkim bankama videla je mogućnost za zajam. Pregovori, zasnovani na dva tematska okvira, sprovedeni su u tri faze. Na jednoj strani razgovaralo se o visini zajma, dok se sa druge strane uočava američko insistiranje da vlast u Beogradu izmiri prethodna dugovanja Kraljevine Srbije prema SAD. Pregovore je opstruirala Italija zbog diplomatskog sukoba sa Kraljevinom. Njena namera bila je da uspori jugoslovensko infrastrukturno povezivanje unutrašnjosti sa Jadranskim morem preko izgradnje železnice koja bi se finansirala novcem američkog zajma. Cilj rada je da objasni proces pregovora o Blerovom zajmu, opazive rezultate i indirektno posledice zajma po bezbednost Kraljevine SHS.

Ključne reči:

SAD, Kraljevina SHS, američki zajam, Bler banka, Jadranska železnica, WWFDC, ratni dugovi

* bobanmarjanovicfpn@gmail.com

** Tekst je deo odbranjenog završnog rada master studija na Fakultetu političkih nauka, modul studije SAD, 15.09.2019. godine. Autor je student doktorskih studija na Fakultetu političkih nauka.

SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE I KRALJEVINA SHS UOČI BLEROVOG ZAJMA

Sjedinjene Američke Države jedina su velika sila koja je izašla iz Prvog svetskog rata znatno moćnija u odnosu na sve ostale učesnike ratnog sukoba.¹ Pre rata, kreditori iz Londona i Pariza davali su milijarde dolara na zajam perifernim državama. Počevši od 1915. godine, ne samo da se izvor zajmova preselio u Njujork, već su najmoćnije zemlje Evrope od tada pozajmljivale novac od privatnih subjekata iz Sjedinjenih Država.² One su postale nezaobilazan akter u svetskim odnosima nakon rata, posebno u oblasti međunarodnih ekonomskih procesa. Kao rezultat međudržavnih dugova i ekonomske štete izazvanih ratnim dejstvima, obnova privrede evropskih zemalja zavisila je od kapitala američke vlade i njenih privatnih banaka. Potražnja za američkim novcem intenzivirala se početkom dvadesetih godina 20. veka uprkos visokim kamatama.³ Američka finansijska politika bila je regulisana zajedničkim radom Stejt departmenta i Sekretarijata za finansije. Kreiran je skup opštih pravila kojima su se uređivali zajmovi u inostranstvu, s obzirom na to da su pozajmice stranim akterima spadale u oblast delovanja američke spoljne politike. Komplet pravila za finansijske zajmove sadržao je važne odredbe. Ustanovljeno je da se zajmovi neće dodeljivati u slučajevima kada zemlje već imaju dugove prema Sjedinjenim Državama, nisu formalno priznate od strane Vašingtona, ukoliko nameravaju da novac od zajma iskoriste na kupovinu oružja i ako podržavaju monopolsku privredu sa visokim cenama domaćih proizvoda uperenih protiv ekonomskih interesa Sjedinjenih Država. Poslednja odredba zabranjivala je trećim subjektima iz inostranstva da pomognu otplatu zajmova.⁴ Sa ovim normama američko Poslanstvo u Beogradu upoznalo je predstavnike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (u daljem tekstu Kraljevina SHS) povodom budućeg američkog zajma.⁵

¹ Adam Tuz, *Potop, Veliki rat i prekranje svetskog poretka 1916–1931*, Clio, Beograd, 2019, str. 18.

² Isto, str. 52.

³ Jerel A. Rosati & James M. Scott, *The Politics of United States Foreign Policy*, Wadsworth, 2011, p. 27.

⁴ Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Beograd, 2011, str. 116–117.

⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1922. Volume I, II, Washington, Government Printing Office, Department of State, Publication 1156, 1938. (U daljem tekstu FRUS), 1922. Vol. II, pp. 1002–1020.

Odlukom Kongresa od 24. aprila 1917. Sjedinjene Države kreditirale su saveznike u ratnom naporu, pri čemu se Srbija od tada do kraja 1918. zadužila u iznosu od 47 miliona dolara.⁶ Ova činjenica će biti od velike važnosti pošto je otplata ratnih dugova predstavljala jednu od tačaka pregovaračkog procesa u okviru potraživanja zajma. Zbog velikog broja dužnika, Kongres SAD je 9. februara 1922. oformio Komisiju za ratne inostrane dugove (World War Foreign Debt Commission), instituciju sa funkcijom da izvrši evaluaciju i naplatu ratnih dugova od saveznika.⁷ Istog meseca, svi američki dužnici, uključujući i Kraljevinu SHS, bili su obavješteni o zahtevu za naplatu dugova. Na osnovu tog zahteva, SAD su potraživale ukupno 57.210.787 dolara, od čega je glavnica iznosila 51.153.160, a kamata 6.057.626 dolara.⁸ Pored toga, postojao je odvojen dug prema Standard Oil (Standard Oil) kompaniji od oko 3 miliona dolara, ostvaren tokom 1919. godine, koji su Amerikanci potraživali a koji je polovično regulisan.⁹

Finansijska politika Kraljevine SHS nalazila se pod teškim teretom pred-ratnih i ratnih dugova, neizgrađenim državnim aparatom, nedostatkom školovanog kadra i Ustavom koji je stupio na snagu dve i po godine od stvaranja države.¹⁰ Posle Grčke, ona je imala najviši javni dug u Evropi u iznosu od 25 milijardi dinara.¹¹ Zbog navedenih razloga neophodan je bio kapital koji se mogao dobiti zajmom iz SAD. Dodatno, najmanje je bilo verovatno da će američki zajam omogućiti zvaničnom Vašingtonu da politički uslovljava beogradsku vladu zbog geografske udaljenosti, što je implicirao jugoslovenski ministar finansija Kosta Kumanudi.¹²

Prema proceni delegacije Kraljevine SHS na Pariskoj mirovnoj konferenciji, ratna šteta učinjena Srbiji iznosila je između 7 i 10 milijardi francuskih zlatnih franaka. To je predstavljalo više od polovine njene ukupne državne

⁶ Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1994, str. 99.

⁷ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1004.

⁸ FRUS, 1922, Vol. I, p. 398.

⁹ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1006.

¹⁰ Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi – prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Ekonomski institut – Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991, str. 128.

¹¹ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1986, str. 36–37.

¹² Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd, 2003, str. 174.

imovine prema cenama proizvoda iz 1914.¹³ Kraljevina Srbija bila je devastirana za vreme svetskog rata, zbog čega je novoj državi bio potreban kapital za obnovu i povezivanje unutrašnje infrastrukture. Američku javnost i Kongres Sjedinjenih Država o situaciji u Srbiji informisao je vršilac dužnosti državnog sekretara Frenk Polk januara 1919. godine. Izvestio je da je „zemlja kompletno uništena, njena stoka i poljoprivredni alat ukradeni, mostovi i tuneli neprohodni, lokomotive i železničke trase ozbiljno porušene”.¹⁴ Američki zamaj trebalo je da obezbedi novac za izgradnju železnice iz unutrašnjosti ka Jadranu.¹⁵

Jugoslovenski ekonomski prostor bio je tokom istorijskih procesa vezan za Srednju Evropu i Podunavlje na zapadu, odn. za Mediteran na jugu i Malu Aziju na istoku. Nalazio se na periferiji dominantnih ekonomskih sistema Austrougarske monarhije, Osmanskog carstva i Ruskog carstva, koji se prema njemu nisu odnosili integrativnim delovanjem već su ga neprestano držali u stanju ekonomske zavisnosti.¹⁶ Pojava američkog kapitala u Kraljevini SHS bila bi novi finansijski faktor za uobičajene ekonomske i političke odnose, zbog čega su Amerikanci imali dilemu da li da poremete postojeću finansijsku konjunkturu. Sa druge strane, iz jugoslovenske perspektive, njena teritorija bila bi samo još jedna periferna oblast za finansijski upliv nove velike sile. Veoma raširen u javnim debatama bio je stav američkog sekretara trgovine, Herberta Huvera (1921–1928), koji je smatrao da američki novac upotrebljen za rekonstrukciju porušene Evrope može poslužiti kao politički ulog u evropskim unutrašnjim poslovima. U prilog Huverovim tvrdnjama išla je zvanična podrška Sekretarijata za finansije SAD, koji je ohrabrivao davanje zajmova kako bi se stvorili opšti uslovi u evropskim državama za vraćanje ratnih dugova američkoj vladi.¹⁷ Mišljenje Herberta Huvera o situaciji u Evropi nosilo je političku težinu u javnom životu Sjedinjenih Država s obzirom na to da je on nakon svetskog rata formalno upravljao Američkom organizacijom za pomoć

¹³ Slobodan Vuković, „Strategija lažnog mira u kući, ekonomski odnosi između regiona u Kraljevini Jugoslaviji”, *Sociološki pregled*, Vol. XXXIX, br. 4, Beograd, 2005, str. 461–496.

¹⁴ Arhiv Jugoslavije, Fond Poslanstva Kraljevine SHS/Jugoslavije – Vašington, (U daljem tekstu AJ), 371-8-20.

¹⁵ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija, Bila dvaput jedna zemlja*, Dan Graf, Beograd, 2004, str. 137.

¹⁶ Smiljana Đurović, *Sa Teslom u novi vek, nova sinteza istorije – izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918–1941*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 44–56.

¹⁷ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, Columbia University Press, New York, p. 49.

i hranu (American Relief Administration), koja je pomagala evropskim državama humanitarnim radom i materijalnim donacijama.¹⁸ Pod Huverovim vođstvom, iz ove administracije izdvojilo se posebno odeljenje Evropskih tehničkih savetnika, koje je radilo na obnovi železničkih pruga, puteva i rečnog saobraćaja Centralne i Istočne Evrope i preuređenju saobraćajne mreže Austrougarske potrebama novonastalih država. Sporazum o radu američke misije tehničkih eksperata u Kraljevini (1919–1920) sa Svetom ministara predviđao je mogućnost zajma u SAD. Jednogodišnja delatnost stručnjaka inicirala je pripremanje uslova za jedan veliki poduhvat finansiranja izgradnje železnice, ali zbog nerazumevanja karaktera nevladine američke misije od strane jugoslovenskih vlasti i unutrašnje političke nestabilnosti izazvane promenama vlade za kratko vreme nije mogao biti sproveden u tom periodu.¹⁹

DIPLOMATSKI TROUGAO U PRIPREMI ZAJMA

Tri ključna aktera tokom trajanja pregovaračkog procesa od aprila do juna 1922. bila su beogradska vlada, Stejt department i Bler banka. Prvi akter u pregovorima bila je vlada Nikole Pašića, čiju odluku o sklapanju ugovora je morala da ratifikuje Narodna skupština. Kraljevina SHS intenzivno je pratila vesti u kojim državama je bilo moguće uzeti zajam za stabilizaciju dinara, izgradnju železnice i javnih zgrada. Nakon obelodanjivanja tajne informacije o čehoslovačkom zajmu, ugovorenom kod National City banke u Njujorku, od 14 miliona dolara na 30 godina otplate sa kamatom od 8% aprila 1922, vlasti u Beogradu ubrzo su odlučile da se raspitaju u SAD za zajam.²⁰ Jedan od referata Poslanstva Kraljevine SHS u Vašingtonu predstavio je listu od nekoliko desetina najvažnijih američkih banaka koje su mogle da finansiraju jugoslovenske projekte.²¹ Obratile su se američkom Poslanstvu u Beogradu sa pitanjem koja banka bi imala podršku Stejt departmenta, pri čemu je državni sekretar Hjuz predložio Kun, Lob i Kompaniju (Kuhn & Loeb & Co.), Džej Pi Morgan i Kompaniju (J. P. Morgan & Co.), kao i Bler banku, koja je prva predstavila konkretan plan zajma u dve tranše.²² U to vreme, Bler banka bila je relativno

¹⁸ Herbert Hoover, *The Memoirs of Herbert Hoover, Years of adventure 1874–1920*, Macmillan Company, New York, 1951, pp. 172–177.

¹⁹ Vesna Aleksić, "Mission impossible of American Experts in Serbia 1919-1920" in: Ljubinka Trgovčević (ed.), *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, 2008, pp. 103–119.

²⁰ AJ, 371-13-1.

²¹ AJ, 371-1-89.

²² FRUS, 1922, Vol. II, pp. 1003–1004.

nepoznata u Sjedinjenim Državama i bez većih poslovnih transakcija u Evropi, gde je postepeno gradila poslovni kredibilitet.²³

Izveštaj američkog Sekretarijata za trgovinu za 1921. godinu istakao je finansijsku nelikvidnost Kraljevine SHS. Sa time se nije složila Bertron, Griskom i Kompanija (Bertron & Griscom & Co. bank), koja je potvrdila da Beogradu nedostaje novac, ali da se u zemlji ipak sprovodi stabilna fiskalna politika. Zato je ona predstavila svoj plan zajma marta 1922. uz podršku vojne obavestajne službe SAD.²⁴

Drugi akter u pregovorima bila je institucija državnog sekretara, koji je mogao da spreči jugoslovenski zajam kao ovlašćeni savetnik predsednika u interpretiranju političkih odluka.²⁵ On je vodio pregovore zasnovane na tri principa. Konačni dogovor o zajmu morao je imati formalno odobrenje Stejt departmenta bez obzira što je zajam nudila privatna američka banka. U praksi je to značilo da državni sekretar Čarls Hjuz nije bio spreman da odobri preporuku za sklapanje ugovora sve dok nije dobio garancije o ulaganju novca od zajma u ekonomsku obnovu zemlje.²⁶ Drugi faktor bio je nepromenljiv stav američke administracije po kojem vlada u Beogradu nije mogla da ispunjava obaveze prema inostranim akterima novcem od američkog zajma, što je značilo da dugove prema evropskim zemljama nije bilo moguće otplaćivati tim sredstvima. Treći element predstavljali su ratni dugovi Srbije, za koje je Stejt department insistirao da se formalno regulišu u dogovoru sa Kongresnom komisijom. Koliko je teško bilo pregovarati oko pitanja ratnih dugova potvrđuje činjenica da je Kraljevina bila poslednja zemlja koja je postigla dogovor sa komisijom, ne računajući Grčku i Jermeniju, čiji dugovi su bili neuporedivo manji.²⁷

Bler banka sledila je formalnu politiku svoje zemlje i konstruktivno je saradivala sa Stejt departmentom. Njoj je bilo važno da kreira pozitivnu reputaciju Jugoslovena u američkoj javnosti i da ih predstavi u najboljem svetlu investitorima, kako bi se što pre pokrenula prodaja državnih obveznica Kraljevine SHS na njujorškoj berzi. Time bi se izbegla tradicionalno loša letnja

²³ Susie J. Pak, "Where are they now, Blair & Co.,Inc.", *Financial History*, No. 125, 2018, pp. 30–35.

²⁴ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, op. cit., pp. 48–51.

²⁵ Ivo Visković, *Između zavere i birokratskog haosa, Kako se stvara spoljna politika SAD*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, str. 99.

²⁶ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, op. cit., p. 54.

²⁷ Predrag Krejić, Mitar Todorović, *Jugoslovensko-američki odnosi 1918–1945*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2015, str. 110–114.

sezona trgovanja na berzama i sakupio novac za prvu tranšu zajma. Dodatni problem koji je banka želela da preduhitri bile su vesti protiv sklapanja zajma i koje su navodile nestabilnu finansijsku i političku situaciju u Kraljevini.²⁸ Banka je računala na podršku javnosti s obzirom na to da javno mnjenje formira svoje stavove i preko novinskih napisa, pri čemu je najviše zainteresovano za ekonomska i bezbedonosna pitanja.²⁹

PRVA FAZA PREGOVORA

Preliminarnu ponudu Bler banke 21. aprila 1922. Jugoslovenima je saopštio Henri Persival Dodž, ministar opunomoćenik američkog Poslanstva u Beogradu. On je informisao Hjuza o ponudi banke od 100 miliona dolara, sa kamatom od 8%, pri čemu bi se prva tranša od 30 miliona uložila u stabilizaciju dinara na tržištu a veći deo na izgradnju i rekonstrukciju Jadranske železnice sa izgradnjom velike brodske luke.³⁰ Jugoslovenska strana potvrdila je Hjuzu istu informaciju, budući da je poslanik u Vašingtonu, Slavko Grujić, primio zvaničnu ponudu ugovora od Džejmisa Forbsa, zastupnika banke u Londonu 28. aprila.³¹

Prva prepreka potencijalnom zajmu pojavila se krajem aprila, izveštajem o dugovima inostranih vlada Sjedinjenim Državama u studiji nezavisne izdavačke kuće Kimber i Kompanije (Kimber & Co.)³² Postavilo se pitanje neispunjenih obaveza Srbije, zbog čega je Grujić reagovao kako bi sprečio diskreditaciju Kraljevine i eventualno povlačenje Bler banke iz pregovora. Negirao je tvrdnje da se ne izmiruju dospele rate i da Državna direkcija za monopol uzima prihode i ne isplaćuje ih ulagačima, obrazloženjem da je u statusu

²⁸ AJ, 371-13-85.

²⁹ Ivo Visković, *Između zavere i birokratskog haosa, Kako se stvara spoljna politika SAD*, nav. delo, str. 135–136.

³⁰ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1002.

³¹ AJ, 371-13-2.

³² A. W. Kimber Company, *Kimber's Record of Government debts and other Foreign Securities 1921*, The University of Illinois Library, 1921. Do početka pregovora postojala su tri izdanja zbornika nezavisnih izdavača o inostranim dugovima prema Sjedinjenim Državama za 1916, 1918. i 1921. godinu. Svaka država koja je finansijski saradivala sa SAD predstavljena je osnovnim ekonomskim i geografskim podacima, sa uvidom u valutnu i monetarnu politiku, saznanjima o postojećoj infrastrukturi, stanju u javnim finansijama i obimom ekonomskih aktivnosti. Srbija, odn. Kraljevina SHS spomenuta je u negativnom kontekstu za 1921. godinu zato što nije plaćala kamate na osnovne dugove Parizu i Londonu od 1914. i zbog lošeg opšteg finansijskog poslovanja.

restrukturiranja.³³ Brza Grujićeva reakcija je bila neophodna pošto je Čarls Hjuz ubrzo zatražio od američkog Poslanstva zvanične dokaze o isplati srpskih dugova i izveštaje o stabilnosti dinara.³⁴ Određeno olakšanje osetilo se nakon sastanka Upravnog odbora direktora Bler banke sa državnim sekretarom i sekretarom za trgovinu Herbertom Huverom. Tada je Hjuz ostao tih pošto je njemu bilo važno da se novac od zajma ne iskoristi za otplatu dugova drugim zemljama ali je zato Huver, sa druge strane, izrazio zadovoljstvo zato što je potvrđena namera da će se sredstva potrošiti na obnovu zemlje, izgradnju železnice i jednog broskog pristaništa na Jadranu.³⁵ Kako bi što pre zaključila ugovor i izbegla prepreke, poput neregulisanih srpskih ratnih dugova, Bler banka angažovala je eminentne finansijske organizacije da istraže Grujićeve demante Kimberovih navoda.³⁶ U prilog svim akterima dobrodošao je zaključak međunarodne ekonomske konferencije u Đenovi, održane između aprila i maja te godine, gde konkretna i završna rešenja povodom zaduživanja saveznika za vreme rata još uvek nisu bila donesena u obavezujućoj formi. Ipak, pošto SSSR nije bio oslobođen dugova prema konačnoj odluci konferencije, ostale zemlje, a pogotovu male zemlje, nisu mogle da računaju na ishod koji bi išao njima u korist.³⁷

Novi problem stvorio se preranim vestima u američkoj štampi o pregovorima, jer su pojedini njujorški listovi preneli objavu jugoslovenskog Presbira od 11. maja.³⁸ Njujork tajms (New York Times) izrazio je skepsu o predloženom finansiranju navodeći da je visina iznosa nerealna i da vodeće njujorške banke ne veruju u istinitost objave. Pored loše reklame, Bler banka bila je nezadovoljna i navodima o projektima za koje će se zajam upotrebiti. Zbog toga su predstavnici banke zamolili Grujića da uz pomoć njihovog savetnika za štampu ublaži štetne napise u intervjuu za javnost.³⁹ Novim tekstovima uz njegove sugestije, Njujork tajms i Njujork tribjun (New York Tribune), preneli su informacije sa drugačijom konotacijom. Istaknuti su ekonomski uspesi Kraljevine, dvostruko povećani izvoz robe u odnosu na 1921, kao i usaglašavanje ekonomske politike sa odlukama pomenute međunarodne konferencije u Đenovi ranije te godine. Grujić je posebno govorio o stabilizaciji bezbedo-

³³ AJ, 371-13-4.

³⁴ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1002.

³⁵ AJ, 371-13-26.

³⁶ AJ, 371-13-28.

³⁷ Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015, str. 234–239.

³⁸ AJ, 371-13-29.

³⁹ AJ, 371-13-30.

nosne situacije u Jugoslaviji navodeći da je ona članica saveza Male Antante čime je redukovala izdatke za naoružanje. Ulaganjem zajma u transportnu infrastrukturu, vlada u Beogradu nadala se podršci SAD čime bi produžila saradnju dve zemlje ostvarenu tokom prethodnih odnosa sa Srbijom.⁴⁰

Potencijalno najveći problem predstavljali su novinski napisi o stvaranju nezavisne Makedonije i Hrvatske republike. Još jedan razlog zašto je Grujić spomenuo članstvo u Maloj Antanti bilo je ublažavanje navodnih vojno-političkih problema u tim oblastima. Kraljevina je obavestila javnost da ne postoji makedonski separatistički pokret već organizovano subverzivno delovanje zvanične Bugarske. Poslanstvo u Vašingtonu primilo je zahtev iz Beograda 24. maja da na teritoriji SAD upozna javno mnjenje o bugarskim aspiracijama prema Makedoniji.⁴¹ Od tada pa do 6. juna Grujić je u dva navrata lično informisao državnog sekretara o bugarskim zlodelima na granici i upadima komita na teritoriju Srbije.⁴² Politička i bezbedonosna stabilnost bila je od najvišeg značaja za Bler banku jer je doprinosila kreiranju pozitivne percepcije o Kraljevini u očima potencijalnih kupaca obveznica na njujorškoj berzi.

DRUGA FAZA PREGOVORA

Znatno ozbiljniji pregovarački pristup Bler banka je pokrenula nakon nezadovoljstva kancelarije Foreign Trade Advisora pri Stejt departmentu, zbog toga što Beograd nije pokazao inicijativu da se postigne sporazum sa WWFDC oko postojećih ratnih dugova.⁴³ Čarls Hjuz takođe nije nameravao da preporučiti sklapanje ugovora sve dok formalno ne dobije dokument jugoslovenske strane makar o namerama da se regulišu dugovanja.⁴⁴ Iz tih razloga predstavnik banke je lično u Beogradu preneo plan o potrošnji zajma. Prema inicijalnom okviru prve tranše, 15 miliona dolara bi se potrošilo na opšte potrebe, 10 miliona na železnicu a jedan milion na zaostale dugove Srbije kompaniji Standard Ojl.⁴⁵ Užurbanost Bler banke može se objasniti i činjenicom da je vlada Kraljevine dobila konkurentsku ponudu za zajam od Bertron banke. Na osnovu te ponude i izjave predsednika banke Semjuela Bertrona nakon sastanka sa Herbertom Huverom, na realizaciju ugovora američkih banaka sa inostranim vladama u velikoj meri uticalo je mišljenje sekretara za

⁴⁰ AJ, 371-13-13.

⁴¹ AJ, 371-5-85/86.

⁴² AJ, 371-5-87/88/89.

⁴³ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1006.

⁴⁴ AJ, 371-13-47.

⁴⁵ AJ, 371-13-47.

trgovinu.⁴⁶ Bertronova ponuda bila je zajednički pripremljena sa Holgarten i Kompanijom (Hallgarten & Co.) ali zbog toga što je ova banka deponovala novac i hartije od vrednosti građana Nemačke i Austrougarske, mogući predmet konfiskacije državnih organa SAD, ponuda Semjuela Bertrona razmatrana je sa manje entuzijazma. Za vreme rata Holgarten banka nije bila pod sekvestrom ali je primala velike novčane uloge i hartije od vrednosti građana neprijateljskih država.⁴⁷

Situacija sa američkom vladom komplikovala se iz nekoliko razloga. Kumanudi je morao da ublaži i preformuliše nespretnu izjavu predsednika Narodne skupštine o tome kako je nemoguća isplata dugova Sjedinjenim Državama. Drugi razlog bilo je sporo odvijanje nagodbe sa Kongresnom komisijom za naplatu ratnih dugova. Pošto je tek krajem maja Kraljevina započela pregovore sa WWFDC, Bler banka pokušala je da razdvoji pitanje dugova sa pitanjem odobrenja zajma. Uz to, ona je pažljivije formulisala odredbe o potrošnji novca s obzirom na to da su američki zvaničnici uveliko pretresali postojeće ugovore američkih banaka sa stranim državama. Nedavno sklopljen čehoslovački zajam nije upotrebljen prema ugovorenim odredbama, zbog čega su se američke institucije aktivnije uključile u procese ugovaranja zajmova sa inostranstvom.⁴⁸ Da bi relaksirao odnose sa Stejt departmentom, Kumanudi je odobrio izdavanje čekova od 200.000 dolara za isplatu Standard Ojlu i formalno obećao da se američkim novcem neće regulisati obaveze prema trećim stranama.⁴⁹ Dodatni razlog koji je komplikovao pregovore bilo je nerealan raspitivanje Beograda o većem iznosu zajma (spomenuta je cifra od ukupno 125 miliona dolara), pri čemu bi prva tranša iznosila čak 50 miliona dolara i gde bi se dobar deo para utrošio na tekuće potrebe. Ukoliko bi se postigao dogovor o većem iznosu zajma, Kraljevina je obećala da bi se odmah postiglo i rešenje za isplatu ratnih dugova. Tada su prvi put predstavnici beogradske vlade u pregovore uveli pitanje odnosa SAD prema ostalim dužnicima, poput Engleske i Francuske. Pošto one nisu regulisale dugove i kamate prema Vašingtonu, bilo bi nepravedno to očekivati od Kraljevine SHS, posebno zbog ogromnih razaranja koja su Srbiju teško pogodila i ekonomski unazadila.⁵⁰ Oštrij stav pokazao je ministar spoljnih poslova, Momčilo Ninčić, jer je zahtevao da Grujić naglasi kako je zajam neostvariv ukoliko Stejt department traži da se od prve tranše isplate kamate na dugove. Zemlja se obnavljala sopstvenim resursima i još uvek nije dobila odštetu od ratnih reparacija, zbog

⁴⁶ AJ, 371-13-34.

⁴⁷ AJ, 371-13-35.

⁴⁸ AJ, 371-13-36.

⁴⁹ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1008.

⁵⁰ FRUS, 1922, Vol. II, p. 1010.

čega se Ninčićeva instrukcija odnosila na to da se pregovori sa Kongresnom komisijom za ratne dugove jasno odvoje od pregovora o zajmu.⁵¹

Kako bi razjasnio odredbe i ubrzao pregovore, državni sekretar se aktivnije uključio u proces. Hjuze je eksplicitno naveo da će preporuka Stejt departmenta nedvosmisleno zavisiti od namera Jugoslovena kako će potrošiti zajam. Novac se nije smeo iskoristiti na naoružanje i tekuće finansijske troškove već na obnovu ekonomskog potencijala i železničku prugu.⁵² Sve do 1939. godine američke vlade bile su obazrive povodom naoružavanja na Balkanu i uvek su radile na ograničavanju nabavki vojne tehnike i militarizacije, sa izuzetkom kupovine Kurtis Rajt (Curtiss Wright) aviona 1931. godine. Smatrale su da se tradicionalne jugoslovenske kupovine oružja od Francuske i Čehoslovačke nalaze pod relativnom kontrolom i da ne prevazilaze redovne potrebe kraljevske vojske.⁵³ S obzirom na to da je Hjuze bio jedan od petorice glavnih donosilaca odluka u upravnom organu WWFDC, on je i te kako bio upoznat sa teškoćama dužničkih zemalja u pregovorima. Nakon finalne sednice komisije, obavestio je Grujića da SAD neće zahtevati od Kraljevine da isplati kamate na dugove od novca Blerovog zajma.⁵⁴ Banka i vlada u Beogradu potpisali su preliminarni ugovor 5. juna 1922. pošto se obema stranama žurilo, ali bez formalnog pristanka Stejt departmenta, čime su izazvali određenu neprijatnost američkoj administraciji, jer zajam ne bi bio moguć bez odobrenja državnog sekretara u bilo kom slučaju.⁵⁵

ZAVRŠNA FAZA I REZULTAT BLEROVOG ZAJMA

Tokom poslednje faze pregovora, Grujić je prisustvovao banketu u organizaciji Bler banke. Tom prilikom upoznao je potencijalne kupce kraljevskih obveznica sa političkim dešavanjima u Beogradu i čitavoj zemlji. Bezbedonosna situacija bila je važan faktor tokom predstojeće prodaje i loši uslovi mogli su da poremete početak finansijskog povezivanja sa SAD. Italijanski agenti širili su propagandu i o crnogorskom separatizmu, pored makedonskog. Grujić je demantovao napise Njujork Heralda (New York Herald), prema kojem blok hrvatskih političara pri zvaničnoj vladi nije nameravao da prihvati Blerovo

⁵¹ AJ, 371-13-37.

⁵² FRUS, 1922, Vol. II, p. 1010–1012.

⁵³ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, op. cit., p. 181.

⁵⁴ AJ, 371-13-52.

⁵⁵ AJ, 371-13-56/57.

finansiranje. On je postupno objasnio italijanske napade u okviru Jadranskog pitanja i aneksije Rijeke.⁵⁶ Bilo je važno objasniti problem na Jadranu, zato što su iz perspektive američke spoljne politike Kraljevina SHS i Italija bile savezničke države, s tim da je Italija pokazivala neskrivene vojne i teritorijalne aspiracije prema Dalmaciji. Kada je još predsednik Vilson shvatio da Italija za sopstvene političke ciljeve upotrebljava stacionirani američki vojni kontigent na jugoslovenskoj obali, on je povukao nazad pešadijske trupe u Sjedinjene Države i održavanje mira na Jadranu prepustio američkoj mornarici neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata.⁵⁷

Nakon skupštinske procedure, Kraljevina SHS usvojila je pravni akt koji je predviđao da se opšte potrebe države nadoknade zajmom od američke banke Blair & Co., Inc. On je iznosio 100 miliona dolara u zlatu sa godišnjom kamatom od 8%. Rok otplate bio je određen do 1962, s tim da se sa otplatom počne 1932. Zajam je bio predviđen u dve tranše. Kraljevina je očekivala prvu tranšu, seriju A, odmah nakon završetka upisa kupaca obveznica u junu na berzi.⁵⁸ Skupštinske zamerke odnosile su se na učešće „Kompanije za železnicu i morsku luku” (Railway and Port Construction Company) iz Guernsey-a u procesu izgradnje Jadranske železnice, jer se u ogromnoj meri na taj način favorizovala američka privreda.⁵⁹ Dok su pregovori trajali, početkom maja primedbu je tada uputio i kasniji viceguverner Narodne banke, Ivo Belin. U svojoj kritici izgradnju železnice okarakterisao je kao jednu „megalomaniju”, ali nije se suprotstavljao zajmu kao takvom, već je kritikovao način upotrebe i korišćenje sredstava.⁶⁰ Petnaestak godina kasnije, uoči izbijanja Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, američki ambasador u Beogradu Artur Blis Lejn, Ivo Belina opisao je kao „antibritanica i antiamerikanca”, jer je čvrsto branio stabilnost dinara i time otežavao sklapanje trgovinskog ugovora između Sjedinjenih Država i Jugoslavije.⁶¹ Ipak, antianglosaksonska kvalifikacija Belina je preoštra, s obzirom na to da se on tokom 1935. godine izričito suprotstavljao povećavanju obima uvoza iz Nemačke robom koja nije neophodna, samo da bi se poravnali

⁵⁶ AJ, 371-13-62/64/65.

⁵⁷ Dr. A.C. Davidonis, *The American Naval Mission in the Adriatic 1918–1921*, Office of Records Administration, Navy Department, Washington, 1943, pp. 1–5.

⁵⁸ Ivan M. Becić, *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, str. 336.

⁵⁹ Smiljana Đurović, *Sa Teslom u novi vek, nova sinteza istorije – izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918–1941*, nav. delo, str. 202.

⁶⁰ Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd, 2003, str. 174.

⁶¹ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, op. cit., p. 177, 198.

knjigovodstveni računi, pri čemu je nastojao da zaštiti jugoslovenske interese zalaganjem za pragmatičnu međunarodnu tržišnu orijentaciju Jugoslavije.⁶²

Zaduživanje Blerovim zajmom bio je i odgovor jugoslovenske vlasti na novu geopolitičku realnost. Preduslov za kreiranje jugoslovenske privrede bio je povezan saobraćaj, preuređen za potrebe nove države u vidu železnice iz unutrašnjosti ka Jadranu. Na taj način obezbedili bi se olakšan pristup međunarodnoj trgovini i pojačana ekonomska nezavisnost. Novi faktor nakon Prvog svetskog rata bila je pojava američke robe u basenu Mediterana. Ona je intenzivirala trgovačke odnose u Sredozemlju i integracija sa tim ekonomskim prostorom smanjila bi jugoslovensku ekonomsku zavisnost od Srednje Evrope i Gornjeg Podunavlja. U svrhu izgradnje železnice kreiran je Biro američkih inženjera koji je inicirao ekonomsku studiju izvodljivosti o izgradnji pruga. Američki zajam trebalo je da omogući ekonomsku samostalnost i promoviše ujedinjenje jugoslovenskih naroda.⁶³

Prodaja jugoslovenskih državnih obveznica prošla je loše. Broj kupaca pokrивao je iznos od 15 miliona dolara, deset miliona manje od predviđene sume prve serije. Slaba prodaja može se objasniti neatraktivnošću obveznica i posledicom italijanske propagande, zbog čega je emisioni kurs ostao nizak sve do 1927. Čitava situacija stvorila je nezadovoljstvo kod svih strana. Bler banka okrivila je obe državne vlade zbog tromosti u pregovorima kao glavni razlog slabe prodaje, uz očekivano lošu letnju sezonu. Stejt department mogao je da pruži više političke podrške u pregovorima i svoju javnost argumentovanije uveri u bezbednu kupovinu kraljevskih obveznica. Sa druge strane, beogradske vlasti snosile su odgovornost za lošu komunikaciju tokom pregovora i sporost u predstavljanju svog plana za realizaciju zajma i potrošnju novca.⁶⁴ Prva serija „A” iznosila je 15,25 miliona dolara, od kojih je jedva 250.000 potrošeno na železnicu a lavovski deo na tekuće potrebe i budžetski deficit.⁶⁵

⁶² Perica Hadži-Jovančić, *The Third Reich and Yugoslavia, An Economy of Fear, 1933–1941*, Bloomsbury Academic, London, 2020, p. 52.

⁶³ Smiljana Đurović, *Sa Teslom u novi vek, nova sinteza istorije – izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918–1941*, nav. delo, str. 203.

⁶⁴ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, op. cit., pp. 54–57.

⁶⁵ Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, nav. delo, str. 177.

POLITIČKE POSLEDICE BLEROVOG ZAJMA

Finansijska veza sa SAD preko Blerovog zajma izvršila je uticaj na spoljnu politiku Kraljevine SHS. Ona nije mogla da se osloni na podršku Engleske ili Francuske u Jadranskom pitanju protiv Italije zbog francusko-nemačkih suprotnosti u tom periodu. Nastojala je da zajmom izgradi alternativnu morsku luku i time kompenzuje gubitak Rijeke, koji će se formalno ostvariti Rimskim ugovorom 1924. Pristaništem u Kotorskom zalivu kreirala bi se protivteža lukama na severu, sprečila italijanska hegemonija na Jadranskom moru i potencijalno vojno iskrcavanje u balkanskom zaleđu. Pošto je Italija uporno zahtevala albansku luku u Valoni na Pariskoj mirovnoj konferenciji, ukoliko bi ostvarila taj plan, postojala je verovatnoća da se jadranske trajektorije nađu u apsolutno kontrolisanom italijanskom prostoru. Gubitak Rijeke označio je nestanak poslednje velike luke preko koje je Kraljevina SHS imala kontakt sa trgovinom u Mediteranu i otežao linije komunikacija sa SAD s obzirom na to da je Jadran bio međuprostor povezivanja dve zemlje. Uvećani broj jugoslovenskih iseljenika našao se u izolaciji. Do kraja 1924. svega dva američka putnička broda posetila su Kraljevinu kao rezultat nedostatka pristaništa, ali i promenjene američke imigracione politike.⁶⁶

Čarls Hjuz nije se protivio izgradnji luke i železnice već je insistirao na povezivanju unutrašnjosti i primorja jugoslovenskom železnicom. Američka strana nije imala primedbi kad god je tema pregovora bila izgradnja velike morske luke i železnice, ali jeste pokušavala da poveže pitanje ratnih dugova sa zajmom. Pored jačanja civilnog saobraćaja, železnica bi omogućila olakšano dopremanje vojnih trupa i naoružanja iz udaljenih krajeva ka Jadranu. Državni sekretar je, formulišući američku spoljnu politiku u jednom od svojih izlaganja, istakao značaj železnice za vođenje kopnenih ratova.⁶⁷ Mobilizacija sprovedena 1921. ukazala je na probleme mobilnosti vojske i usporavanja saobraćaja u privredi.⁶⁸ Dok bi trajalo prikupljanje novca za drugu seriju zajma, kompanija iz Gernzija trebalo je da sazna podatke o konfiguraciji terena za izradu pruga. Podršku Kraljevini iz SAD krajem 1921, za vreme italijanske vojne pretnje, pojačalo je prisustvo američkog ratnog broda Juta (Utah) u Kotorskom zalivu pod komandom admirala i šefa obaveštajnog odseka

⁶⁶ Linda Killen, *Testing the Peripheries, US-Yugoslav Economic relations in the interwar period*, op. cit., p. 36.

⁶⁷ Predrag Krejić, Mitar Todorović, *Jugoslovensko-američki odnosi 1918–1945*, nav. delo, str. 80.

⁶⁸ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, Knjiga prva (1921–1930)*, Arhiv Jugoslavije Globus/Zagreb, Beograd, 1986, str. 86.

Pomorskog sekretarijata, Alberta Niblaka. Saveznik vladi u Beogradu, on je odlikovan Karađorđevom zastavom sa mačevima, ordenom 2. stepena. Niblak je u obaveštajnim referatima pisanim za potrebe američke mornarice podržavao jugoslovensku stranu, nije imao reči hvale za Rim, koji je optužio da je pružio političku podršku D'Anunciju u okupaciji Rijeke. Dolazak američke ratne mornarice i admirala Niblaka predstavljao je određenu demonstraciju vojne sile uperenu protiv italijanskih pretenzija.⁶⁹ Uvek dobro obavješteni Englezi primetili su njegove javne govore u Kotoru sa antiitalijanskim prizvukom.⁷⁰

Nadmoć Italije u basenu Jadranskog mora nije se uklapala u Vilsonov posleratni program „Četrnaest tačaka“. Prema njemu, svaka država imala je pravo na slobodan ekonomski prosperitet, koji bi se Kraljevini SHS uskraćivao italijanskom kontrolom svih strateški i ekonomski važnih luka. Uostalom, predsednik Vilson je u razgovorima sa predstavnicima rimske vlasti isticao načelo privredne ravnoteže dve zemlje u basenu Jadrana.⁷¹

ZAKLJUČAK

Postojale su tri polazne osnove američke administracije u pregovorima povodom odobravanja zajma. Prva se odnosila na finalnu i zvaničnu preporuku Stejt departmenta. Ona je bila neophodna američkim privatnim bankama koje su nameravale da pozajme novac inostranim vladama. Na početku su pregovori iz tog razloga bili otežani jer je državni sekretar Čarls Hjuz insistirao da se postigne dogovor oko ranijih dugova i kamata. Sve dok Kraljevina nije pokazala inicijativu o dogovoru sa Kongresnom komisijom, Stejt department ostao je nedorečen i nije pokazivao znake odobravanja. Činjenica da na kraju nije traženo vraćanje kamata ipak nije bila rezultat pregovora već opšti stav prema svim dužnicima.

Druga osnova u pregovorima ogledala se u uslovljavanju namene novca od zajma. Američka vlada zahtevala je da se uloži u ekonomsku obnovu i željezničku infrastrukturu, dok je vlast u Beogradu nameravala da najpre pokrije budžetski deficit, tekuće troškove i ojača valutu a zatim započne izgradnju infrastrukture. Ona je imala problem da ubedi Hjuza u svoju viziju potrošnje zajma s obzirom na to da se rešavanje stabilnosti valute nije uklapalo u američki koncept rekonstrukcije evropske privrede i saobraćaja, čime je pokazano odsustvo dugoročne politike.

⁶⁹ AJ, 371-8-36/37.

⁷⁰ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, Knjiga prva (1921–1930)*, nav. delo, str. 246.

⁷¹ Dragoljub R. Živojinović, *U potrazi za zaštitnikom – studije o srpsko-američkim vezama 1878–1918*, Albatros plus, Beograd, 2011, str. 459.

Treća pregovaračka osnova Stejt departmenta odnosila se na zabranu ulaganja zajma u naoružanje i vojnu opremu, zbog čega je usko vezana za vojni sistem i bezbednost Kraljevine SHS. Ukupan stepen evropske bezbednosti bio je nizak nakon svetskog rata, sa vojskama rasutim po regionima, zbog čega je Stejt department naoružavanje posmatrao negativno. Sklapanje odbrambenog saveza sa Rumunijom i Čehoslovačkom podržao je bez primedbi pošto je doprinosa regionalnoj povezanosti i smanjivanju tenzija. Iako je trebalo da Jadranska železnica u prvom redu doprinese ekonomskoj povezanosti, Stejt department bez sumnje je znao da će železnica sa pristaništem u Kotoru biti u funkciji bezbedonosnog sistema. Kotorska luka predstavljala bi prvi stub zaštite i trgovine na Jadranu. Vojna ugroženost iz većine pravaca smanjivala je potencijal odbrane pošto je punom mobilizacijom Kraljevina mogla da brani samo pojedine i strateški najugroženije oblasti. Pruge na mnogim linijama nisu postojale, a tamo gde jesu bile su lošeg kvaliteta i nisu mogle da maksimiziraju brzo razmeštanje trupa. Stejt department nedvosmisleno je insistirao da najveći deo Blerovog zajma finansira izgradnju Jadranske železnice, čime bi (in)direktno uticao na povećanje vojne bezbednosti Kraljevine SHS.

Pregovori su vođeni oko dva tematska stuba. Prvi se odnosio na visinu zajma i finansijske uslove dok je drugi pratio američki zahtev da se prethodni dugovi i kamate implementiraju u proces emitovanja zajma i regulišu jednim opštim zajedničkim ugovorom. Tokom trajanja prve faze, Hjuze nije dovodio u pitanje isplatu kamata od zajma ali je nakon upoznavanja sa prilikama u Kraljevini i zbog svetskih ekonomskih dešavanja kreirao razdvojene procese. Od emitovanja prve serije zajma polovinom 1922. vlada u Beogradu posebnim kanalom krenula je da pregovara sa WWFDC oko isplate ratnih dugova i kamata.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arhiv Jugoslavije, Fond 371 – Poslanstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije u Vašingtonu.
- [2] Aleksić Vesna, "Mission impossible of American Experts in Serbia 1919-1920" in: Ljubinka Trgovčević (ed.), *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, 2008, pp. 103–119.
- [3] Avramovski Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, Knjiga prva (1921–1930)*, Arhiv Jugoslavije Globus/Zagreb, Beograd, 1986.
- [4] Becić Ivan M., *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd, 2003.
- [5] Becić Ivan M., *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.

- [6] Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1922. Volume I, II, (FRUS), Washington, Government Printing Office, Publication 1156, 1938.
- [7] Dr. Davidonis A.C., *The American Naval Mission in the Adriatic 1918–1921*, Office of Records Administration, Administrative Office, Navy Department Library, Washington 1943.
- [8] Đurović Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1986.
- [9] Đurović Smiljana, *Sa Teslom u novi vek, nova sinteza istorije – izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918–1941*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- [10] Gnjatović Dragana, *Stari državni dugovi – prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd, 1991.
- [11] Hadži-Jovančić Perica, *The Third Reich and Yugoslavia, An Economy of Fear, 1933–1941*, London, 2020.
- [12] Hoover Herbert, *The Memoirs of Herbert Hoover, Years of adventure 1874–1920*, Macmillan Company, New York, 1951.
- [13] Killen Linda, *Testing the Peripheries, US–Yugoslav Economic relations in the interwar period*, Columbia University Press, New York, 1994.
- [14] A. W. Kimber Company, *Kimber's Record of Government debts and other Foreign Securities 1921*, The University of Illinois Library, 1921.
- [15] Krejić Predrag, Todorović Mitar, *Jugoslovensko-američki odnosi 1918–1945*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2015.
- [16] Lempi Džon R., *Jugoslavija kao istorija, Bila dvaput jedna zemlja*, Dan Graf, Beograd, 2004.
- [17] Ostojić-Fejić Ubavka, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1994.
- [18] Pak Susie J., "Where are they now, Blair & Co.,Inc.", *Financial History*, No. 125, 2018, pp. 30–38.
- [19] Popov Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.
- [20] Rosati Jerel A. & Scott James M., *The Politics of United States Foreign Policy*, Wadsworth, 2011.
- [21] Šulcinger Robert D., *Američka diplomatija od 1900*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Beograd, 2011.
- [22] Tuz Adam, *Potop, Veliki rat i prekrajanje svetskog poretka 1916–1931*, Clio, Beograd, 2019.
- [23] Visković Ivo, *Između zavere i birokratskog haosa, Kako se stvara spoljna politika SAD*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007.

- [24] Vuković Slobodan, „Strategija lažnog mira u kući, ekonomski odnosi između regiona u Kraljevini Jugoslaviji”, *Sociološki pregled*, Vol. XXXIX, br. 4, Beograd, 2005, str. 461–496.
- [25] Živojinović Dragoljub, *U potrazi za zaštitnikom – studije o srpsko-američkim vezama 1878–1918*, Albatros plus, Beograd, 2011.

Boban Marjanović

FINANCIAL RELATIONS BETWEEN THE UNITED STATES AND THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES – BLAIR’S LOAN 1922

Abstract

The paper deals with the negotiations of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the American administration and the New York based bank Blair Co. & Inc. on a national loan in 1922. After the World War One, the United States were dominant international financial force, which created a set of financial rules to be used for cooperation with other countries. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes needed money for the renewal of infrastructure and saw the possibility of a loan from the American banks. The negotiations, based on two frameworks, were conducted in three phases. On one side, the amount of the loan was discussed, while on the other hand, the American representatives insisted that the government in Belgrade settle the previous debts of the Kingdom of Serbia to the United States. The negotiations were obstructed by Italy due to the diplomatic conflict with the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Its intention was to slow down the Yugoslav infrastructural connection of the interior with the Adriatic Sea through the construction of a railway that would be financed with the money of an American loan. The aim of the paper is to explain the negotiation process on Blair’s loan, the observable results and the indirect consequences of the loan on the security of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Key words:

United States of America, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Blair & Co., Inc., Blair’s loan, WWFDC, Adriatic railway, World War One war debts.

Suzana Mihajlović Babić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Percepcija korisnika novčane socijalne pomoći o programima podrške minimalnom prihodu u Gradu Beogradu**

Apstrakt

Poslednjih godina, uslovljeno različitim političkim i ekonomskim krizama u Evropi, kao i vrednosnom orijentacijom Evropske unije ka aktivnoj inkluziji, programi podrške minimalnom prihodu predstavljaju osnov borbe protiv siromaštva u evropskim državama. Predmet rada su programi podrške korisnicima novčane socijalne pomoći u Republici Srbiji, odnosno način implementacije i ishodi ovih programa iz perspektive korisnika. Fokus rada je na opisu i analizi programa podrške siromašnoj i socijalno isključenoj populaciji koju obezbeđuje državni sektor, kao i na sticanju dubljih saznanja o iskustvima korišćenja ovih programa podrške u Gradu Beogradu. Istraživanje je sprovedeno tokom 2019. godine u centrima za socijalni rad u šest opština (Lazarevac, Grocka, Obrenovac, Stari grad, Palilula i Voždovac), sa učešćem pedeset dva korisnika. Podaci su prikupljeni putem posebno dizajniranog upitnika, obrađeni u programu SPSS, dok je u kvalitativnom delu istraživanja primenjena tematska analiza. Rezultati istraživanja ukazuju na nisku efektivnost programa podrške, pretežno uzrokovanu karakteristikama

* suzana.mihajlovic@fpn.bg.ac.rs

** Rad je zasnovan na neobjavljenim podacima iz istraživanja sprovedenog za potrebe izrade doktorske disertacije autorke „Efekti programa podrške korisnicima minimalnog prihoda u Gradu Beogradu – implikacije na kreiranje socijalne politike”, koja je odbranjena 2020. godine na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka.

legislativnog uređenja i implementacije programa podrške u nacionalnom i lokalnom kontekstu.

Ključne reči:

novčana socijalna pomoć, korisnici, ishodi, programi podrške, Grad Beograd

UVOD

Programi podrške siromašnima u Republici Srbiji su u protekle dve decenije bili predmet reformi, prilikom kojih se menjao strateški, zakonski i institucionalni okvir borbe protiv siromaštva. Strateški pristup borbi protiv siromaštva sve do 2009. godine bio je uokviren dvema strategijama, Strategijom za smanjenje siromaštva, iz 2003, i Strategijom razvoja socijalne zaštite, iz 2005. godine. Nakon njih, podstaknuto procesom pristupanja Evropskoj uniji, 2009. godine se uvodi pojam socijalnog uključivanja u proces kreiranja politika, čijim uvođenjem se dvojako menja pristup države prema problemu siromaštva. Prvo, dolazi do proširenja shvatanja koncepta siromaštva u nacionalnim okvirima, od apsolutnog prema relativnom konceptu, s obzirom na to da, pored obezbeđenja prihodne dimenzije blagostanja, u programima javnih politika su sve češće uvažena nastojanja za uključivanjem ranjivih populacija u sfere rada, obrazovanja, zdravlja i stanovanja. U oblasti socijalne zaštite, kreiranje politike zasnovano na pristupu socijalnog uključivanja zvanično je otpočelo donošenjem novog Zakona o socijalnoj zaštiti 2011. godine, u kome je navedeno da se pružanje socijalne zaštite korisnicima sprovodi sa ciljem „obezbeđenja egzistencijalnog minimuma i podrške socijalnoj uključenosti”.¹

Sa druge strane, modernizacija sistema socijalne zaštite proteklih godina odnosila se, između ostalog, i na izgradnju modela integralne socijalne zaštite. Integralni model socijalne zaštite je uključivao razvoj usluga u oblasti socijalne zaštite, koje će činiti dodatak novčanim naknadama u okviru sistema podrške siromašnima. Istovremeno, on je podrazumevao i uvažavanje specifičnih okolnosti korisnika sistema socijalne zaštite „kojima su najčešće potrebne povezane usluge iz drugih segmenata sistema”.² Povezano sa tim, u cilju razvoja usluga socijalne zaštite, sistem socijalne zaštite je u određenoj meri decentralizovan, te su lokalnom nivou prenete određene nadležnosti za formulisanje podrške siromašnima. Novčane naknade iz sistema socijalne zaštite, izuzev jednokratne pomoći, zasnovane su na dekoncentrisanom sistemu, dok

¹ Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011, čl. 5.

² Natalija Perišić, *Socijalna sigurnost – pojmovi i programi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 191.

se u oblasti usluga socijalne zaštite „kombinuju centralistički i različiti modeli decentralističkog pristupa, što može izazvati različite dileme oko ingerencija, prava i obaveza”.³

Kao posledica sprovedenih reformi prošireno je shvatanje odgovora državnog sektora na rizike siromaštva i socijalnog isključivanja, te su u okviru državnog sistema podrške razvijeni programi podrške minimalnom prihodu⁴ u različitim oblastima politika i sa podeljenom nadležnošću između nacionalnih i lokalnih aktera. U okviru sistema socijalne sigurnosti, najznačajniji nacionalni program pripada sistemu socijalne zaštite – novčana socijalna pomoć (NSP), usmeren je ka ublažavanju finansijskog siromaštva i definisan je Zakonom o socijalnoj zaštiti, dok je razvoj dodatnih naknada i usluga socijalne zaštite za siromašne građane prepušten lokalnim samoupravama i drugim pružaocima usluga iz civilnog i privatnog sektora.⁵ Drugo, u okviru podrške porodicama sa decom u Republici Srbiji, Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom iz 2018. godine propisuje za porodice slabijeg materijalnog stanja

³ Miroslav Brkić, „Decentralizacija sistema socijalne zaštite u Srbiji: između željenog i mogućeg”, *Srpska politička misao*, broj 1/2012, Vol. 35, str. 284.

⁴ Nova kovanica „programi podrške minimalnom prihodu” podrazumeva programe podrške iz sistema socijalne zaštite i programe podrške u politici zapošljavanja, obično uključujući mrežu programa podrške sa nacionalnog nivoa koja se dopunjuje i proširuje na regionalnom/lokalnom nivou. Programi podrške minimalnom prihodu mogu se definisati kao „esencijalne šeme podrške prihodu koje obezbeđuju sigurnosnu mrežu za one koji ne rade ili nemaju pristup pristojnom poslu i nemaju pravo na isplate iz socijalnog osiguranja ili one kojima su prava na njih istekla” (European Commission, *Toward adequate and accessible Minimum Income Schemes in Europe*, European Commission, Brussels, 2015, p. 3). Iako na preseku sektorskih politika, ovi programi podrške imaju zajedničko: rezidualnost; pristup putem podnošenja zahteva; nedostatak sredstava za život potencijalnog korisnika kao preduslov ostvarivanja prava; varijabilan iznos naknade zavisno od karakteristika domaćinstva i korisnika; finansiranje iz poreza; mogućnost neograničenog reapliciranja; određeni nivo diskrecionog odlučivanja o ispunjavanju uslova; aktivno traženje posla kao uslov za korišćenje prava (European Economic and Social Committee, *Towards a European minimum income: Contribution workers' group: Final report – Study*, European Union, Brussels, 2015).

⁵ Usluge socijalne zaštite koje proizlaze iz Zakona o socijalnoj zaštiti detaljnije su regulisane Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite iz 2013. godine. Načelno, za korisnike NSP-a i pojedince i porodice slabijeg materijalnog stanja posebno su relevantne usluge iz grupe usluga smeštaja (prihvatalište), dnevnih usluga (svratište), savetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih usluga (aktivacija, savetovanište) (Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 42, Beograd, 2013).

jednu novčanu naknadu – dečiji dodatak i dva programa podrške finansiranju troškova boravka u predškolskim ustanovama deci iz ovih porodica (naknada troškova boravka u predškolskoj ustanovi za decu korisnika NSP-a i regresiranje troškova boravka u predškolskoj ustanovi dece iz materijalno ugroženih porodica).⁶ Dodatno, za siromašne pojedince i porodice predviđena su prava iz oblasti energetike, tržišta rada i zdravstva, kojima se obezbeđuje olakšan pristup dobrima i uslugama, sa zajedničkim karakteristikama da se na nacionalnom nivou formulišu i finansiraju, dok se na lokalnom nivou implementiraju.⁷ Uprkos tome što je NSP osnovni program, ne postoji automatsko povezivanje sa drugim programima namenjenim siromašnim i socijalno isključenim građanima, već za svaki od njih korisnik posebno podnosi zahtev. Prijem zahteva i sprovođenje programa je isključivo nadležnost službi na lokalnom nivou, za šta su, u zavisnosti od programa, zaduženi Centar za socijalni rad, jedinica lokalne samouprave, filijala Nacionalne službe za zapošljavanje ili filijala Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje. Za pojedine programe propisana je njihova horizontalna saradnja, dok su za implementaciju određenih programa pojedini akteri autonomni.

Uprkos gorenavedenim reformama, u Republici Srbiji zabeleženo je održavanje nivoa siromaštva u protekloj deceniji.⁸ Posmatrano prema indikatoru

⁶ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 50, Beograd, 2018, čl. 26–33, čl. 36 i čl. 37.

⁷ U oblasti energetike, siromašni građani mogu steći status enegretski ugroženog kupca, što podrazumeva umanjeње mesečnog računa (Zakon o energetici, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 145, Beograd, 2014, čl. 10). U okviru zdravstvenog osiguranja, siromašni građani mogu biti oslobođeni od plaćanja participacije za zdravstvene usluge i na taj način koristiti zdravstvenu zaštitu u punom iznosu na teret sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja (Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 10, Beograd, 2016, čl. 51). U oblasti tržišta rada, programi proizlaze iz godišnjeg Nacionalnog akcionog plana zapošljavanja, pri čemu su radno sposobni korisnici NSP-a prepoznati kao lica koja treba prioriteto uključiti u aktivne mere politike zapošljavanja (Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2018. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 120, Beograd, 2017; Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2019. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 105, Beograd, 2018). I u okviru sistema socijalne zaštite predviđene su mere uključivanja u tržište rada Uredbom o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći iz 2014. godine, proširujući uključivanje na mere i aktivnosti u oblastima obrazovanja, zdravlja i participacije korisnika u zajednici (Uredba o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 112, Beograd, 2014).

⁸ Prikazani su pokazatelji siromaštva koji se kontinuirano mere u Republici Srbiji poslednjih godina, pri čemu se kao apsolutno siromaštvo označava nivo prihoda i potrošnje domaćinstva ispod novčanog iznosa za „definisani minimum životnih

apsolutnog siromaštva, stopa siromaštva u 2011. godini iznosila je 6,6%, dok je 2018. zabeleženo 7,1% populacije ili oko pola miliona građana u siromaštvu.⁹ Relativno siromaštvo je rasprostranjeno u sličnom obimu kao ranijih godina, obuhvatajući oko četvrtine stanovništva, te je 2018. godine u riziku od siromaštva bilo 24,3% populacije, dok preko 70% stanovništva u okviru stope subjektivnog siromaštva izveštava da „teško” i „sa izvesnim teškoćama” uspeva da „sastavi kraj sa krajem”.¹⁰ Na kraju, uvažavajući zakonski kriterijum siromaštva u Republici Srbiji, broj korisnika NSP-a poslednjih godina se održava na sličnom nivou, sa manjim oscilacijama. Tako je NSP u 2016. godini primio 255.101 korisnik, 2017. 260.759 korisnika, a u 2018. 244.160 korisnika, od čega u svim posmatranim godinama oko polovine čine radno sposobni korisnici.¹¹

Analizirajući razloge niske efektivnosti državnog sistema podrške siromašnima autori su ukazivali na nekoliko dimenzija. Najveći deo analiza se odnosio na sprovođenje novčanih naknada, naročito NSP i jednokratne pomoći iz sistema socijalne zaštite, kao i dečijeg dodatka iz programa podrške porodici sa decom. Iznose pomoći diskutovali su mnogobrojni autori sa stanovišta adekvatnosti, u kontekstu niskih i arbitrarno određenih iznosa koji ne podižu siromašne iznad linija siromaštva, u nepovoljnom su odnosu prema minimalnoj zaradi i ne podmiruju potrebe siromašnih.¹² Sa druge strane,

potreba”, dok relativno siromaštvo podrazumeva procenat medijane prihoda ili potrošnje u društvu, te se oni ispod 60% medijane označavaju relativno siromašnima u odnosu na opštu populaciju (Vlada Republike Srbije, *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2018, str. 374–376).

- ⁹ Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, *Oцена apsolutnog siromaštva u Srbiji u 2018. godini*. Dostupno preko: http://socijalnouklucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/10/Oцена_apsolutnog_siromastva_u_2018_lat.pdf (Pristupljeno 20. avgusta 2020).
- ¹⁰ Republički zavod za statistiku, *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2018*, Saopštenje broj 281 – god. LXIX, 15.10.2019.
- ¹¹ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Punoletni korisnici u sistemu socijalne zaštite u 2018. godini*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2019.
- ¹² Vlada Republike Srbije, *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, nav. delo; Natalija Perišić, *Socijalna sigurnost – pojmovi i programi*, nav. delo; Gordana Matković, Boško Mijatović i Katarina Stanić, *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji*, UNICEF Srbija, Beograd, 2014; Gordana Matković i Boško Mijatović, *Program dečijih dodataka u Srbiji: Analiza i predlozi za unapređenje*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2012; World Bank, *Social Safety Nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, World Bank, Washington DC, 2011.

podjednako su bila zastupljena istraživanja povezanosti novčanih naknada sa uključivanjem na tržište rada koja su ukazala na nepostojanje targetirane podrške onima koji dugoročno koriste usluge socijalne zaštite,¹³ nedostatak programa koji unapređuju kompetencije korisnika NSP-a i izostanak saradnje između lokalnih službi na aktivaciji korisnika.¹⁴ Istraživanja su ukazala na nizak udeo broja pojedinaca i porodica koji koriste prava na NSP i dečiji dodatak u ukupnom broju onih koji se nalaze u riziku od siromaštva,¹⁵ dok su predmet posebnih izveštaja sačinjavali razlozi za neiskorišćenost ovih naknada. Tako je među prvim istraživanjima dokazano da su uzroci slabe iskorišćenosti nedostatak informacija o programima i kompetencija siromašnih da podnesu zahtev,¹⁶ potom samoprocena i stigma,¹⁷ dok su potonja istraživanja pokazala da postoje višestruki troškovi podnošenja zahteva i da najmanje informacija siromašni imaju o novčanim naknadama koje obezbeđuje jedinica lokalne samouprave.¹⁸ Romi i stari su prepoznati kao ranjive grupe koje se suočavaju sa višestrukim preprekama u pribavljanju dokumentacije i sa rigidnim zakonskim propisima.¹⁹

S obzirom na to da postoji određena autonomija lokalnih samouprava da kreiraju naknade i usluge za siromašne i socijalno isključene građane na

¹³ World Bank, *Social Safety Nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, op. cit.

¹⁴ Marina Petrović, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2011; Lela Veljković, *Podrška zapošljavanju socijalno isključenih mladih – smernice za razvoj integrisanih usluga tržišta rada i socijalne zaštite*, Međunarodna organizacija rada, Beograd, 2009.

¹⁵ Vlada Republike Srbije, *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, nav. delo.

¹⁶ Biljana Bogičević i saradnici, *Siromaštvo i reforma finansijske podrške siromašnima*. Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003.

¹⁷ World Bank, *Social Safety Nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, op. cit.

¹⁸ Republički zavod za statistiku i Dečiji fond Ujedinjenih nacija, *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014*. i *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014*, Glavni nalazi. UNICEF, Beograd, 2014.

¹⁹ World Bank, *Breaking the Cycle of Roma Exclusion in the Western Balkans*, World Bank, Washington DC, 2017; Praxis, *Pristup socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti za ugrožene grupe na jugu Srbije*, Praxis, Beograd, 2013; Nadežda Satarić, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost-benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, Uduženje građana Snaga prijateljstva Amity, Beograd, 2013.

lokalnom nivou i time proširuju obim prava sa nacionalnog nivoa, za studiju slučaja u ovom radu odabran je Grad Beograd kako bi se analiziralo delovanje ukupne mreže nacionalnih i lokalnih programa za korisnike novčane socijalne pomoći. Kako su korisnici NSP-a prema zakonskim kriterijumima prepoznati kao populacija prema kojoj su ovi programi usmereni, u narednom delu rada prikazana su iskustva korisnika u Gradu Beogradu o dostupnosti i karakteristikama raspoloživih programa podrške siromašnoj i socijalno isključenoj populaciji u Republici Srbiji.

ISKUSTVA KORIŠĆENJA PROGRAMA PODRŠKE MINIMALNOM PRIHODU U GRADU BEOGRADU

Metodologija

U periodu od 2016. do 2018. godine prosečan broj radno sposobnih korisnika NSP-a pri Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu iznosio je 9.320, od ukupnog prosečnog broja od 131.757 u Republici Srbiji.²⁰ Pored primene nacionalnih programa podrške, razvijeni su dodatni programi materijalne podrške i usluga socijalne zaštite koji su u nadležnosti Grada Beograda. Relevantni akti koji uređuju sistem materijalne podrške na teritoriji Grada propisuju: jednokratnu pomoć, privremenu jednokratnu pomoć, interventnu jednokratnu pomoć, besplatan obrok, stipendiju, subvencije za plaćanje komunalnih usluga i stanarine, regresiranje troškova boravka u predškolskim ustanovama za decu iz materijalno ugroženih porodica, pravo na naknadu ukupnih troškova odmora i rekreacije dece iz predškolskih ustanova.²¹ Odlukom o pravima i uslugama socijalne zaštite iz 2011. godine, i njenim potonjim izmenama i

²⁰ Državna revizorska institucija, *Materijalna podrška kao mera smanjenja siromaštva*, Broj: 400-1095/2019-05/42, Beograd, 2019, str. 66.

²¹ Odluka o pravima i uslugama socijalne zaštite, *Službeni list grada Beograda*, br. 55/2011, 8/2012 – ispr., 8/2012, 42/2012, 65/2012, 31/2013, 57/2013, 37/2014, 82/2015, 4/2016, 37/2016, 56/2016, 114/2016, 102/2017, 50/2018 i 103/2018, Beograd; Interventne mere zaštite najugroženijih građana, *Službeni list grada Beograda*, br. 19/95, 13/96, 22/98, 10/99, 14/99, 21/99, 9/2000, 21/2000, 14/2001, 19/2001, 26/2001, 1/2002, 11/2002, 29/2002, 2/2003, 17/2003, 33/2003, 1/2004, 12/2004, 38/2004, 15/2005, 27/2005, 27/2006, 9/2007, 39/2007, 41/2007, 42/2008, 31/2009, 1/2010, 25/2010, 39/2010, 5/2012, 41/2012, 67/2012, 33/2013, 78/2013, 27/2014, 36/2014, 41/2014, 104/2014, 38/2015, 85/2015, 67/2016 i 135/2016, Beograd; Odluka o pravima deteta u oblasti finansijske podrške porodici sa decom na teritoriji grada Beograda, *Službeni list grada Beograda*, br. 85, Beograd, 2018.

dopunama, aktuelni sistem podrške siromašnoj populaciji podrazumeva usluge iz grupe usluga podrške za samostalan život – socijalno stanovanje i socijalno preduzetništvo, iz grupe usluga smeštaja – prihvatilište, iz grupe dnevnih usluga u zajednici – svratište i iz grupe usluga savetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih – uslugu savetovališta koju pruža CSR u okviru redovnih poslova socijalne zaštite.

Istraživanje je sprovedeno tokom 2019. godine u šest odeljenja Gradskog centra za socijalni rad na teritoriji šest opština Grada Beograda (Lazarevac, Grocka, Obrenovac, Stari grad, Palilula i Voždovac). Ugovor o saradnji je potpisan sa Gradskim centrom za socijalni rad kako bi autorki bio omogućen pristup podacima iz dosijea korisnika NSP, kao i da bi poverljivost podataka korisnika bila zagarantovana. Autorka je prikupila osnovne socio-demografske podatke i podatke od značaja za korisnički status NSP-a primenom posebno konstruisanog upitnika za potrebe istraživanja – „Protokola za prikupljanje podataka iz dosijea korisnika“, nakon čega je pristupljeno dobijanju saglasnosti od strane korisnika NSP-a za učešće u istraživanju. Intervjui sa korisnicima su sprovedeni korišćenjem „Upitnika za korisnike novčane socijalne pomoći u Gradu Beogradu“ koji je sadržao pitanja povezana sa pristupom programima, korišćenjem i razlozima neiskorišćenosti programa podrške minimalnom prihodu. Za potrebe ovog rada analizirani su odgovori na određene delove upitnika, dok su u središte analize postavljeni odgovori ispitanika na otvoreno pitanje o iskustvu korišćenja socijalne pomoći i ostalih programa podrške za korisnike NSP-a. Sprovedeno istraživanje je kvantitativnog i kvalitativnog tipa. Kvantitativni podaci obrađeni su u programu SPSS, dok je za obradu kvalitativnih informacija korišćena tematska analiza, putem koje su metodom analize okvira obrađeni odgovori pedeset dvoje korisnika novčane socijalne pomoći u Gradu Beogradu.

Karakteristike uzorka

Razmatrajući socio-demografske karakteristike uzorka, od pedeset dvoje korisnika NSP-a polna struktura je bila takva da su većinu uzorka činile ispitanice (63,5%), dok je zastupljenost ispitanika muškog pola 36,5%. U odnosu na godine starosti ispitanika, najzastupljenija je grupa u uzrasnoj dobi između 35 i 45 godina (32,7%), potom grupe između 45 i 55 godina (25%) i između 55 i 65 godina (23,1%). Skoro petinu ispitanika (19,2%) su činili oni između 25 i 35 godina života, dok nije bilo ispitanika u uzrasnoj kategoriji do 25 godina. U uzorku su preovladavali korisnici sa mestom prebivališta u gradskom naselju (51,9%), zatim u prigradskom naselju (30,8%), da bi manje od petine korisnika navelo da stanuje u seoskom naselju (17,3%). Radni status svih ispitanika je status nezaposlenosti, dok je školska sprema raznovrsno strukturirana u uzorku: bez škole je 19,2%, sa nepotpunom osnovnom školom 15,4%, osnovnom školom 32,7%, srednjom školskom spremom 28,9% i visokom školskom spremom 3,8%. Prema tipu domaćinstva u kojima žive, ispitanici u 48,1% slučajeva

pripadaju domaćinstvu bez izdržavane dece, dok 51,9% korisnika živi u domaćinstvima sa izdržavanom decom. Neoženjeni/neudate su činili dominantnu grupu u uzorku (42,3%), potom je zabeležena podjednaka zastupljenost bračnih zajednica i razvedenih brakova (po 23,1%), dok je vanbračna zajednica zastupljena kod 9,6% i status udovice/udovca kod 1,9% korisnika.

U vezi sa karakteristikama uzorka povezanim sa statusom korisnika NSP-a, od ukupnog broja korisnika u uzorku na prethodnoj evidenciji Centra za socijalni rad (CSR) nalazilo se 88,5% korisnika. Skoro petina ispitanika (19,2%) je, pored korišćenja NSP-a, korisnik i drugih usluga CSR i/ili mera porodično-pravne zaštite. U okviru posmatranog uzorka, Služba za decu i mlade pri CSR je u sedam slučajeva obezbeđivala dodatne usluge korisnicima i to: postupajući po prijavama za nasilje u porodici, poveravajući maloletnu decu u postupku razvoda braka, obezbeđujući smeštaj u hraniteljsku porodicu. U dosijeima korisnika zabeležene su aktivnosti Službe za odrasle i stare u tri slučaja, prilikom čega su stručni radnici vršili stručne procene po prijavi beskućništva, kao i nasilja u porodici. Ranije korišćenje prava na NSP, ne uzimajući u obzir tekuću godinu korišćenja prava, zabeleženo je kod 88,5% korisnika. Ni u jednom od dosijea korisnika NSP-a nisu zabeležene aktivnosti, naknade i usluge koje unapređuju socijalno uključivanje korisnika u oblastima obrazovanja, tržišta rada, zdravlja i stanovanja.

Rezultati istraživanja

Na osnovu obavljenih razgovora sa korisnicima NSP-a, odgovori pedeset dvoje korisnika strukturirani su u tematske celine u Tabeli 1.

Tabela 1. Iskustva korisnika NSP sa programima podrške minimalnom prihodu u Gradu Beogradu

Tematska celina	Teme
Karakteristike programa	Visina iznosa NSP i dodatnih novčanih naknada Proces donošenja odluka prilikom dodeljivanja naknada na lokalnom nivou Pristup programima i podnošenje zahteva
Implementacija programa	Administriranje naknada u socijalnim službama Profesionalno osoblje u socijalnim službama
Ishodi programa	Perspektiva za izlazak iz siromaštva Nezadovoljene potrebe

Povezano sa načinom na koji je program NSP-a uređen na nacionalnom nivou, više od polovine korisnika NSP-a, njih dvadeset devetoro, komentarisalo je iznos NSP-a i drugih novčanih naknada koje mogu ostvariti na nivou lokalne samouprave Grada Beograda. Dvadeset šestoro korisnika NSP-a je iskazalo

nezadovoljstvo visinom iznosa pomoći, navodeći da nije dovoljan za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba na mesečnom nivou. Korisnici su gotovo istovetno opisali na šta najpre potroše socijalnu pomoć, navodeći račune za struju i komunalne usluge, kao i nabavku hrane:

- *Svaka pomoć dobro dođe, ali ovo je stvarno minimalno. Malo kad bi se povećala ova pomoć bilo bi dobro, imam zaostale račune za struju 10.000 i to što primim sve ode na komunalije...* (NSP4)
- *Ova pomoć je dovoljna samo za burek i jogurt, imam 7.000 pa podelite to sa 20 dana, znači 250 dinara imam za doručak!* (NSP34)
- *Dok platim struju, dok kupim da jedem, ne ostane mi ni da kupim gaće, da izvineš.* (NSP9)

Pored toga, mnogobrojne osnovne životne potrebe ostaju nezadovoljene, najpre je istaknuta potreba za hranom, potom ogrevom, lekovima i garderobom za decu:

- *Dođu tako dani kad kopam po kontejnerima, iza Maksija i Tempa što izbacuju hranu, jednom sam se otrovao. Značilo bi mi da se poveća bar za 2.000, uvek mi toliko zafali za lekove.* (NSP46)
- *Ja živim u centru i ljudi ovde jedu iz kanti, [...] ne možemo da kupimo ogrev zimi, a ne mogu ni deci obuću da kupim.* (NSP6)

Samo je troje korisnika kazalo da im je iznos dovoljan, navodeći da je razlog taj što žive u samačkom domaćinstvu i/ili koriste dodatne programe podrške pored NSP-a:

- *Ovo što dobijam je meni taman pošto živim sam, koristim i obrok, svako jutro odem da uzmem za taj dan i dobro je.* (NSP37)
- *Sva sreća da nemam porodicu pa mogu da preživim.* (NSP48)

Korisnici NSP-a su diskutovali i o visini iznosa novčanih naknada koje se obezbeđuju na lokalnom nivou. Nekoliko korisnika je ukazalo na dužinu čekanja od podnošenja zahteva za jednokratnu pomoć do isplate odobrene pomoći. Pored nezadovoljavajućih iznosa jednokratne pomoći i interventne jednokratne novčane pomoći, ukazali su na postojanje diskrecionog odlučivanja u postupku dodeljivanja prava i određivanja iznosa novčanih naknada od strane lokalne samouprave i CSR-a. Korisnici su naveli da im nisu poznati kriterijumi po kojima se dodeljuje različita visina iznosa pomoći, da ona varira u zavisnosti od opštine prebivališta, kao i da dodeljena pomoć najčešće ne odgovara na potrebe iskazane u pisanim zahtevima za ovim vrstama pomoći:

- *Daju mi tu interventnu, svaki put mi je isto 15.000 godišnje, ne znam kako to određuju, a čula sam od drugih što su tamo na Mirijevu da dobijaju mnogo više.* (NSP29)

Skoro petina korisnika iznela je primedbe na propisane procedure i dokumentaciju za ostvarivanje prava na programe podrške. Primedbe su se u velikom delu odnosile na neopravdano komplikovan pristup NSP-u, posebno za osobe nižeg stepena obrazovanja:

- *Ja sam čovek nepismen, ja ne mogu sve te stvari da znam, ne znam gde da podnesem papire, da mi ovde [CSR] nisu pomogli, ništa ne bih mogao da uradim.* (NSP42)

Istaknut je i problem u prikupljanju neophodnih dokumenata za podnošenje zahteva, koji je značajno uticao na odlaganje početka korišćenja socijalne pomoći i drugih programa, kao i plaćanje prilikom pribavljanja ličnih dokumenata kako bi zahtev bio podnet:

- *Mnogo sam se napatio, čekao sam godinu dana da mi pošalju dokumenta iz Makedonije.* (NSP22)
- *Dva puta su mi krali ličnu kartu, 6.300 sam morao da platim, a plaćao sam i potvrdu 750 dinara da se nalazim na toj adresi, a odakle mi?! Moram, kad mi traže potvrdu ovde...* (NSP23)

Još jedna karakteristika aktuelnog sistema podrške je i slaba povezanost postojećih prava, što ima za ishod potrebu za ispunjavanjem višestrukih paralelnih administrativnih procedura za korisnike NSP-a:

- *Treba da idem tamo u Zavod na svakih šest meseci da mi overe knjižicu pošto primam socijalno, ne znam što to moramo svakih šest meseci kad preko biroa imaju zdravstveno godinu dana, to je van pameti!* (NSP31)

Dvadeset četvoro korisnika NSP-a osvrnulo se na način implementacije postojećih programa, a u vezi sa tim na rad (socijalnih) službi (opština, CSR i NSZ) i osoblje u ovim službama. Korisnici su istakli da prevladavaju birokratizovane procedure i da neretko ne mogu da dobiju pravovremene informacije jer nisu sigurni kome treba da se obrate, dok dodatnu prepreku predstavlja udaljenost socijalnih službi od mesta stanovanja, što posebno naglašavaju korisnici iz prigradskih opština:

- *Mislim da ljude odbija to što idu od šaltera do šaltera i da saginju glavu, nisu navikli da mole za pomoć, a pristup je takav birokratski da to odbija.* (NSP3)
- *Šalju me od jednog mesta na drugo, pa dođi drugi dan... država je to, oni se štite... [...] Kad krenem sa papirima ne znam gde se nalazim!* (NSP32)
- *Ne mogu ja da idem do Beograda do tamo gde treba da podnesem subvencije za struju. Evo išao sam za dečiji dodatak i zamalo sam se izgubio. Kažu idi ovamo, idi onamo.* (NSP51)

Mišljenja o zaposlenima u socijalnim službama su podeljena. Većina korisnika koji su diskutovali na ovu temu nije zadovoljno odnosom zaposlenih u socijalnim službama, koji nisu zainteresovani za rad sa korisnicima, dok je

zabeležena praksa obeshrabrivanja korisnika da podnesu zahteve za određene programe:

- *Zatvoreni su ovi radnici, što može da se uradi za dva dana oni to razvuku na mesec dana. (NSP2)*
- *Ovi sa Biroa ne nude ništa dobro, sve su neki poslovi katastrofa, obuke isto, uopšte nema ništa pristojno. Idem stalno tamo, a oni kažu da sam dosadan 'kao proliv' pa me vrata sa Biroa. (NSP48)*
- *Pokušao sam za socijalne stanove, ali mi je socijalna radnica rekla da sam mlad za to i da mogu da radim. (NSP35)*

Zabeleženo je i selektivno dodeljivanje jednokratne pomoći u naturi jer je nekoliko korisnika prenelo iskustva da su bili upoznati sa tim da se određena pomoć od opštine dodeljuje, ali da je nisu dobili:

- *Ni pakete neće da daju nama što nemamo decu, ja sam ljuta na ovu radnicu, čula sam od sestre da dele i došla sam, a za mene nema. Prema nama Romima se ponašaju strašno, kao da nisam čovek od krvi i mesa. (NSP12)*

Sa druge strane, određeni broj korisnika je istakao izuzetno pozitivna iskustva sa stručnim radnicima CSR-a, koji odgovaraju na njihove iskazane potrebe i povezuju ih sa dostupnim resursima i programima u lokalnoj zajednici, kao i sa programima na nacionalnom nivou, dok je zabeležen i dodatni volonterski angažman stručnih radnika u pomoći siromašnim porodicama:

- *I pre ove socijalne radnice je bila jedna mnogo fina, ona je stvarno izlazila u susret, čak kad dođe kod nas u posetu, ono kad ide na teren, donese nam punu kesu zejtina i šećera. Ne znam je li to donosila od negde ili je ona kupovala, ali hvala joj! (NSP39)*

Određeni broj korisnika je u vezi sa temom implementacije dostupnih programa posebno ukazao na nezadovoljstvo implementacijom usluge socijalnog stanovanja i programa besplatnih obroka. Uslugu socijalnog stanovanja koristio je mali broj korisnika u uzorku, dok je određenom broju korisnika zahtev odbijen usled dodeljivanja stanova na korišćenje višerangiranim domaćinstvima. Oni koji koriste uslugu socijalnog stanovanja istakli su da su nezadovoljni segregacijom socijalnih stanova u određenim delovima grada i njihovom namenom samo za korisnike NSP-a:

- *Veruj mi, nikad se ne bih uselila u ove socijalne stanove da sam znala kako je. To krađu ovde, to je po ovom kraju bezvlašće! (NSP30)*

Primedbe na besplatne obroke odnosile su se na loš kvalitet hrane, dok su zabeleženi slučajevi trovanja hranom nakon čega su korisnici odustajali od korišćenja besplatnih obroka. Poseban problem je način na koji se vrši distribucija hrane, za koji su korisnici posvedočili da je ponižavajući, pogotovo korisnici iz gradskih opština, dok su korisnici iz prigradskih opština prvenstveno istakli udaljenost mesta na kojima se distribuiraju obroci:

- *Ovo je sramota šta se radi ovde, stavili nas na magistralu da čekamo za pola kila hleba i paštetu, kaže vozač da ne može da preuzme moja sestra za mene, a ja sam bolesna i ne mogu da stojim da čekam. (NSP12)*
- *Za taj obrok ne idem, mnogo je masno, a ja sam bolesna žena, neki put nađemo i dlaku i svašta, a i daleko mi je da idem, to se deli tamo na brdu. (NSP20)*

Svi korisnici NSP-a su bili saglasni da su ishodi trenutnog sistema državne podrške siromašnim građanima ograničeni. Pored nezadovoljenih potreba prethodno navedenih u kontekstu niskog iznosa socijalne pomoći, korisnici su izdvojili nekoliko potreba koje nisu mogli da zadovolje korišćenjem postojećih programa podrške. Osmoro korisnika je u prvi plan istaklo nezadovoljenu potrebu za adekvatnim uslovima stanovanja, s obzirom na to da žive u nehi-gijenskim naseljima ili iznajmljuju stan:

- *Ja imam plac, voleo bih da mi se pomogne da izgradim kuću jer mi je to glavni problem za mene i decu. Podneo sam za socijalni stan, ali su mi rekli da nisam imao neke bodove. (NSP51)*

Diskutujući o nezadovoljenim potrebama za hranom i stanom, deset korisnika NSP-a je navelo na koji način uspevaju da nadoknade nedostajuće resurse koje ne obezbeđuje državni sistem podrške. U prvi plan su istakli neformalni sistem podrške koji pružaju osobe iz neposrednog okruženja ili rodbina, mada je bilo i suprotnih mišljenja koja su govorila u prilog tome da im rodbina/priatelji ne pružaju podršku. Sa druge strane, potrebe zadovoljavaju i radnim angažovanjem „na crno“:

- *Imam pomoć od jedne devojke koja mi daje hranu svaki dan, donese mi na plato ispred svoje zgrade. (NSP2)*
- *Ja tako idem skupljam flaše, bakar i tako zaradim neki dinar. Idem po pijaci i prodajem neke sitne stvari, pomoć mi je 9.000, a stan 50 evra, snalazim se nekako. (NSP20)*

Svi koji su govorili o perspektivi u budućnosti ocenili su da neće moći da napuste sistem socijalne zaštite usled narušenog zdravstvenog stanja, niskog stepena obrazovanja i godina starosti koje su prepreka za učešće na tržištu rada, kao i slabe ponude na tržištu rada. Iz njihove perspektive, sve navedeno otežava pronalazak stabilnog zaposlenja, iako su motivisani za radno angažovanje:

- *Ovaj život je težak, mnogo težak... [plače] pogotovo kad se čovek razboli pa ne može da preživi. Ranije sam radila, prodavala sam na ulici stvari, a sad živim sama u toj sobi, samo plaćam struju, taj čovek mi ne traži da plaćam kiriju. Nemam dana radnog staža, nemam čemu da se nadam... (NSP25)*
- *Išao sam na posao tri meseca i opet sam bez posla. Meni je draže da radim, nego da primam ovih 8.000, dobar sam čovek i vredan. (NSP46)*

Na kraju, pored toga što su ocenili da trenutno ne vide drugačiju perspektivu od života u sistemu socijalne zaštite, par korisnika je bilo zabrinuto i za položaj dece u transgeneracijskoj reprodukciji siromaštva:

- *A moja ćerka kad napuni 18 hoće li moći da prima socijalnu pomoć?* (NSP3)

Analiza i diskusija rezultata

Istraživanjem je zabeležen visok stepen nezadovoljenih potreba siromašnih građana, uprkos tome što su uključeni u sistem socijalne zaštite kao korisnici NSP-a. Višestruki problemi sa kojima se korisnici suočavaju zabeleženi su u nalazu istraživanja da je petina učesnika bila istovremeno korisnik i drugih usluga CSR-a, od čega je najveći broj vezan za nasilje u porodici. Sa druge strane, u uzorku su dominantno zastupljena domaćinstva u kome je nosilac NSP-a neoženjen/neudata ili razvedenog braka, sa posredno velikim učešćem jednoroditeljskih porodica. Ovaj nalaz može se dovesti u vezu sa tim da kontekst života u siromaštvu može uzrokovati porodicu u krizi, ali i da korisnici svesno prijavljuju ovaj status zbog dvadesetoprocenatnog uvećanja iznosa socijalne pomoći za jednoroditeljske porodice.

Pretežan deo istraživanja NSP-a u Republici Srbiji ukazivao je na nisku adekvatnost ovog programa²², što je komentarisao i najveći deo ispitanika u našem istraživanju, ocenjujući iznose NSP-a kao nedovoljne za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. Kako je ova tema zauzela primarno mesto može se zaključiti da su korisnicima najznačajnije novčane naknade kojima se ublažava finansijsko siromaštvo. U odnosu na tip domaćinstva, utvrđeno je da aktuelni programi mogu sa različitim efektima ublažiti siromaštvo za različite tipove domaćinstva. U našem istraživanju relativno manje nezadovoljstvo su iskazali ispitanici koji žive u domaćinstvima bez dece i/ili u samačkim domaćinstvima. Isključivim korišćenjem NSP-a, upoređivanjem zakonodavne linije siromaštva, apsolutne linije siromaštva i relativne linije siromaštva, utvrđeno je da samačka domaćinstva imaju manji procenat nedostajućih sredstava do postizanja linija siromaštva, dok su u nepovoljnom položaju porodice sa dvoje roditelja i dvoje dece. Sa druge strane, porodice sa decom mogu koristiti i dečiji dodatak, međutim, ni korišćenje oba nacionalna prava na novčane naknade ne obezbeđuje izlazak iz siromaštva, s obzirom na to da su u najpovoljnijem položaju jednoroditeljska domaćinstva i domaćinstva sa

²² Vlada Republike Srbije, *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2014; Vlada Republike Srbije, *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, nav. delo.

dvoje odraslih i četvero dece, kojima, uprkos tome, nedostaje oko petine sredstava za dostizanje pragova siromaštva za te tipove domaćinstava.²³

Takođe, korisnici u našem istraživanju su ocenili da nizak iznos NSP-a ne mogu da kompenzuju lokalni programi u Gradu Beogradu, s obzirom na to da se novčani programi ostvaruju jednokratno, da su varijabilnih iznosa, što je posledica diskrecionog odlučivanja, dok se programi u naturi selektivno deluju. Korisnici NSP-a su posebne primedbe izneli na otežan pristup programima podrške, prilikom čega su proceduru posebno komplikovanom ocenili korisnici bez školske spreme ili sa niskom školskom spremom, kojih je i najviše u uzorku – oko 70%, što dovodi do zaključka da je aktuelni državni sistem podrške neprilagođen građanima koji najčešće apliciraju.

Postupci i dokumentacija za pristup dostupnim programima okarakterisani su kao neopravdano komplikovani, pri čemu se korisnici susreću sa višestrukim preprekama koje ih odvrćaju od podnošenja zahteva (finansijski i organizacioni troškovi pribavljanja dokumentacije) ili koje odlažu početak korišćenja programa (dugo čekanje na odlučivanje po podnetom zahtevu). Zabeležena je i praksa obeshrabrivanja korisnika NSP-a da podnesu zahtev za druga dostupna prava od strane zaposlenih u socijalnim službama. Sprovedeno istraživanje je pokazalo da način na koji se određeni programi sprovode značajno utiče na iskorišćenost podrške na lokalnom nivou. Iskustva korisnika NSP-a koji ne koriste uslugu socijalnog stanovanja su takva da su kriterijumi strogo postavljeni, uprkos tome što su oni materijalno i stambeno deprivirani, dok oni koji koriste ovu uslugu kritikuju prostorno i socijalno segregiranje siromašne populacije u Gradu Beogradu. Sprovođenje programa besplatnog obroka okarakterisano je u najvećem delu kao ponižavajuće za korisnike NSP-a, što može ukazivati na stigmatu za korišćenje ovog prava, dok su korisnici iz prigradskih i seoskih naselja pretežno ukazali na problem organizacione prirode – teritorijalne udaljenosti punktova na kojima se distribuira hrana.

Uprkos tome što korisnici NSP-a iskazuju motivisanost za uključivanje u tržište rada, kao i to da se neretko angažuju „na crno” kako bi nadomestili niske iznose programa podrške, istraživanje je pokazalo pasivan odnos nadležnih službi da iskoriste mogućnosti uključivanja. Poslednji podaci iz 2016, 2017. i 2018. godine pokazuju da su korisnici NSP-a činili prosečno 7,78% od svih teže zapošljivih lica koja su bila uključena u aktivne mere, od čega prosečno 83% u mere aktivnog traženja posla, međutim, efekat zapošljavanja je bio najviši kod javnih radova (100%) i subvencija za zapošljavanje (95%), gde

²³ Suzana Mihajlović Babić, *Efekte programa podrške korisnicima minimalnog prihoda u Gradu Beogradu – implikacije na kreiranje socijalne politike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2020, str. 128–130.

se relativno mali procenat korisnika NSP-a upućuje.²⁴ U našem istraživanju zabeleženo je da nisu preduzimane aktivnosti upućivanja korisnika NSP-a na dostupne programe aktivne politike tržišta rada preko Nacionalne službe za zapošljavanje, kao ni na mere socijalnog uključivanja koje proizlaze iz Uredbe o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći, niti na dostupne usluge socijalne zaštite na lokalnom nivou.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Državni sistem naknada i usluga za smanjenje siromaštva i socijalno uključivanje u Republici Srbiji predstavlja kompleksan sistem podrške na nacionalnom i lokalnom nivou. Uprkos tome što su određeni programi legislativno uređeni na način da omogućuju pristup svim građanima koji ispune uslove testa prihoda i imovine, kao i dodatne specifične uslove podobnosti za svaki program, zabeleženi su kategorijalni programi usmereni samo na određene grupe u populaciji siromašnih građana. Kategorije siromašnih kojima se obezbeđuju dodatni programi su najčešće porodice sa decom.

Iz perspektive korisnika NSP-a trenutni sistem državne podrške karakterišu brojni nedostaci u pristupu, korišćenju i ishodima programa. Birokratizovan pristup, preobimna dokumentacija i administrativna razdeljenost nadležnosti službi koje sprovode programe podrške značajno utiču na otežavanje pristupa programima. U vezi sa pristupom pravima, zabeleženo je dugo čekanje na odlučivanje o zahtevu, nedostatak informacija o procesu donošenja odluka po podnetom zahtevu i organizacione poteškoće za podnošenje zahteva kod službi udaljenih od mesta stanovanja korisnika. Birokratizovan pristup sprovođenju programa podrške minimalnom prihodu zabeležen je i u odnosu zaposlenih u socijalnim službama prema korisnicima, iskazan kroz primaran fokus na dokumentaciji i potpuni izostanak preduzetih aktivnosti u pravcu socijalnog uključivanja korisnika u oblasti tržišta rada, stanovanja, zdravlja i obrazovanja. Decentralizacija naknada i usluga socijalne zaštite imala je za ishod ojačavanje diskrecionih elemenata u dodeljivanju prava na lokalnom nivou (jednokratna pomoć u novcu ili u naturi) ili strogo definisanih kriterijuma za pristup programima (socijalno stanovanje) ili načina implementacije koji otežava pristup programu (besplatan obrok). Sve navedeno utiče na korišćenje dostupnih programa podrške minimalnom prihodu, a time i na nezadovoljavajuće ishode sistema državne podrške siromašnima. Ovo je posebno evidentno u tome da korišćenje osnovnog programa podrške – NSP-a ne omogućava zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, kao i da se korisnici

²⁴ Državna revizorska institucija, *Materijalna podrška kao mera smanjenja siromaštva*, nav. delo, str. 32–34.

suočavaju sa dugogodišnjim nezadovoljavanjem potreba u oblasti stanovanja i zdravlja, uporedo sa ograničenim prilikama za uključivanje u proces obrazovanja i tržište rada.

U vezi sa gorenavedenim, preporuke za reformu programa podrške siromašnim građanima mogu biti dvojake. Sa jedne strane, potrebno je reformisati aktuelne programe podrške podizanjem nivoa iznosa pomoći koji bi odgovarali nekoj od odrednica životnog standarda u nacionalnim okvirima, uvođenjem automatskog povezivanja drugih programa sa ostvarivanjem prava na NSP, čime se aboliraju svi dodatni administrativni zahtevi i uslovi podobnosti za korisnike, kao i uklanjanjem svih diskrecionih elemenata odlučivanja o podnetim zahtevima za programe koje administrira jedinica lokalne samouprave. Administriranje prava koja ne podrazumevaju stručni postupak procene neophodno je izmestiti iz CSR-a u organe jedinice lokalne samouprave, kako bi CSR fokus aktivnosti usmerio na aktivnosti socijalnog uključivanja korisnika. Ova prva grupa predloženih promena imala bi za ishod veće korišćenje programa za koje se korisnici retko prijavljuju usled ograničenih informacija i eliminisala mogućnost da zaposleni u jedinicama lokalne samouprave vrše arbitrarnu i „ponovnu” procenu slabog materijalnog stanja onih koji su već ostvarili pravo na NSP u postupku pred CSR-om. Takođe, predloženim reformama bi se podigao kvalitet pružene podrške siromašnim građanima, uvećanje iznosa naknada bi omogućilo korisnicima izlazak iz apsolutnog siromaštva, dok bi stručni radnici CSR-a mogli posvećenije da deluju na povezivanju korisnika sa svim ostalim sistemima u lokalnoj zajednici i na povezanim problemima i izazovima za pojedinca i porodicu sa kojima se korisnici mogu sretati prilikom života u siromaštvu.

Sa druge strane, potrebno je odgovoriti na nezadovoljene potrebe korisnika NSP-a kreiranjem novih targetiranih programa isključivo usmerenih prema ovoj populaciji, posebno naknade za plaćanje iznajmljivanja stana, oslobađanja od troškova plaćanja lekova i subvencija za zapošljavanje korisnika NSP-a. Prve dve predložene promene omogućile bi siromašnim građanima da NSP koriste isključivo za troškove života jer bi dodatna stambena i zdravstvena ugroženost siromašne populacije trebalo da bude dodatno prepoznata i finansijski kompenzovana. U okviru aktivnih mera tržišta rada treba poseban prioritet dati meri subvencionisanog zapošljavanja koja bi motivisala poslodavce da zapošljavaju korisnike NSP-a, te bi očekivani efekti bili izlazak iz sistema socijalne zaštite i oslanjanje na sopstvene snage. Sve predložene reforme zahtevale bi promene u mnogim sektorskim politikama, kao i dodatna finansijska sredstva. Međutim, u kraćem vremenskom okviru bi životni uslovi siromašne populacije bili značajno unapređeni, dok bi dugoročno ove promene doprinele sprečavanju transgeneracijskog prenošenja siromaštva u Srbiji.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bogičević Biljana i saradnici, *Siromaštvo i reforma finansijske podrške siromašnima*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003.
- [2] Brkić Miroslav, „Decentralizacija sistema socijalne zaštite u Srbiji: između željenog i mogućeg”, *Srpska politička misao*, broj 1/2012, Vol. 35, str. 273–289.
- [3] Državna revizorska institucija, *Materijalna podrška kao mera smanjenja siromaštva*, Broj: 400-1095/2019-05/42, Beograd, 2019.
- [4] European Commission, *Toward adequate and accessible Minimum Income Schemes in Europe*, European Commission, Brussels, 2015.
- [5] European Economic and Social Committee, *Towards a European minimum income: Contribution workers' group: Final report – Study*, European Union, Brussels, 2015.
- [6] Interventne mere zaštite najugroženijih građana, *Službeni list grada Beograda*, br. 19/95, 13/96, 22/98, 10/99, 14/99, 21/99, 9/2000, 21/2000, 14/2001, 19/2001, 26/2001, 1/2002, 11/2002, 29/2002, 2/2003, 17/2003, 33/2003, 1/2004, 12/2004, 38/2004, 15/2005, 27/2005, 27/2006, 9/2007, 39/2007, 41/2007, 42/2008, 31/2009, 1/2010, 25/2010, 39/2010, 5/2012, 41/2012, 67/2012, 33/2013, 78/2013, 27/2014, 36/2014, 41/2014, 104/2014, 38/2015, 85/2015, 67/2016 i 135/2016, Beograd.
- [7] Matković Gordana i Boško Mijatović, *Program dečijih dodataka u Srbiji: Analiza i predlozi za unapređenje*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2012.
- [8] Matković Gordana, Mijatović Boško i Katarina Stanić, *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji*, UNICEF Srbija, Beograd, 2014.
- [9] Mihajlović Babić Suzana, *Efekti programa podrške korisnicima minimalnog prihoda u Gradu Beogradu – implikacije na kreiranje socijalne politike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2020.
- [10] Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2018. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 120, Beograd, 2017.
- [11] Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2019. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 105, Beograd, 2018.
- [12] Odluka o pravima deteta u oblasti finansijske podrške porodici sa decom na teritoriji grada Beograda, *Službeni list grada Beograda*, br. 85, Beograd, 2018.
- [13] Odluka o pravima i uslugama socijalne zaštite, *Službeni list grada Beograda*, br. 55/2011, 8/2012 – ispr., 8/2012, 42/2012, 65/2012, 31/2013, 57/2013, 37/2014, 82/2015, 4/2016, 37/2016, 56/2016, 114/2016, 102/2017, 50/2018 i 103/2018, Beograd.
- [14] Perišić Natalija, *Socijalna sigurnost – pojmovi i programi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016.
- [15] Petrović Marina, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2011.

- [16] Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 42, Beograd, 2013.
- [17] Praxis, *Pristup socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti u ugrožene grupe na jugu Srbije*, Praxis, Beograd, 2013.
- [18] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Punoletni korisnici u sistemu socijalne zaštite u 2018. godini*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2019.
- [19] Republički zavod za statistiku i Dečiji fond Ujedinjenih nacija, *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014.* i *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014, Glavni nalazi*. UNICEF, Beograd, 2014.
- [20] Republički zavod za statistiku, *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2018*, Saopštenje broj 281 – god. LXIX, 15.10.2019.
- [21] Satarić Nadežda, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost-benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, Uduženje građana Snaga prijateljstva Amity, Beograd, 2013.
- [22] Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, *Ocena apsolutnog siromaštva u Srbiji u 2018. godini*. Dostupno preko: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/10/Ocena_apsolutnog_siromastva_u_2018_lat.pdf (Pristupljeno 20. avgusta 2020).
- [23] Uredba o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 112, Beograd, 2014.
- [24] Veljković Lela, *Podrška zapošljavanju socijalno isključenih mladih – smernice za razvoj integrisanih usluga tržišta rada i socijalne zaštite*, Međunarodna organizacija rada, Beograd, 2009.
- [25] Vlada Republike Srbije, *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2014.
- [26] Vlada Republike Srbije, *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2018.
- [27] Zakon o energetici, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 145, Beograd, 2014.
- [28] Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 50, Beograd, 2018.
- [29] Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011.
- [30] Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 10, Beograd, 2016.
- [31] World Bank, *Breaking the Cycle of Roma Exclusion in the Western Balkans*, World Bank, Washington DC, 2017.
- [32] World Bank, *Social Safety Nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, World Bank, Washington DC, 2011.

Suzana Mihajlović Babić

PERCEPTION OF FINANCIAL SOCIAL ASSISTANCE
BENEFICIARIES ON MINIMUM INCOME SUPPORT
PROGRAMS IN THE CITY OF BELGRADE

Abstract

In the recent years, influenced by a various political and economic crises in Europe, as well as the value orientation of the European Union towards active inclusion, minimum income support programs represent the basis of the fight against poverty in the European countries. The subject of the paper are support programs for beneficiaries of social assistance in the Republic of Serbia, respectively the manner of implementation and outcomes of these programs from the perspective of beneficiaries. The focus of the paper is on the description and analysis of support programs for the poor and socially excluded population provided by the state sector, as well as on gaining deeper knowledge about the experiences of using these support programs in the City of Belgrade. The research was conducted during 2019 in the centers for social work in six municipalities (Lazarevac, Grocka, Obrenovac, Stari Grad, Palilula and Voždovac), with the participation of 52 beneficiaries. Data was collected through a specially designed questionnaire, processed in the SPSS program, while in the qualitative part of the research thematic analysis was applied. The results of the research indicate the low effectiveness of support programs, mainly caused by the design and implementation of support programs in the national and local context.

Key words:

financial social assistance, beneficiaries, outcomes, support programs, City of Belgrade.

Nina Lončar*

Ustanova za smeštaj odraslih i starih „Pljevlja”, Pljevlja, Crna Gora

Jasna Hrnčić**

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Srbija

Mizoginija i rodne nejednakosti u sajber prostoru

Apstrakt

Mizoginija u sajber prostoru obuhvata širok spektar neprijateljskih ponašanja, ali je često zbog kulturnih i socijalnih faktora teško specifikovati šta ona uključuje. Istraživanja pokazuju da je mizoginija u sajber prostoru značajno prisutna i da doprinosi održavanju rodnih nejednakosti, ali ona kod nas nije dovoljno istraživana. Ovaj rad se bavi analizom načina na koji mizoginija u sajber prostoru doprinosi održavanju rodnih nejednakosti, i to kroz: analizu pojave mizoginije iz istorijske perspektive, kojom se ona smešta u dugoročan kontekst; kroz analizu rasprostranjenosti mizoginije i načina njenog ispoljavanja i kroz analizu njenih posledica na pojavu rodnih nejednakosti. Pregled istorijskih izvora pokazuje dugu tradiciju mizoginije u našoj kulturi. Pregled savremenih istraživanja pokazuje široku rasprostranjenost mizoginije sa svojim brojnim javnim oblicima u sajber prostoru. Ona često ima za posledicu ućutkivanje i isključivanje žena iz javne sfere sajber prostora, što ima dalekosežne implikacije na održavanje rodnih nejednakosti.

Ključne reči:

mizoginija, sajber prostor, ućutkivanje žena, nasilje na internetu, rodne nejednakosti

* ninaloncar111@gmail.com

** jhrncic@gmail.com

Mizoginija se najčešće definiše kao mržnja ili odbojnost prema pripadnicama ženskog pola, što je sadržano i u samoj reči, koja potiče od reči *miséō* (μισέω = mrzeti) i *gyné* (γυνή = žena). Mane (Manne) mizoginiju definiše kao „granu za sprovođenje zakona u patrijarhalnom poretku, čija je preovlađujuća funkcija da održava i sprovodi norme i očekivanja patrijarhata”¹. U najopštijem smislu, patrijarhat označava strukturiran sistem muške dominacije. „Upotreba termina socijalna struktura je značajna, jer jasno implicira odbacivanje biološkog determinizma i značenja prema kojem je svaki muškarac pojedinačno u dominantnoj poziciji, a svaka žena u podređenoj.”²

Mizoginija pokriva čitav niz neprijateljskih ponašanja, koja imaju rodnu osnovu: preteće ponašanje, infantilizaciju, omalovažavanje, ismevanje, ponižavanje, gnušanje, demonizovanje, seksualizaciju, deseksualizaciju, priгуšivanje, izbegavanje, sramoćenje, okrivljavanje, pokroviteljstvo, spuštanje i druge oblike postupanja, koji odbacuju i omalovažavaju u određenim društvenim kontekstima.³ Moguće je da neki muškarci trpe isto toliko ili čak više neprijateljstva, ali ako neprijateljstvo prema ženi ima distinktivnu rodnu osnovu i kvalitet ono je mizogino.

Sa pojavom informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT), mizoginija i rodne nejednakosti preslikali su se iz analognog okruženja u sajber prostor, koji je takođe deo patrijarhalnog kulturnog konteksta. Bez ukorenjenosti u patrijarhatu neprijateljstvo prema ženama bilo bi „individualna neobičnost ili nešto nalik fobiji”.⁴

Ne postoji zajednička definicija mizoginije u sajber prostoru. Mizoginija u sajber prostoru najčešće se ispoljava u obliku seksualnog uznemiravanja i rodno motivisanog vređanja. Kako je upotreba interneta najrasprostranjenija i najučestalija među adolescentima, oni se nalaze u posebnoj riziku od različitih oblika sajber agresije i nasilja, uključujući i mizoginiju u sajber prostoru. U ovom kontekstu mizoginija može da oblikuje nove generacije na štetu prava i sloboda žena. Stoga je značajno da se razume ovaj fenomen i prevenira njegovo nastajanje, širenje i negativne posledice koje on ima na mlade.

Cilj rada je povećanje razumevanja mizoginije u sajber prostoru i njenih posledica. Posebni ciljevi su: a) analiza fenomena mizoginije kroz istoriju od njenih klasičnih formi do mizoginije u sajber prostoru, b) rasprostranjenost mizoginije u sajber prostoru i načini njenog ispoljavanja, c) analiza posledica mizoginije u sajber prostoru na pojavu rodniх nejednakosti. Istraživačko pitanje

¹ Kate Mane, *Down girl: Logic of misogyny*, Oxford University Press, Oxford, 2017, p. 69.

² Sylvia Walby, *Theorizing patriarchy*, Blackwell, Oxford, 1990, p. 20.

³ Sylvia Walby, *Theorizing patriarchy*, op. cit., p. 70.

⁴ Kate Mane, *Down girl: Logic of misogyny*, op. cit., p. 67.

je na koji način mizoginija u sajber prostoru doprinosi održavanju rodnih nejednakosti.

KRATKA ISTORIJA MIZOGINIJE

Mizoginija u sajber prostoru pripada tradiciji rodnog zlostavljanja i represije, iako je sam medijum (IKT) nov. Praćenje istorijskog razvoja mizoginije pomaže boljem razumevanju sajber mizoginije. Savremena percepcija žene je i dalje oblikovana starogrčkim i starorimskim nasleđem i kasnije hrišćanstvom. Pri tumačenju istorijskih podataka ne treba izgubiti iz vida da je i sama istorija priča napisana iz ideologije patrijarhata, u kojoj je uloga žene često sporedna, negirana ili ignorisana.

Teško je naći period u istoriji čovečanstva koji nije bio obeležen dominacijom muškaraca. Dokazi o postojanju matrijarhata u Evropi u preklasičnom razdoblju se različito tumače. Ipak, sa sigurnošću se može reći da je sa usponom Grčke i Rima ravnoteža između polova narušena u korist muškaraca i da se period 8. veka stare ere može označiti kao ključan za nastanak mizoginije kakvu danas poznajemo.⁵ Muškarac i žena u klasičnom razdoblju prepoznaju se u dualističkom odnosu, kao teza i antiteza. Filozofskim, naučnim i pravnim argumentima pozicija žena je učvršćena kao inferiorna u odnosu na muškarce. Kasnije, sa pojavom hrišćanstva, u prilog takvom određenju žena dodat je i teološki argument.

Mit o Pandori u pogledu svog mizoginog sadržaja predstavlja neku vrstu starogrčkog pandana starozavetnoj Knjizi postanja. U obe priče žena podstaknuta viškom radoznalosti krši božju zapovest i zbog toga zadobija prokletstvo, koje se sastoji od toga da svi ljudi na zemlji moraju da žive od vlastitog rada, ostare, razbole se i umru u nemoći i patnji. Oba mita objašnjavaju postojeći poredak stvari koji se može primeniti na čovečanstvo. Žena je kriva jer je svojim prestupom ukinula rajski poredak koji je prethodno postojao. Prema starogrčkom mitu o Pandori, rasa muškaraca, koja je postajala pre žena, živela je u autonomiji i blagostanju u društvu bogova i bila je besmrtna.⁶

Prema Knjizi postanja, prva žena Eva je stvorena od rebra prvog muškarca Adama, nakon što je bog uvideo da bi Adamu moglo biti dosadno.⁷ Adam i Eva živeli su neko vreme u rajskom vrtu lišeni svih briga, iz koga su prognani

⁵ Jack Holland, *A brief history of misogyny: The worlds oldest prejudice*, Robinson, London, 2006, p. 150.

⁶ Mark Morford, Robert Lenardon, *Classical mythology*, Longman, New York, London, 1985, p. 31.

⁷ Biblija, *Prva knjiga Mojsijeva*, Glas mira, Beograd, 2008, str. 3–57.

nakon što je Adam prihvatio Evin predlog da probaju jabuku sa drveta poznanja dobra i zla.

U ova dva mita nalazimo koren dihotomije žena muškarac, ali i svih dihotomnih varijacija u predstavljanju dobrih žena naspram loših, na kojima se grade društvena očekivanja u pogledu uloge žena u odnosima sa muškarcima i društvu uopšte.

Zevs, vrhovni bog starih Grka, većinu svog potomstva dobio je silovanjem smrtnih žena, koje su bile lepe i privlačne.⁸ Kasnije, u priči o Trojanskom ratu, lepota i privlačnost Helene se navode kao uzrok Trojanskog rata, koji je doneo veliku patnju i stradanja.⁹ Iako lepota žena izaziva divljenje, ona je ujedno i pokretač požude iz koje nastaje ciklus života i smrti, a neretko i stradanja kao u Heleninom slučaju, zbog čega je kažnjavanje žena neminovno.

Aristotel je žene objašnjavao kao biološki inferiorne u odnosu na muškarce i u svom učenju o društvu i državi namenio im je potčinjenu ulogu. Njegova tvrdnja o inferiornosti žena počiva, između ostalog, na njegovim pretpostavkama da, u procesu začeća i reprodukcije, (muško) dete nasleđuje samo osobine oca, dok je uloga žene isključivo nutritivna.¹⁰ Maksimum svojih potencijala žene su, prema Aristotelu, mogle ostvariti jedino kroz društvenu potčinjenost.¹¹ Pravni položaj žena u Staroj Grčkoj bio je usklađen sa ovim filozofskim shvatanjem polova. Starateljstvo nad decom pripadalo je uvek muškarcu, žena je kuću mogla napustiti samo u pratnji neke vrste nadzornika, žene nisu dobijale formalno obrazovanje, često su ulaskom u pubertet udavane za duplo starije muškarce, preljuba muškarca u braku nije predstavljala osnovu za razvod, žrtva silovanja smatrala se odgovornom za nasilje koje je pretpjela, ženama je bilo zabranjeno da kupuju i prodaju zemlju, žene koje nisu imale braću bile su u zakonskoj obavezi da se nakon smrti oca udaju za najbližeg muškog srodnika itd.¹²

Društveni obrasci ugnjetavanja žena u Starom Rimu bili su nalik ovim u Staroj Grčkoj. U obe kulture bilo je zastupljeno ubijanje ženskih novorođenčadi, devojčice su udavane sa ulaskom u pubertet, u braku su bile u potpunosti potčinjene muževima, imale su pravo na formalno obrazovanje, ali ne i bavljenje politikom, seksualna čistoća žena smatrana je merilom dobrote.¹³

⁸ Mark Morford, Robert Lenardon, *Classical mythology*, op. cit., pp. 43–68.

⁹ *The Iliad*, Translated by Robert Fitzgerald, Anchor Press Garden City, New York, 1974, pp. 65–85.

¹⁰ Jack Holland, *A brief history of misogyny: The worlds oldest prejudice*, op. cit., p. 43.

¹¹ *Ibid.*, p. 43.

¹² Sue Blundell, Margaret Williamson, *The sacred and the Feminine in Ancient Greece*, Harvard University Press, Taylor & Francis e-Library, Harvard, 2005, pp. 42–74.

¹³ *Ibid.*, pp. 45–71.

Preokupacija čednošću žena sa pojavom hrišćanstva doživljava svoj vrhunac. Lik Bogomajke u hrišćanstvu predstavlja savršenu ženu, koja je seksualno čista, ali je majka.¹⁴ Ona odgaja sina nad kojim nije staratelj, jer on u potpunosti pripada Bogu. Njenu patnju je lako prevideti, jer je ona Bogomajka a ne obična žena. Ipak, to što je majka omogućava da takvu percepciju prenesemo i na druge žene majke, ali i da uskratimo poštovanje onim ženama koje nisu majke, nisu seksualno čiste ili nisu dovoljno seksualno čiste. Postavljanje nemogućeg ideala o bezgrešnom začecu žene u hrišćanskoj civilizaciji otvara mogućnost za dehumanizaciju i ucenjivanje žena na različite načine i u različitim stupnjevima.

Dovođenje ženske čednosti u vezu sa blagostanjem porodice i države ne nestaje ni sa razvojem kapitalizma u 17. veku. Insistiranje na seksualnoj čistoti žena je pokušaj uspostavljanja vlasti nad seksom. „Ako se seks obuzdava sa toliko oštine – to znači da se on ne može usaglasiti sa opštim i pojačanim uvođenjem u rad; u vreme kada se radna snaga sistematski iskorišćuje, može li se trpeti da se ona rastura u uživanjima, osim onima, svedenim na najmanju moguću meru, koja joj omogućuje rasplodavanje?“¹⁵

Liberalna ideja iz 17. veka da se svi ljudi (bez obzira na pol) rađaju jednaki ukazivala je na neophodnost promene institucije braka porodice i društva uopšte. U tom periodu postignuta su poboljšanja u društvenom položaju žena prvenstveno kroz promene obrazovnih sistema. Takođe, u 17. veku žene su bile punopravne članice engleskih esnafskih udruženja. Ipak, pravni položaj žena u 17. veku u Engleskoj, koja je bila najprogresivnija država tog vremena, bio je nalik onom u Starom Rimu. U pravnom smislu, staratelj žene do udaje bio je njen otac, a nakon udaje muž. Seksualnost žena je bila zabranjena tema, iako se u pogledu odevanja insistiralo na nošenju korseta, koji su naglašavali tanak struk i grudi. Na nepravednost položaja žena u Engleskoj ukazao je i Džon Lok (John Locke), koji se usprotivio potčinjavanju žena očevima i muževima, kao i svakoj vrsti nepotrebnog bola i patnje, uključujući i oblačenje žena u bolno uske korsete.¹⁶

Uprkos idejama o individualnoj slobodi i jednakosti u eri prosvetiteljstva u 18. veku, veliki uticaj na učvršćivanje mizoginije imao je Žan Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau). Za Rusoa je žena bila „pol koji je dužan da se povinuje“ na način kako je to praktikovano u starogrčkoj Atini.¹⁷ Prema Rusou, u prirodnom stanju muškarac i žena su živeli odvojeno, uparivali su se na neko

¹⁴ Biblija, *Prva knjiga Mojsijeva*, nav. delo, str. 844–878.

¹⁵ Mišel Fuko, *Istorija seksualnost*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 11.

¹⁶ Jack Holland, *A brief history od misogyny: The worlds oldest prejudice*, op. cit., p. 158.

¹⁷ Susan Moller Oskin, *Women in Western Political Thought*, Princeton University press, Princeton, New Jersey, 2014, p. 100.

vreme, a onda bi nastavljali odvojene živote, žena sa potomstvom, a muškarac bez ikakve brige i obaveze za potomstvo.¹⁸

Prvi feministički među istaknutim misliocima 19. veka bio je Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill). On je na nedvosmislen i eksplicitan način insistirao na primenjivosti osnovnih principa liberalizma ne samo na muškarce već i na sve žene. U korenu njegove filozofije nalazi se ideja o postizanju najveće moguće sreće za najveći broj ljudi, kroz moralni intelektualni napredak ljudske rase. Prinudno ograničavanje razvitka žena smatra jednom od prepreka za ostvarivanje tog cilja, kao što piše u svojem eseju „Potčinjenost žena”: „Da je... zakonska podređenost jednog pola drugom... sama po sebi pogrešna, i sada je jedna od glavnih prepreka ljudskom poboljšanju... je mišljenje koje sam zastupao od najranijih godina,... i koje je... stalno jačalo napretkom razmišljanja i životnog iskustva”.¹⁹

20. vek doneo je sa sobom velike promene u odnosima moći između muškaraca i žena. Zbog velikih gubitaka muškog stanovništva tokom ratova 20. veka u Evropi i zbog angažovanja muškaraca u vojsci i odbrani, žene su preuzele mnoge muške poslove i nastavile da ih rade nakon uspostavljanja mira. Ove promene su se odrazile na status žena. Danas svedočimo daleko većoj ravnopravnosti žena nego u prethodnih par milenijuma. Žene imaju pravo lične imovine, prvo na obrazovanje, pravo na razvod, samostalno kretanje i sl. Krajem 19. i početkom 20. veka pravo glasa žene najpre stižu na Novom Zelandu, zatim u Danskoj, Finskoj, Islandu i Norveškoj. Posle Drugog svetkog rata žene su stekle pravo glasa u većini država evropskog kontinenta.

Politička i pravna jednakost žena postignuta u eri nakon prosvetiteljstva i danas se iznova osvaja u društvenim kontekstima u kojima se kroz patrijarhalne socijalne norme i interpretacije verskih dogmi normalizuje nasilje nad ženama, diskriminacija žena, lošiji položaj žena u odnosu na muškarce, finansijska i svaka druga zavisnost žena od muškaraca itd.

Razvojem digitalnih tehnologija razvija se i sajber prostor. Koukri (Choucri, 2013: 4) definiše sajber prostor kao domen bez granica, koji je stvoren međusobnim povezivanjem miliona računara kroz globalnu mrežu kao što je Internet, koji je izgrađen kao slojevita konstrukcija, gde fizički elementi omogućavaju logički okvir međusobne povezanosti koja dozvoljava obradu, manipulaciju, eksploataciju, uvećavanje informacija i interakciju ljudi i informacija.²⁰

¹⁸ Jack Holland, *A brief history of misogyny: The worlds oldest prejudice*, op. cit., p. 150.

¹⁹ John Stuart Mill, Harriet Taylor, *Essayson Sex Equality*, Ed, Alice Rossi, Chicago, 1970, prema Susan Moller Oskin, *Women in Western Political Thought*, op. cit., pp. 197–233.

²⁰ Nazli Choucri, *Co-evolution of cyberspace and international relations: New challenges for the socila science, Explorations in Cyber International relations*, Massachuset

Nadanja da će ubrzan razvoj IKT smanjiti jaz između muškaraca i žena nisu se ostvarila. Krajem 20. veka postalo je jasnije da digitalna revolucija produbljuje društveno-ekonomski jaz i podelu ne samo između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju²¹, već i između polova.

Iako više od polovine čovečanstva (51%) koristi Internet²², udio muškaraca koji koriste internet i dalje je veći od udela žena u dve trećine razvijenijih zemalja širom sveta: 50,9% naspram 44,9%, a u najmanje razvijenim zemljama samo jedna od sedam žena koristi internet u poređenju sa jednim od pet muškaraca.²³

Ni sticanje osnovnih IT veština nije mnogo promjenilo poziciju žene. Neplaćeni rad u kući i ograničenost na poslove sa nižim kvalifikacijama i nižim zaradama, uz činjenicu da su cene IKT često veće u siromašnim zemljama, dodatno umanjuje dostupnost IKT za žene. U siromašnim patrijarhalnim sredinama muški članovi domaćinstva zadržavaju kontrolu nad pristupom tehnologijama ženama i devojčicama.

Uključivanje u korišćenje IKT ženama donosi nove rizike. Mizoginija u sajber prostoru se širi zajedno sa IKT. Velike tehnološke kompanije nisu zaštitile žene i devojčice od nasilja na Internetu. O parametrima za prepoznavanje mizoginije i društvenu akciju radi njenog sprečavanja se još uvek pregovara. Kako se mizoginija u sajber prostoru razlikuje od tradicionalne forme po anonimnosti počinitelja, vidljivosti u sajber prostoru kroz dug vremenski period i brzine kojom može privući pažnju velikog broja posmatrača, a koji lako mogu postati i učesnici, ona često ima veću rasprostranjenost i trajnije negativne posledice od mizoginije u analognom prostoru.

Institute of Technology, Harvard University, 2013. Available from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2514532 (Accessed April 28, 2021), p. 4.

²¹ World Employment Report 2001, *Life at Work in the Information Economy*. Available from: <https://www.ilo.org/global/publications/lang--en/index.htm> (Accessed September 22, 2021).

²² International Telecommunications Union, *Statistics: Number of the Internet Users*, 2019. Available from: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx> (Accessed September 21, 2021).

²³ World Employment Report 2001, *Life at Work in the Information Economy*, op. cit.

ISPOLJAVANJE MIZOGINIJE U SAJBER PROSTORU

Mizoginija se u sajber prostoru najčešće ispoljava u obliku seksualnog uznemiravanja i rodno motivisanog vređanja.

Barak (Barak) je izdvojio tri glavna oblika seksualnog uznemiravanja u sajber prostoru: rodno uznemiravanje, neželjena seksualna pažnja i seksualna prisila. Svako od ovih ponašanja u značajno većoj stopi pogađa žene i devojčice i predstavlja oblik nasilja nad ženama.²⁴ Pavel i Henri (Powell and Henry) izdvojile su četiri tipa onlajn seksualnog uznemiravanja: uporno upućivanje seksualnih zahteva (solicitacija), uznemiravanje upotrebom slika, rodno zasnovani govor mržnje i pretnje silovanjem.²⁵ Ono se u sajber prostoru odvija u čat sobama, javnim forumima, na socijalnim mrežama, sajtovima za upoznavanje ili kroz privatnu komunikaciju putem mejla ili telefona.

Različita istraživanja su pokazala da je više govora mržnje u sajber prostoru upućeno ženama nego muškarcima i da je retorika seksualizovanog rodnog nasilja vrlo zastupljena. Na osnovu tekstualne analize velike arhive materijala iz anglofonskih izvora, Džejn (Jane) pokazuje da se sajber uznemiravanje žena oslanja na hiperbolički i seksualizovani podsmech i obično uključuje optužbe za neinteligenciju, histeriju i ružnoću u kombinaciji sa pretnjama i / ili maštanjima o nasilnom seksualnom ponašanju koje se predstavlja kao vaspitno korektivna mera.²⁶ Istraživači Mejer i Kukier (Meyer and Cukier) na platformi za grupna ćaskanja IRC kreirali su lažne onlajn profile, koje su onda aktivirali u čet sobama (prostorijama za ćaskanje u sajber prostoru).²⁷ Prosečna dnevna učestalost napada na profile je poređena između kombinacije lažnih profila i regularnih profila, kako bi se utvrdilo da li aktivnost profila, pol korisničkog imena ili pravila na platformi uvećavaju rizik od napada. Profili sa ženskim imenima primali su u proseku 100 seksualno eksplicitnih ili pretećih poruka dnevno, dok su profili sa muškim imenima primali u proseku 3,7 poruka slične sadržine. Prema Nikoliću, u Srbiji je broj prijava Savetu za štampu

²⁴ Azy Barak, "Sexual harassment on the Internet", *Social Science Computer Review*, 2005, Vol. 3, No. 1, pp. 77–92.

²⁵ Anastasia Powell, Nicola Henry, *Sexual violence in digital age*, Palgrave MacMillan, London, UK, 2017, p. 56.

²⁶ Emma Jane, "Dude stop the antagonism, agonism, and #manspreading on social media", *International Journal of Cultural Studies*, 2016, Vol. 20, No. 5, pp. 1–17.

²⁷ Robert Meyer, Cukier Michael, "Assesing the attack threat due to ICR channels", *International Conference on Dependable Systems and Networks (DSN'06)* 2006. Available from: https://www.researchgate.net/publication/4243412_Assessing_the_Attack_Threat_due_to_IRC_Channels (Accessed February 16, 2021), pp. 467–472.

sa internet sadržajima, koji šire govor mržnje prema ženama, veći u odnosu na evropski prosek. Analiza tih prijava je pokazala značajno prisustvo mizoginije i ekstremnog govora mržnje.²⁸

Istraživanje Bartleta (Bartlett) i saradnika obuhvatalo je seriju manjih istraživanja i bavilo se utvrđivanjem stepena rasprostranjenosti i tipovima mizoginog rečnika na Tviteru (Twitter).²⁹ Prvo istraživanje zasnivalo se na prikupljanju svih tvitova na engleskom jeziku objavljenih sa profila sa adresama u Velikoj Britaniji, koji su uključivali reč „silovanje” tokom perioda između decembra 2013. i februara 2014. godine. Ovo istraživanje je pokazalo da je u navedenom periodu 100.000 puta upotrebljena reč „silovanje”, od čega je 12% bilo prijeteće. Drugo istraživanje koje je bilo zasnovano na analizi svih tvitova na engleskom jeziku koji sadrže reči „drolja” i „kurva”, sakupljenih u periodu između 9. januara i 4. februara 2014, pokazalo je da su u navedenom periodu 131.000 puta upotrebljene ove reči. Prema proceni istraživača, 18% od tog broja je bilo mizogino. Ipak, oni navode da su reči „drolja” i „kurva” u najvećem broju slučajeva korišćene na metaforičan način, u kontekstu koji nije preteći.

U nekim oblastima Interneta, kao što je gejming, brutalno vređanje i uznemiravanje devojčica i žena je često. Na primer, Kuznikof (Kuznekoff) je pokazao da je govor ženskim glasom u video igri „Halo 3” izazvao tri puta više negativnih komentara od muškog glasa, bez obzira na performanse.³⁰

Dosadašnja kvantitativna istraživanja takođe ukazuju da su žene i devojčice izložene vređanju i uznemiravanju u sajber prostoru, dok je učestalost mizoginije u sajber prostoru tolika „da postoji rizik da postane norma u digitalnom društvu” (Norton study, 2010).³¹ Ovo istraživanje sprovedeno 2016. godine u Australiji je pokazalo da je 40% ispitanih žena (n = 1050) doživelo neki oblik uznemiravanja ili zlostavljanja na internetu. Slično istraživanje sprovedeno na Novom Zelandu iste godine (n = 562) pokazalo je da je 52% žena doživelo neki oblik onlajn uznemiravanja, dok je 72% žena mlađih od 30 godina izjavilo da su bile meta za uznemiravanje na internetu.

²⁸ Predrag Nikolić, *Govor mržnje u internet komunikaciji u Srbiji*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2018, str. 204.

²⁹ Jamie Bartlett, Richard Norrie, Sofia Patel, Rebekka Rumpel, Simon Wibberley, „Misogyny on Twitter”, *DEMOS*, UK, 2014. Available from: <https://demos.co.uk> (Accessed February 16, 2021), p. 3.

³⁰ Jeff Kuznekoff, „Communication in multiplayer gaming: Examining player responses to gender cues”, *New Media & Society*, 2013, Vol. 15, No 4, pp. 541–556.

³¹ Nadia Kovacs, *Online Harrasment: Halting a disturbing 'New Normal'*, Norton, Australia, 2016. Available from: <https://community.norton.com/en/blogs/norton-protection-blog/online-harassment-halting-disturbing-new-normal> (Accessed June 1, 2021).

Brusovo (Bruce) istraživanje iz 2015. godine je pokazalo da su mlade žene uzrasta od 18 do 24 godine posebno ranjive na neke ozbiljnije oblike zlostavljanja u sajber prostoru, iako otprilike jednak udio muškaraca i žena prijavljuje da je dobijao pretnje fizičkim nasiljem ili su bili žrtve neprekidnog uznemiravanja.³² Žene su češće od muškaraca prijavljivale seksualno uznemiravanje i proganjanje u sajber prostoru. Takođe, prema istom istraživanju, žene češće od muškaraca doživljavaju uznemiravanje u sajber prostoru kao traumatično. Gotovo četiri od deset žena (38%) smatralo je takva iskustva izuzetno ili vrlo uznemirujućim u poređenju sa 17% muškaraca.

Prema istraživanju Gudsona, Mek Kormik i Ivans (Goodson, McCormic and Evans) o ponašanju, očekivanjima i stavovima vezanim za dijeljenje seksualno eksplicitnih sadržaja na uzorku od 506 studenata osnovnih studija na javnom univerzitetu u Teksasu, 43% (43,5%) studenata je pristupalo seksualno eksplicitnim materijalima putem Interneta. Muškarci su znatno češće pristupali internetu radi gledanja seksualno eksplicitnih materijala, 15,7% studenata izjavilo je da su doživeli seksualno uznemiravanje „na četu“, od kojih je značajno više bilo žena.³³

Pavel i Henri (Powell, Henry) su u svom istraživanju iz 2015. godine na dva uzorka (Australija n = 2956; Velika Britanija n = 2842) o iskustvima seksualnog uznemiravanja na internetu, rodno motivisanog uznemiravanja i uznemiravanja baziranog na seksualnom opredeljenju, utvrdile da su žene prijavile statistički značajno veće stope viktimizacije seksualnim uznemiravanjem od muškaraca (Australija: 21,8% žena, 17,7% muškaraca; Velika Britanija: 19,3% žena, 13,4% muškaraca)³⁴. Najčešće prijavljeni oblici seksualnog uznemiravanja putem interneta su dobijanje neželjenih seksualno eksplicitnih slika, komentara, e-poruke ili tekstualnih poruka (Australija: 29%, n = 829; Velika Britanija: 27,5%, n = 781); i primanje ponovljenih i/ili neželjenih seksualnih zahteva putem interneta ili putem e-pošte ili tekstualnih poruka (Australija: 21,3%, n = 610; Velika Britanija: 20,3%, n = 577). Ovo istraživanje je pokazalo da je za žene starosti 20–24 godine bilo najviše verovatno da dobijaju seksualno eksplicitne slike, komentare i mejlove i poruke (Australija 31,6%, Velika

³² Drake Bruce, *The darkest side of online harassment: Menacing behavior*, Pew Research Center, 2015. Available from: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/06/01/the-darkest-side-of-online-harassment-menacing-behavior> (Accessed June 1, 2021).

³³ Patricia Goodson, Deborah McCormick, Alexandra Evans, "Searching for sexually explicit materials on the Internet: An exploratory study of college students' behavior and attitudes", *Archives of Sexual Behavior*, 2001, Vol. 30, No. 2, pp. 101–118.

³⁴ Anastasia Powell, Nicola Henry, *Sexual violence in digital age*, op. cit., pp. 153–160.

Britanija 41,1%), kao i za žene uzrasta 18–19 godina (Australija 28,4%, Velika Britanija 42,6%).

U svojim istraživanjima mizoginije u sajber prostoru jedna od najcitiranijih autorki Ema Jane (Emma Jane)³⁵ analizira slučajeve brutalnog zlostavljanja žena kroz pretnje silovanjem i ubistvom, direktnim i ponovljenim seksualnim uznemiravanjem, dok izvan vidokruga ostaju manje brutalni slučajevi zlostavljanja žena na internetu kao što su infantilizacija, omalovažavanje, ismijavanje, prigušivanje, izbegavanje, pokroviteljstvo, spuštanje i drugi oblici neprijateljskog postupanja prema ženama. Takođe, Bartlet i saradnici prave razliku između slučajeva u kojima je reč „kurva” ili „drolja” upotrijebljena na Tviteru na mizogin ili nemizogin način.³⁶ Ukazivanje na razlike u interpretaciji mogu predstavljati ključ za istorijsko sagledavanje mizoginije. Nejasnoće oko toga gde počinje mizoginija i pregovaranje o parametrima mizoginije je mapa određene vrste pogrešnog tumačenja, koje služi da definiše dozvoljene limite odnosa između polova. Na taj način mizoginija u sajber prostoru postaje sredstvo za disciplinovanje žena, ali i vezivni faktor za uspostavljanje muške solidarnosti u onom kulturnom trenutku kada su predstave o muškoj dominaciji ugrožene ili osporene.

Identifikovanje različitih tipova mizoginijih ponašanja u sajber prostoru i njihove povezanosti od posebne je važnosti za unapređenje razumjevanja mizoginije u digitalnoj eri. Ipak, pitanje recepcije mizoginije u sajber prostoru i onoga što je okružuje takođe je važno za njeno razumevanje. Poznat je slučaj kanadske kritičarke medija i blogerke Anite Sarkišjan (Anita Sarkeesian), koja je, nakon objavljivanja nekoliko kritičkih videa o seksizmu u gejmingu, dobila mnoštvo pretnji ubistvom i silovanjem, desetine hiljada neprijateljskih komentara na društvenim mrežama i bila predmet simuliranog seksualnog nasilja i namontiranih pornografskih slika.³⁷ Ovaj slučaj u kojem je jedna žena dobila desetine hiljada uvredljivih i neprijateljskih komentara jasno pokazuje da mizoginija u sajber prostoru nije govor mržnje ostrašćene grupe ekstremista, već društveno konstruisan kolektivni diskurs.

³⁵ Emma A. Jane, *Misogyny Online: A Short (and Brutish) History*. Thousand Oaks. SAGE Publications, London, 2017.

³⁶ Jamie Bartlet, *Misogyny on Twitter*, op. cit., p. 3.

³⁷ Felicia Byars, Melinda Burges, Karen Dill-Shackl, Leila Sadeghi – Azar, “Online misogyny targeting feminist activism: Anita Sarkesian and Gamergate” in Peter Sturmey (ed.), *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*, John Wiley and Sons, New Jersey, U, 2017, pp. 156–173.

POSLEDICA MIZOGINIJE U SAJBER PROSTORU NA POJAVU RODNIH NEJEDNAKOSTI: UĆUTKIVANJE ŽENA

Gruber i Fajnran (Gruber, Fineran, 2008) su sproveli istraživanje na uzorku od 861 učenika/ca srednjih škola u Sjedinjenim Američkim Državama radi poređenja uticaja nasilja i seksualnog uznemiravanja na pet školskih rezultata.³⁸ Ovo istraživanje je pokazalo da seksualno uznemiravanje, koje aktivira seksualne i heteroseksualne stereotipe, nagriza školsko angažovanje, otuđuje učenike od nastavnika i negativno utiče na akademska postignuća, u većoj meri nego što to čini vršnjačko nasilje.

Ućutkivanje žena, političkim, društvenim, kulturnim ili pravnim isključenjem, marginalizacijom, diktatom ili nasiljem bilo je i ostalo zajednička karakteristika patrijarhata, koja je duboko ugrađena u sva društva bez obzira na političku ideologiju, vreme ili lokaciju.³⁹ Nije teško uočiti paralelu između ućutkivanja i nevidljivosti žena u kulturama stare Grčke i Rima i trenutnih problema sa patrijarhatom i ućutkivanjem žena u sajber prostoru.

Mizoginija u sajber prostoru menja obrasce na koji žene koriste Internet i doprinosi povlačenju žena iz javne sfere sajber prostora.⁴⁰ Istraživanja su pokazala da rodno uznemiravanje u sajber prostoru i govor mržnje „bole više” od drugih vrsta uznemiravanja i da žene koje su doživele ovu vrstu uznemiravanja pribegavaju samocenzuri ili postaju obazrivije prilikom izražavanja mišljenja, što za posledicu može imati manju prisutnost žena na Internetu.⁴¹ Sve češće se govori o ućutkivanju žena u sajber prostoru, što postaje vrlo koristan koncept u razmatranju rodni nejednakosti u digitalnoj eri.^{42,43}

Izloženost žena i devojčica nasilju na Internetu, koja varira od indirektno do direktne i brutalne, nesumnjivo ima za posledicu ućutkivanje i isključivanje

³⁸ James Gruber, Susan Fineran, “Comparing the Impact of Bullying and Sexual Harassment Victimization on the Mental and Physical Health of Adolescents”, *Sex Roles: A Journal of Research*, 2008, Vol. 59, pp. 1–13.

³⁹ Louise Arimatsu, “Silencing women in digital age”, *Cambridge International Law Journal*, Vol. 8, No. 2, p. 188.

⁴⁰ Emma Jane, “Gendered cyberhate as workplace harassment and economic vandalism”, *Feminist Media Studies*, 2018, Vol. 18, pp. 1–17.

⁴¹ *Ibid.*, pp. 1–17.

⁴² Marim Nadim, Avdu Fladmoe, “Silencing women? Gender and online harassment”, *Social Science Computer Review*, 2021, Vol. 39, No. 2, pp. 245–258.

⁴³ Louise Arimatsu, *Silencing women in digital age*, op. cit., pp. 187–217.

žena iz javne sfere sajber prostora.⁴⁴ Suzan Hering (Herring, 2004), Kristin Klark (Christine Clark) i Pol Gorski (Paul Gorski) su među prvima identifikovali neprijateljske sadržaje na Internetu i sajber kulturu kao prepreku za puno učešće žena u online prostoru.^{45,46} Rad Luis Arimatsu (Louise Arimatsu) posebno je značajan za razumjevanje uticaja neiskorišćenosti postojećih međunarodnih zakonskih rešenja na održavanje problema ućutkivanja žena na internetu, koje svoj koren ima u rodnoj diskriminaciji.⁴⁷ Poslednjih godina primećen je porast interesovanja među istraživačima za govor mržnje na Internetu, koji ima rodnu osnovu, i u tom smislu posebno je značajan rad Eme Džejn^{48, 49, 50}, koja je pokazala da je povlačenje žena sa Interneta rezultat prinude. Ona ističe da je važno imati na umu da pretnje sa kojima se suočavaju žene na internetu neretko liče na pretnju „pare ili život”, koju šalterskom radniku upućuje pljačkaš banke. Pretnje, poput „Drago mi je što mogu reći da živimo u istoj državi, tražim te, a kad te nađem silovaću te i odseći glavu” i „Umrećeš, ja ću te ubiti. Obećavam ovo”⁵¹, izazivaju strah kod onih kojima su

⁴⁴ Dubravka Simonovic, *Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, Its Causes and Consequences on Online Violence Against Women and Girls from a Human Rights Perspective*, Geneva, UN, 2018. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/1641160?ln=en> (Accessed August 20, 2021).

⁴⁵ Susan Herring, “Computer mediated discourse analysis: an approach to researching online communities” in Sasha Barab, Rob Kling, James H. Gray (eds.), *Designing for Virtual Communities in the Service of Learning*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 316–338.

⁴⁶ Christine Clark, Paul Gorski, “Multicultural education and digital divide: Focus on socioeconomic class background”, *Multicultural perspectives*, 2002, Vol. 4, No. 3, pp. 25–36.

⁴⁷ Louise Arimatsu, *Silencing women in digital age, Silencing women in digital age*, op. cit., pp. 187–217.

⁴⁸ Emma Jane, “Feminist Flight and Fight Responses to Gendered Cyberhate” in Marie Segrave and Laura Vitis (eds.), *Gender, Technology and Violence*. Routledge, London, 2017, pp. 45–61.

⁴⁹ Emma Jane, Elena Martellozzo, “Introduction: Victims of Cybercrime on the Small ‘i’ Internet” in Elena Martellozzo and Emma Jane (eds.), *Cybercrime and its Victims: An International Perspective*. Routledge, London, 2017, pp. 1–24.

⁵⁰ Emma Jane, “Gendered Cyberhate, Victim-Blaming, and Why the Internet Is More Like Driving a Car On a Road Than Being Naked in the Snow” in Elena Martellozzo and Emma A. Jane (eds.), *Cybercrime and its Victims: An International Perspective*, Routledge, London, 2017, pp. 61–78.

⁵¹ *Ibid.*, pp. 61–78.

upućene, a uz saznanja da su reakcije nadležnih institucija najčešće spore one postaju zastrašujuće.

Istraživanje koje je sproveda Livingston (Livingstone) pokazuje da povlačenje sa Interneta može biti način na koji žrtve reaguju na iskustva mizoginije u sajber prostoru u cilju prevazilaženja njenih negativnih posledica, tako što biraju tehnička rešenja, kao što je blokiranje agresora ili izbegavanje sajtova ili platforme na kojima se napad dogodio, izbegavanje diskusije ili određene teme ili ignorisanje napadača.⁵²

Bez obzira na to da li se radi o prinudi ili dobrovoljnom povlačenju sa Interneta, jasno je da rodno zasnovano nasilje nesrazmerno više pogađa žene i devojčice u odnosu na mušku populaciju i da doprinosi rastu rodnih nejednakosti na internetu.

ZAKLJUČAK

Pregled istraživanja pokazuje da je mizoginija sa svojim brojnim pojavnim oblicima široko rasprostranjena u sajber prostoru i da često ima za posledicu ućutkivanje i isključivanje žena iz javne sfere sajber prostora. U svetu koji se svakim danom sve više digitalizuje stvarne i moguće posledice isključenosti iz pristupa i upotrebe IKT su razlog za ozbiljnu zabrinutost. Iako je preterano reći da povlačenje žena sa interneta predstavlja neku vrstu digitalnog femicida, jasno je da smanjeno prisustvo broja žena na internetu u odnosu na muškarce ne može doprineti poboljšanju socijalnog statusa žena. Ućutkivanja žena na internetu i ćutanje žrtava mizoginije predstavlja način za osvajanje i reprodukciju moći i konsolidaciju postojećih rodnih hijerarhija u patrijarhalnom društvu. Žene mogu dobiti profesionalnu i drugu podršku na internetu i izgraditi vlastitu socijalnu mrežu, ali zbog ućutkivanja se mogu naći u poziciji koja je nepovoljna za njihovo socijalno povezivanje ili karijerno napredovanje, ili mogu ostati bez važnog instrumenta za učenje i usavršavanje. Osim toga, žrtve mizoginije u sajber prostoru su u riziku da postanu još ranjivije, zbog toga što se mogu lako suočiti sa drugim oblicima isključenosti zbog nedovoljne upotrebe interneta u digitalnoj eri. Smanjeno učešće žena u javnoj sferi sajber prostora ima dalekosežne implikacije na održavanje rodnih nejednakosti.

⁵² Sonia Livingstone, Leslie Haddon, Anke Goerzig, Kjartan Olafson, *Risk and safety on the Internet: The perspective of European Children*, The London School of Economics and Political Science, 2011, Source: OUA. Available from: https://www.researchgate.net/publication/50902989_Risks_and_Safety_on_the_Internet_The_Perspective_of_European_Children_Full_FINDINGS (Accessed August 20, 2021).

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arimatsu Louise, "Silencing women in digital age", *Cambridge International Law Journal*, Vol. 8, No. 2, pp. 187–227.
- [2] Barak Azy, "Sexual harassment on the Internet", *Social Science Computer Review*, 2005, Vol 23, No. 1, pp. 77–92.
- [3] Bartlet Jamie, Norrie Richard, Patel Sofia, Rumpel Renekka, Wibberley Simon, Misogyny on Twitter, DEMOS, UK, 2014. Available from: <https://demos.co.uk> (Accessed February 16, 2021).
- [4] Biblija, *Prva knjiga Mojsijeva*, Glas mira, Beograd, 2008, str. 3–57.
- [5] Blundell Sue, Williamson Margaret, *The sacred and the Feminine in Ancient Greece*, Harward University Press, Taylor & Francis e-Library, Harward, 2005, pp. 1–78.
- [6] Byars Felicia, Burges Melinda, Dill-Shackl Karen, Sadeghi – Azar Leila, "Online misogyny targeting feminist activism: Anita Sarkesian and Gamergate" in Peter Sturmey (ed.), *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*, John Wiley and Sons, New Jersey, USA, 2017, pp. 156–173.
- [7] Choucri Nazli, Clark D. David, *Co-evolution of cyberspace and international relations: New chalenges for the socila science, Explorations in Cyber International relations*, Massachusets Institute of Technology, Harvard University, 2017.
- [8] Clark Christine, Gorski Paul, "Multicultural education and digital divide: Focus on socioeconomic class background", *Multicultural perspectives*, 2002, Vol. 4, No. 3, pp. 25–36.
- [9] Drake Bruce, *The darkest side of online harassment: Menacing behavior*, Pew Research Center, 2015. Available from: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/06/01/the-darkest-side-of-online-harassment-menacing-behavior> (Accessed June 1, 2021).
- [10] Goodson Patricia, McCormick Deborah, Evans Alexandra, "Searching for sexually explicit materials on the Internet: An exploratory study of college students' behavior and attitudes", *Archives of Sexual Behavior*, 2001, Vol. 30, No. 2, pp. 101–118.
- [11] Holland Jack, *A brief history od misogyny: The worlds oldest prejudice*, Robinson, London, 2006.
- [12] Fuko Mišel, *Istorija seksualnost*, Prosveta, Beograd, 1982.
- [13] Gruber Jame, Fineran Susan, "Comparing the Impact of Bullying and Sexual Harassment Victimization on the Mental and Physical Health of Adolescents", *Sex Roles: A Journal of Research*, 2008, Vol. 59, pp. 1–13.
- [14] Herring Susan, "Computer mediated discourse analysis: an approach to researching online communities" in Sasha Barab, Rob Kling, James H. Gray (eds.), *Designing for Virtual Communities in the Service of Learning*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 316–338.

- [15] International Telecommunications Union, *Statistics: Number of the Internet Users*, 2019, Available from: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx> (Accessed September 21, 2021)
- [16] Jane Emma, "Dude stop the antagonism, agonism, and #manspreading on social media", *International Journal of Cultural Studies*, 2016, Vol. 20, No. 5, pp. 1–17.
- [17] Jane Emma, *Misogyny Online: A Short (and Brutish) History*, Thousand Oaks, SAGE Publications, London, 2017.
- [18] Jane Emma, "Gendered cyberhate as workplace harassment and economic vandalism", *Feminist Media Studies*, 2018, Vol. 18, pp. 1–17.
- [19] Jane Emma, "Feminist Flight and Fight Responses to Gendered Cyberhate" in Marie Segrave and Laura Vitis (eds.), *Gender, Technology and Violence*. Routledge, London, 2017, pp. 45–61.
- [20] Jane Emma, Martellozzo Ellena, "Introduction: Victims of Cybercrime on the Small 'i' Internet" in Elena Martellozzo and Emma Jane (eds.), *Cybercrime and its Victims: An International Perspective*. Routledge, London, 2017, pp. 1–24.
- [21] Kuznekoff Jeff, "Communication in multiplayer gaming: Examining player responses to gender cues", *New Media & Society*, 2013, Vol. 15, No. 4.
- [22] Kovacs Nadia, *Online Harrasment: Halting a disturbing "New Normal"*, Norton, Australia, 2016. Available from: <https://community.norton.com/en/blogs/norton-protection-blog/online-harassment-halting-disturbing-new-normal> (Accessed June 1, 2021).
- [23] Livingstone Sonia, Haddon Leslie, Goerzig Anke, Olafson Kjartan, *Risk and safety on the Internet: The perspective of European Children*, The London School of Economics and Political Science, 2011, Source: OUA. Available from: https://www.researchgate.net/publication/50902989_Risks_and_Safety_on_the_Internet_The_Perspective_of_European_Children_Full_FINDINGS (Accessed August 20, 2021).
- [24] Manne Kate, *Down girl Logic of misogyny*, University press Oxford, 2017.
- [25] Meyer Robert, Cukier Michael, "Assesing the attack threat due to ICR channels", *International Conference on Dependable Systems and Networks (DSN'06)* 2006. Available from: https://www.researchgate.net/publication/4243412_Assessing_the_Attack_Threat_due_to_IRC_Channels (Accessed February 16, 2021), pp. 467–472.
- [26] Morford Mark, Lenardon Robert, *Clasical mythology*, Longman, New York, London, 1985.
- [27] Moller Oskin Susan, *Women in Western Political Thought*, Princeton University press, Princeton, New Jersey, 1979.
- [28] Nadim Marim, Fladmoe Avdu, "Silencing women? Gender and online harassment", *Social Science Computer Review*, 2021, Vol. 39, No. 2, pp. 245–258.
- [29] Nikolić Predrag, *Govor mržnje u internet komunikaciji u Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2018.

- [30] Powell Anastasia, Henry Nicola, *Sexual violence in digital age*, Palgrave studies in cybercrime and cyber security and cyber crimes, 2017.
- [31] Simonovic Dubravka, *Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, Its Causes and Consequences on Online Violence Against Women and Girls from a Human Rights Perspective*, Geneva, UN, 2018. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/1641160?ln=en> (Accessed August 20, 2021).
- [32] *The Iliad*, Translated by Robert Fitzgerald, Anchor Press Garden City, New York, 1974.
- [33] Walby Sylvia, *Theorizing patriarchy*, Blackwell, Oxford, 1990.
- [34] World Employment Report 2001, *Life at Work in Information Economy*, Available at: <https://www.ilo.org/global/publications/lang--en/index.htm> (Accessed September 22, 2021).

Nina Lončar
Jasna Hrnčić

MIZOGINY AND GENDER INEQUALITIES IN SYBER SPACE

Abstract

Misogyny in cyber space encompasses wide range of hostile behaviors, but it is often hard to specify what it involves due to cultural and social factors. Research confirm that misogyny in cyber space is significantly present and contributes to the maintenance of gender inequalities, but it has not been sufficiently researched in our country. In this study we analyze the ways in which misogyny in cyberspace contributes to the gender inequalities: through analysis of misogyny from historical perspective in order to place this phenomena in long term context; through the analysis of the prevalence of misogyny and the varieties of it's manifestations, and through the analysis of consequences of misogyny on the gender inequalities. A review of historical sources shows a long tradition of misogyny in our culture. A review of modern researches shows the widespread prevalence of misogyny with its numerous manifestations in cyberspace. It often results in silencing and exclusion of women from the public sphere of cyberspace, which has far-reaching implications for the maintenance of gender inequalities.

Key words:

mizogyny, syber space, silencing women, violence on internet.

Bojana Dimitrijević*

Sekretarijat za socijalnu zaštitu Gradske uprave grada Beograda

Finansijska podrška porodici sa decom – izjednačavanje mogućnosti za kvalitetno roditeljstvo

Apstrakt

Uspešno roditeljstvo praćeno je brojnim izazovima, uključujući i visoke materijalne troškove odgajanja dece. Pored značajnog uvećanja materijalne podrške za porodice sa više dece i povećanja broja žena/majki koje ostvaruju pravo na novčanu naknadu po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta, aktuelno zakonsko rešenje sadrži i određene manjkavosti, čime su najviše pogođeni roditelji koji su zasnovali radni odnos u periodu neposredno pre rođenja deteta.

U ovom članku razmotrićemo mogućnosti (de)stimulativnog delovanja odredbi novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom”, na odluku o zasnivanju/proširenju porodice, s posebnim akcentom na to u kojoj meri postojeća i neka od predloženih zakonskih rešenja doprinose stvaranju dugoročnih (pred)uslova za kvalitetno roditeljstvo.

Ključni cilj ovog rada biće deskriptivna analiza mogućnosti da se primenom zakonskih odredbi u oblasti pružanja finansijske podrške porodici sa decom doprinese izjednačavanju mogućnosti za kvalitetno roditeljstvo i porast stope nataliteta u Srbiji.

Ključne reči:

porodica sa decom, finansijska podrška, zakonske odredbe, stopa nataliteta, kvalitet roditeljstva

* bojana.dimitrijevic179@gmail.com

UVOD

Savremen način života, obeležen sve većom težnjom pojedinca za profesionalnim usavršavanjem i napretkom u karijeri, neretko dovode do sve kasnijeg zasnivanja porodice, što kao svoju krajnju posledicu ima i kontinuirano smanjenje stope prirodnog priraštaja. Među zemljama u kojima se već nekoliko decenija beleži kontinuirano opadanje stope nataliteta nalazi se i Srbija, u kojoj je, prema podacima zvanične statistike, „u 2017. godini iznosila 9,2 živorođenja na 1000 stanovnika”.¹ Imajući u vidu (relativno) visoke materijalne troškove odgajanja/podizanja deteta, kao i aktuelnu ekonomsku situaciju u našoj zemlji, opravdano je pretpostaviti da se kontinuiranim merama pružanja (adekvatne) finansijske podrške porodicama sa decom može doprineti povećanju stope nataliteta u Srbiji, uz istovremeno poboljšanje kvaliteta života porodica sa decom.

U cilju povećanja stope nataliteta i pružanja materijalne podrške porodicama u odgajanju dece, Vlada Republike Srbije je još 2002. godine donela „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”², a već tri godine kasnije usvojena je „Strategija podsticanja rađanja”³, koja, polazeći od smanjenja stope fertiliteta, za svoj osnovni cilj ima „da u roku 10–15 godina ponovo dostigne nivo stope od 1,85 deteta po ženi, odnosno porast od minimum 10%.”⁴

Višedecenijsko održanje niske stope fertiliteta – konstantno ispod potreba održanja proste reprodukcije, rezultiralo je donošenjem novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom”⁵, koji se u našoj zemlji primenjuje od 1. jula 2018. godine a čijim je stupanjem na snagu značajno uvećan iznos roditeljskog dodatka, naročito po osnovu rođenja trećeg i četvrtog deteta. Ali koliko njegova primena (zaista) može doprineti većoj motivaciji stanovnika Srbije da se odluče na osnivanje/proširenje porodice, odnosno da li se većim materijalnim izdvajanjima može povećati stopa nataliteta u Srbiji?

¹ Goran Penev, „Srbija 2017. godine: Rekordno negativni prirodni priraštaj”, *Demografski pregled*, god. XVIII, br. 68/2018. Dostupno preko: https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2019-01/demografski_pregled_68.pdf (Pristupljeno 3. marta 2021), str. 2.

² „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 11, stav 1, *Službeni glasnik RS*, br. 16/02, 115/05 i 107/09, Beograd, 2009, str. 3.

³ „Strategija podsticanja rađanja”, *Službeni glasnik RS*, br. 55/05, 71/05-ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-US, 72/12, 7/14-US i 44/14, Beograd, 2014, str. 16.

⁴ Isto, str. 16.

⁵ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, *Službeni glasnik RS*, br. 113/2017 i 50/2018, Beograd, 2018.

Prvi deo rada biće posvećen teorijsko-metodološkom određenju i definisanju osnovnih pojmova koji će u njemu biti korišćeni, dok ćemo se u *drugom delu* rada baviti izmenama koje su nastale na polju regulisanja sistema materijalne podrške porodicama sa decom u Srbiji, donošenjem, primenom, izmenama i dopunama novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom”. *Treći deo* rada posvećen je razmatranju (ne)mogućnosti da se usvajanjem i primenom nekih od predloženih odredbi za (dalju izmenu i dopunu) aktuelnog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” (de)stimulativno utiče na odluke stanovnika naše zemlje o zasnivanju/proširenju porodice i unapredi kvalitet roditeljstva.

U zaključnim razmatranjima biće dat predlog izmena i dopuna aktuelnog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom”, čijim bi se usvajanjem i implementacijom moglo doprineti izjednačavanju mogućnosti za kvalitetno roditeljstvo i povećanje stope nataliteta na teritoriji naše zemlje.

POJMOVNO-TEORIJSKI OKVIR RADA

Predmet rada biće analiza mogućnosti da se aktuelnim odredbama „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” doprinese kako povećanju stope nataliteta u Srbiji tako i poboljšanju kvaliteta života porodica sa decom, naročito kada su u pitanju roditelji koji imaju veći broj dece, sa posebnim akcentom na to da li neke od njegovih odredbi (možda) doprinose destimulisanju građana Srbije da se odluče za osnivanje/proširenje porodice.

Kao osnovne pojmove u ovom radu korišćićemo termine: *porodica*, *natalitet* i *kvalitetno roditeljstvo* i ovde dajemo njihovo osnovno pojmovno određenje.

Saglasno odredbama aktuelnog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom”, za potrebe ovog rada, pod terminom *porodica* podrazumevaćemo supružnike i vanbračne partnere, decu i srodnike u pravoj liniji bez obzira na stepen srodstva, srodnike u pobočnoj liniji do drugog stepena srodstva, pod uslovom da žive u zajedničkom domaćinstvu, kao i decu mlađu od 26 godina života koja se nalaze na redovnom školovanju. Članom porodice smatra se i supružnik, bez obzira gde faktički živi.⁶

Natalitet predstavlja „odnos broja rođene dece u toku jedne kalendarske godine u odnosu na broj stanovnika jednog mesta, kraja ili države”.⁷

Pojam *kvalitetno roditeljstvo* definisaćemo preko značenja termina roditeljstvo i kvalitet života. Za Ivana Vidanovića roditeljstvo predstavlja „ponašanje

⁶ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 2, stav 1–3, str. 1.

⁷ Ljubo Mićunović, *Savremeni rečnik stranih reči*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988, str. 321.

roditelja koje je adekvatno psihičkim, emotivnim, moralnim i obrazovnim potrebama dece. Dobro i vešto roditeljstvo uključuje, pored zadovoljavanja osnovnih potreba dece, provođenje kvalitetnog zajedničkog vremena, prijatne zajedničke aktivnosti, zabavu, ali i rešavanje problema i komunikaciju, efektivnu disciplinu, verbalne i materijalne nagrade, pozitivan uzor i izbegavanje fizičkog kažnjavanja.⁸ Baveći se teorijskim određenjem pojma kvaliteta života, Mirjana Jovanović, shodno teoriji ljudskog razvoja i kvaliteta (napretka), u njegovom definisanju ističe da je naglasak „na ljudskoj sposobnosti, iskustvu, sposobnosti da se koristi razum, samoostvarenje i samoispunjenje, nezavisnost, samostalnost, obezbeđivanje različitih materijalnih dobara, zadovoljavanje osnovnih i sekundarnih potreba”.⁹

Polazeći od datih definicija, pod pojmom kvalitetno roditeljstvo *u ovom radu smatraćemo* svako ponašanje roditelja čiji je cilj da adekvatnim zadovoljavanjem psihičkih, emotivnih, moralnih i obrazovnih potreba dece podstaknu razvoj njihove samostalnosti i nezavisnosti, u skladu sa uzrastom, kako bi u odrasloj dobi, kao zrele individue, bili sposobni da korišćenjem razuma i iskustva obezbede sebi različita materijalna dobra, neophodna za zadovoljavanje osnovnih i sekundarnih potreba, doživljavajući istovremeno samoostvarenje i samoispunjenje.

Polazeći od stava da je obaveza države da svim svojim građanima obezbedi (pred)uslove za kvalitetno obavljanje roditeljske uloge, uključujući i pružanje materijalne podrške roditeljima kako bi, bez obzira na ličnu ekonomsku situaciju, ostvarili željeni broj dece, u ovom radu korišćićemo institucionalnu teoriju. Mogućnost odstupanja od ovog teorijskog koncepta predviđena je jedino u slučaju da neki roditelji usled ličnih uverenja (izričito) ne prihvataju nikakvu materijalnu podršku države, pa samim tim nikada i ne učestvuju u korišćenju bilo kakve finansijske podrške koju država pruža porodicama sa decom.

Ključni *cilj rada* biće deskriptivna analiza mogućnosti da se primenom kako aktuelnih tako i nekih od predloženih odredbi za izmenu i dopunu „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” doprinese izjednačavanju mogućnosti za što kvalitetnije obavljanje roditeljskih uloga, uz istovremeno stimulisanje građana Srbije, da se, bez obzira na ličnu finansijsku situaciju, odluče na zasnivanje/proširenje porodice i ostvare željeni broj dece.

⁸ Ivan Vidanović, *Rečnik socijalnog rada*, TIRO-ERC Beograd, Beograd, 2006, str. 335.

⁹ Mirjana M. Jovanović, *Socijalni aspekt kvaliteta života osoba sa telesnim invaliditetom*, Narodna biblioteka Ruma, Beograd, 2013, str. 115.

NOVI „ZAKON O FINANSIJSKOJ PODRŠCI PORODICI SA DECOM” – MATERIJALNA PODRŠKA ODGAJANJU DECE U SRBIJI KAO (DE)STIMULATIVNA MERA ZA POVEĆANJE NATALITETA I KVALITETNO RODITELJSTVO

Zaštita porodice, a naročito dece, oduvek je predstavljala jedan od prioriteta našeg društva. Polazeći od činjenice da odluka o planiranju broja dece u porodici neretko „zavisi od troškova i materijalnih i nematerijalnih koristi koju deca donose”¹⁰, realno je očekivati da postoji „veća verovatnoća da će siromašna domaćinstva imati isti broj dece u poređenju sa domaćinstvima sa srednjim i višim prihodima”¹¹ ukoliko je obezbeđena adekvatna materijalna podrška porodici sa decom.

Donošenje novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” (koji se primenjuje od 1. jula 2018. godine) dovelo je do sledećih izmena u oblasti pružanja materijalne podrške porodicama sa decom u Srbiji:

- 1) značajno je uvećan iznos roditeljskog dodatka, naročito povodom rođenja trećeg i četvrtog deteta;
- 2) promenjen je način obračunavanja naknade zarade, odnosno plate po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta i
- 3) uvedeno je pravo na ostale naknade po osnovu rođenja, nege deteta i posebne nege deteta.

Tako je, počev od 1. januara 2006, roditeljski dodatak za drugo, treće i četvrto dete (po redu rođenja) isplaćivan u 24 mesečne rate, dok se za prvo dete isplata vršila jednokratno, pri čemu je njegova visina u junu 2018. godine (poslednjem mesecu u kome je prethodni zakon bio na snazi) za prvo dete iznosila 39.898 RSD, dok je mesečna rata „za drugo, treće i četvrto dete iznosila „6.501, 11.701 i 15.601 respektivno”.¹²

- 1) Budući da se nominalni iznos roditeljskog dodatka usklađuje svakog 1. januara i 1. jula, njegova trenutna visina (za decu rođenu 1. jula 2021. godine i kasnije) iznosi: za *prvo* dete 106.412,94 dinara i isplaćuje se jednokratno,

¹⁰ „Strategija podsticanja rađanja”, *Službeni glasnik RS*, br. 55/05, 71/05-ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-US, 72/12, 7/14-US i 44/14, Beograd, 2014, str. 16.

¹¹ Timothy A. Wunder, “Fighting Childhood Poverty: How a Universal Child Allowance Would Impact the U.S. Population”, *Journal of Economic Issues/Association for Evolution Economics* 537, London, 2019, p. 539.

¹² Aleksandra Anić i Jelena Žarković-Rakić, „Kritički osvrt na novi Zakon o finansijskoj podršci porodicama sa decom u Srbiji”, *Ekonomске ideje i praksa*, br. 34, str. 63.

- 2) za *drugo* dete 255.391,04 dinara a isplaćuje se u 24 jednake mesečne rate,
- 3) za *treće* dete 1.532.346,25 dinara u 120 jednakih mesečnih rata,
- 4) za *četvrto* dete 2.298.519,38 dinara u 120 jednakih mesečnih rata.

Zajedno sa jednokratnim iznosom roditeljskog dodatka za prvo, odnosno prvom ratom roditeljskog dodatka za drugo, treće i četvrto dete, isplaćuje se i paušal za nabavku opreme za dete u trenutnom iznosu (koji važi za decu rođenu 1. jula 2021. godine i kasnije) od 5.320,65 dinara.¹³

Tabela 1. Statistički pregled živorođene dece po redu rođenja u Republici Srbiji za period 2015–2019. godina¹⁴

Godina	Red rođenja deteta					
	prvo	drugo	treće	četvrto	peto i više	nepoznat red rođenja deteta
2015.	32.255	23.583	7.250	1.667	898	4
2016.	31.464	23.141	7.385	1.748	993	3
2017.	30.515	23.428	7.970	1.913	1.068	0
2018.	30.327	22.870	7.771	1.967	1.083	2
2019.	29.656	22.701	8.535	2.337	1.168	2

¹³ „Nominalni iznosi prava na finansijsku podršku porodici sa decom i cenzusi za ostvarivanje prava na dečiji dodatak”, *Portal Paragraf*, Beograd. Dostupno preko: https://www.paragraf.rs/statistika/nominalni_iznosi_prava_na_finansijsku_podrsku_porodici_sa_decom_i_cenzusi_za_ostvarivanje_prava_na_deciji_dodatak.html (Pristupljeno 21. jula 2021).

¹⁴ „Živorodeni prema starosti majke, bračnosti majke i redu rođenja deteta, po opštinama”. Dostupno preko <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18030508?languageCode=sr-Cyrl> (Pristupljeno 29. juna 2021).

Tabela 2. Statistički pregled prirodnog priraštaja u Republici Srbiji za period 2015–2019. godine¹⁵

Godina	Broj živorođenih na 1.000 stanovnika	Prirodni priraštaj na 1.000 stanovnika
	9,3	-5,3
2015.	9,2	-5,1
2016.	9,2	-5,5
2017.	9,2	-5,4
2018.	9,3	-5,3
2019.	9,3	-5,3

Kao što se može videti iz Tabela 1 i 2, početak primene novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” pratio je blagi porast broja novorođene dece, na osnovu čega se može zaključiti da je visok iznos roditeljskog dodatka za treće i četvrto dete možda bio samo jedan od mnogobrojnih faktora da se neki roditelji odluče na proširenje porodice. Prirodni priraštaj na 1.000 stanovnika povećan je, međutim, za svega 0,1 (sa -5,4 u 2017. na -5,3 u 2019. godini). Zabrinjavajuća je, međutim, činjenica konstantnog opadanja broja novorođenčadi prvog reda rođenja, pri čemu se beleži i blago smanjivanje drugorođene dece. Kako su rezultati jedne ankete, rađene pre nekoliko godina u našoj zemlji, pokazali da je stepen zadovoljstva životom majki sa jednim detetom „statistički značajan prediktor namere rađanja drugog deteta”,¹⁶ neminovno se postavlja pitanje, šta je sve potrebno učiniti kako bi žene/majke bile motivisane da, nakon dobijanja prvog, planiraju (ali i realizuju) rođenje drugog deteta, čime ćemo se više pozabaviti u narednom poglavlju.

Kada je u pitanju način obračuna naknade, zarade, odnosno plate po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta, novim „Zakonom o finansijskoj podršci porodici sa decom” (koji se primenjuju od 1. jula 2018. godine), iznos ovih naknada utvrđuje se na osnovu „zbira mesečnih osnovica na koji su plaćeni doprinosi na primanja koja imaju karakter zarade, za poslednjih 18 meseci koji prethode prvom mesecu otpočinjanja odsustva zbog komplikacija u vezi sa održavanjem trudnoće, ili porodijskog odsustva, ukoliko

¹⁵ „Broj živorođenih, umrlih i umrle odojčadi, kao i prirodni priraštaj u Republici Srbiji u periodu 1999–2019”. Dostupno preko <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/stanovnistvo/eksel-tabele/> (Pristupljeno 24. juna 2021).

¹⁶ Natalija Mirić, „Porast završenog fertiliteta kod visokoobrazovanih žena: Fokus u kreiranju populacione politike u Srbiji”, u: Rajko Bukvić (ur.), Zbornik Matice srpske za društvene nauke, *Copyright Matica srpska*, Novi Sad, 2018, str. 428.

nije korišćeno odsustvo zbog komplikacija u vezi sa održavanjem trudnoće”.¹⁷ U isto vreme, maksimalna visina zarade, odnosno plate po ovom osnovu, ne može biti veća od tri prosečne mesečne zarade u Republici Srbiji, prema poslednjem objavljenom podatku republičkog organa nadležnog za poslove statistike na dan podnošenja zahteva¹⁸, odnosno „za prava ostvarena od 1. januara 2022. godine ne može biti veća od pet prosečnih mesečnih zarada u Republici Srbiji, prema poslednjem objavljenom podatku republičkog organa nadležnog za poslove statistike na dan početka ostvarivanja prava”.¹⁹ Utvrđivanjem maksimalne visine naknade zarade, odnosno naknade plate za vreme porodiljskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta u visini od pet prosečnih plata na republičkom nivou (sa čijom se realizacijom kreće od 1. januara 2022. godine), njen iznos će, nakon perioda od tri i po godine, biti vraćen na onaj koji je važio prema odredbama „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” donetog u junu 2002. godine.²⁰ Način obračunavanja iznosa ove naknade, međutim, ostaje nepovoljniji u odnosu na odredbe zakonskog rešenja koje je u Srbiji važilo do 1. jula 2018. godine, budući da je vremenski period potreban za njeno ostvarivanje povećan sa 12 na 18 meseci.²¹

Tako je, prema odredbama „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” iz 2002, svakoj osobi koja je tokom 12 meseci, pre otpočinjanja korišćenja porodiljskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta ili odsustva sa rada radi posebne nege deteta, bila zaposlena kod poslodavca ili obavljala samostalnu (preduzetničku) delatnost, po ovom osnovu pripadala naknada sledeće visine:

- 1) pun iznos ove naknade pripadao je licima „koja su bila u radnom odnosu ili obavljala samostalnu delatnost više od šest meseci neprekidno neposredno pre ostvarivanja ovog prava”;²²
- 2) 60% (punog iznosa) ako su neposredno pre započinjanja korišćenja ovog odsustva bila u radnom odnosu između 3 i 6 meseci i

¹⁷ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 13, stav 1, *Službeni glasnik RS*, br. 113/2017 i 50/2018, Beograd, 2018, str. 4.

¹⁸ Isto, član 13, stav 4, str. 4.

¹⁹ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 13, stav 4, *Službeni glasnik RS*, br. 113/17, 50/18, 46/21-US, 51/21-US, 53/21-US i 66/21 Beograd, 2021, str. 7.

²⁰ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 11, stav 1, *Službeni glasnik RS*, br. 16/02, 115/05 i 107/09, Beograd, 2009, str. 3.

²¹ Isto, član 11, stav 3, str. 3.

²² Katarina Stanić i Gordana Matković, „Uzroci porasta broja korisnika odsustva povodom rođenja deteta u Srbiji”, *Stanovništvo*, 2017(55), str. 47.

- 3) 30% (punog iznosa) isplaćivano je licima čiji je period rada kod poslodavca ili samostalnog obavljanja delatnosti pre otpočinjanja korišćenja ovog odsustva iznosio manje od 3 meseca.²³

Ovde je važno naglasiti da su donošenjem novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” roditelji (kao i staratelji, usvojitelji ili hranitelji) koji obavljaju samostalnu (preduzetničku) delatnost stavljeni u znatno nepovoljniji položaj kada su u pitanju prava na naknade zarade po osnovu porodiljskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta.

Pored produžetka vremenskog perioda, na osnovu koga se obračunava iznos naknade zarade, odnosno plate po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta, njegovo računanje započinje 18 meseci pre započinjanja korišćenja odsustva sa rada po osnovu rođenja deteta ili „pre prestanka rada zbog trudnoće, čime naknada zarade za vreme odsustva zbog komplikacija trudnoće ne ulazi u osnovicu”.²⁴ Tako su odredbama aktuelnog zakonskog rešenja (znatno) oštećene trudnice/majke sa kraćim radnim stažom, koje se stavljaju pred težak izazov: „da biraju između svog i zdravlja bebe, s jedne, a većih primanja na porodiljskom odsustvu, s druge strane”²⁵ ili da, slušajući savet lekara, koriste odsustvo sa rada radi održavanja trudnoće i na taj način neopravdano (možda) steknu pravo na niži iznos naknade zarade, odnosno plate po osnovu rođenja i nege deteta. U isto vreme, donošenje novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” predviđalo je da iznos naknada zarade, odnosno plate „za vreme porodiljskog odsustva ne može biti manji od minimalne zarade utvrđene na dan podnošenja zahteva, ako je kod nadležnog organa evidentirano najmanje šest najnižih osnovica na koje su plaćeni doprinosi na primanja koja imaju karakter zarade”.²⁶ Odlukom Ustavnog suda Srbije, broj IUZ 216/2021 od 7. maja 2021. godine, ova odredba je proglašena neustavnom, tako da sada pun mesečni iznos „naknade zarade, odnosno naknade plate za vreme porodiljskog odsustva, ne može biti manji od minimalne zarade

²³ Katarina Stanić i Gordana Matković, „Uzroci porasta broja korisnika odsustva povodom rođenja deteta u Srbiji”, *Stanovništvo*, str. 47–48.

²⁴ Goran Obradović, „Novi koncept finansijske podrške porodici sa decom u Srbiji” u: Saša Knežević i Dušica Miladinović-Stefanović (urs.), *Projekat 'Usklađivanje prava Srbije sa pravom EU'*, Zbornik radova knjiga šesta, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2019, str. 105.

²⁵ Bojan Stojadinović „Mere koje ne doprinose rađanju dece u Srbiji”, *Sputnik*. Dostupno preko: <https://rs.sputniknews.com/zivot/202002281121936484-mere-koje-ne-pomazu-radjanje-dece-u-srbiji/> (Pristupljeno 6. marta 2021).

²⁶ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 14, stav 8, *Službeni glasnik RS*, br. 113/2017 i 50/2018, Beograd, 2018, str. 5.

utvrđene na dan početka korišćenja prava".²⁷ Sporno je, međutim, ostalo to što se naknada zarade, odnosno naknada plate za vreme odsustva sa rada radi nege deteta i odsustva sa rada radi posebne nege deteta i dalje obračunava na „osnovu zbira mesečnih osnovica na koje su plaćeni porezi i doprinosi na primanja koja imaju karakter zarade, za poslednjih 18 meseci, koji prethode prvom mesecu otpočinjanja odsustva"²⁸ po ovom osnovu, što praktično znači da majke/roditelji tokom odsustva sa rada radi nege deteta (ili radi posebne nege deteta) još uvek mogu primati naknadu zarade, odnosno naknadu plate, čiji minimalan iznos isključivo zavisi od toga koliko su meseci neposredno pre rođenja deteta bili u radnom odnosu.

U prilog činjenici koliko je donošenje novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom" materijalno oštetilo majke/roditelje sa kraćim radnim stažom najbolje svedoče podaci dobijeni od Ministarstva za brigu o porodici i demografiju"²⁹, pokazujući da je čak 8.944 žena/majki „tokom porodijskog odsustva, što je period od 45 dana/28 dana pre porođaja do navršene 3 meseca bebinog života, dobijalo naknadu manju od minimalne zarade u Srbiji"³⁰, dok ukupno „8.970 žena (u periodu od 1. jula 2018. do 1. marta 2021. godine) tokom perioda nege deteta dobijalo je naknade zarade manje od republičkog minimalca"³¹, što se najbolje može videti iz sledeće table:

Tabela 3. Broj žena/majki (po godinama) koje su tokom prve godine života deteta primale manje od minimalca

Period	Tokom porodijskog odsustva	Tokom perioda nege deteta
od 01.07. do 31.12. 2018. godine	2.326	2.338
od 01.01. do 31.12. 2019. godine	3.507	3.554
od 01.01. do 31.12. 2020. godine	2.426	2.499
od 01.01. do 01.03. 2021. godine	649	579

²⁷ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom", član 14, stav 8, *Službeni glasnik RS*, br. 113/17, 50/18, 46/21-US, 51/21-US, 53/21-US i 66/21 Beograd, 2021, str. 8.

²⁸ Isto, član 13, stav 1, str. 6.

²⁹ Podaci su dobijeni kao odgovor po zahtevu o pristupu informacijama od javnog značaja, koje je podnelo Udruženje građana „Mame su zakon".

³⁰ „Okolo 9.000 žena primilo manje od minimalca prvih godinu dana bebinog života". Dostupno preko: <https://mamesuzakon.org/oko-9000-zena-primalo-manje-od-minimalca-prvih-godinu-dana-bebinog-zivota/#> (Pristupljeno 20. jula 2021).

³¹ Isto.

Polazeći od činjenice da podaci „Ministarstva rada pokazuju da je u prvih 11 meseci primene ovog zakona oštećeno 11.000 porodilja”³², kao i podataka prikazanih u Tabeli 3, možemo uočiti da se broj žena/majki čija je naknada zarade, odnosno naknada plate za vreme porodiljskog odsustva, iznosila manje od minimalne zarade na republičkom nivou, tokom 2020. i prvih meseci 2021. godine, kontinuirano smanjivao. Opisano stanje može se objasniti činjenicom da je tokom prvog perioda primene novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” (druga polovina 2018. i prva polovina 2019. godine) jedan broj žena sa kraćim radnim stažom već bio u drugom stanju, kao i da su neke od žena koje su u tom periodu planirale trudnoću očekivale da će u kratkom vremenskom periodu doći do izmena i dopuna (tada) aktuelnih zakonskih odredbi.

U isto vreme, donošenjem novog Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom, uvedeno je i pravo na ostale naknade po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta, čime je u značajnoj meri povećan broj osoba koje mogu da ostvare neki vid naknade zarade po osnovu pružanja nege (sasvim) malom detetu. Ovo novo novčano davanje namenjeno je majkama (kao i ženama koje su staratelji, usvojitelji i/ili hraniteljice) čija su deca rođena 1. jula 2018. godine i kasnije, pod uslovom da su u periodu od 18 meseci pre rođenja deteta bile angažovane po osnovu ugovora van radnog odnosa³³, kao i ukoliko su u periodu od 24 meseca pre njegovog rođenja bile poljoprivredni osiguranici. Odlukom Ustavnog suda Srbije (Odluka US-46/2021-23)³⁴, od 8. maja 2021. godine, ostale naknade „po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta može ostvariti i majka koja je u periodu od 18 meseci pre rođenja deteta bila poljoprivredni osiguranik”³⁵, čime su (konačno) nakon skoro pune tri godine ove majke (kao i žene staratelji ili usvojitelji i hraniteljice) stavljene

³² Katarina Đorđević, „Nećemo oduzimati decu roditeljima koji se protive vakcinaciji”, *Politika*, 13.12.2020, str. 11a.

³³ Kao i ukoliko su u pomenutom vremenskom periodu bile samozaposlene, osigurane kao nosioci poljoprivrednog gazdinstva koje ima status pravnog lica, kao i ukoliko su bile u radnom odnosu a na dan rođenja deteta imaju status nezaposlenog lica koje nije ostvarilo pravo na novčanu naknadu po osnovu nezaposlenosti.

³⁴ „Saopštenje sa 17. sednice Ustavnog suda Srbije održane 3. decembra 2020. godine kojom je predsedavala Snežana Marković predsednica Ustavnog suda”. Dostupno preko: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/0-102687/saopstenje-sa-17-sednice-ustavnog-suda-odrzane-3-decembra-2020-godine-kojom-je-predsedavala-snezana-markovic-predsednica-ustavnog-suda> (Pristupljeno 8. jula 2021).

³⁵ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 17, stav 2, *Službeni glasnik RS*, br. 113/17, 50/18, 46/21-US, 51/21-US, 53/21-US i 66/21 Beograd, 2021, str. 9.

u ravnopravni položaj sa drugim majkama/ženama korisnicama ostalih naknada po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta, uz mogućnost da do 8. novembra 2021. godine podnesu zahteve za obeštećenje.

Donošenje novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” ostavilo je, međutim, i negativne posledice na porodice dece sa smetnjama u razvoju ili invaliditetom, čije su majke/roditelji morali da se opredele između svojih i dečijih naknada, budući da su zakonske odredbe propisivale da se pravo na naknadu zarade, odnosno naknadu plate za vreme odsustva sa rada radi posebne nege deteta i/ili pravo na ostale naknade po osnovu posebne nege deteta ne može ostvariti za dete za koje je ostvareno pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica.³⁶

Navedene odredbe proglašene su neustavnim od strane Ustavnog suda Srbije i prestale su da važe 8. maja 2021. godine, uz mogućnost da roditelji do 8. novembra 2021. nadležnim centrima za socijalni rad podnesu zahtev za preispitivanje svih rešenja „kojima je obustavljena dalja isplata prava na dodatak za pomoć i negu za dete iz ovog razloga, ili je odbijen zahtev za ostvarivanje prava na dodatak za pomoć i negu za dete iz ovog razloga”³⁷, ali ako zahtev za ostvarivanje prava na dodatak za pomoć i negu (za dete) nije ni podnet ili roditelji prekorače rok za podnošenje zahteva za obeštećenje trajno gube pravo na (bilo kakvu) naknadu za izgubljeni novac zbog neustavnosti zakonskih odredbi.

Opisano stanje sasvim sigurno ne može imati (dovoljno) stimulativan karakter na donošenje odluke građana/građanki Srbije o osnivanju/proširenju porodice naročito kada je reč o osobama (posebno ženama/majkama) koje su nakon dužeg perioda nezaposlenosti nedavno zasnovale radni odnos. Imajući u vidu da mere materijalne podrške porodici sa decom nikada ne mogu biti ni jedini motivišiću faktor za osnivanje/proširenje porodice, kao ni ključni (pred)uslov za kvalitetno roditeljstvo, u narednim redovima pažnju ćemo posvetiti kako (ne)mogućnostima da se sadašnjim, ali i nekim novim odredbama aktuelnog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” doprinese povećanju stope nataliteta u Srbiji, tako i nematerijalnim faktorima koji utiču na kvalitetno obavljanje roditeljske uloge.

³⁶ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 12, stav 7 i član 17, stav 10, *Službeni glasnik RS*, br. 113/2017 i 50/2018.

³⁷ „Instrukcija o postupanju opštinskih-gradskih uprava i centara za socijalni rad u primeni i sprovođenju odluka Ustavnog suda Republike Srbije IUz-216/2018, IUz-247/2018 i IUz 266/2017”. Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Dostupno preko <http://minbpd.gov.rs/instrukcije/> (Pristupljeno 5. septembra 2021), str. 4.

PREDLOŽENE IZMENE I DOPUNE „ZAKONA O FINANSIJSKOJ PODRŠCI PORODICI SA DECOM” – ŠANSZA ZA POVEĆANJE NATALITETA I KVALITETNO RODITELJSTVO U SRBIJI?

Jedna od najlepših ali u isto vreme sigurno i najizazovnijih društvenih uloga jeste i uloga roditelja. Nesumnjivo je da prilikom donošenja odluke da se ima potomstvo svako želi da bude dobar roditelj, nadajući se iskreno da će u tome i uspeti. Činjenice (nažalost) govore da kvalitet obavljanja roditeljske uloge zavisi od brojnih faktora, koji ne moraju nužno uvek biti materijalne prirode.

Tako se kao neki od sve češćih uzroka odlaganja odluke o osnivanju/proširenju porodice neretko ističu psihološka cena roditeljstva i (ne)mogućnost usklađivanja profesionalnih i porodičnih obaveza, čiji se (de)stimulativan uticaj na donošenje odluke o proširenju porodice najbolje uočava u većim gradovima, u kojima mladi (van)bračni partneri najčešće žive u samostalnom domaćinstvu, svakodnevno suočeni sa izazovima njihovog usklađivanja. Izneti stav potvrđuje činjenica da, prema „podacima RZS, broj dece koji nije upisan u vrtiće zbog popunjenosti kapaciteta u školskoj 2018/2019. godini iznosi 6.740, dok broj dece upisan preko normativa iznosi 12.296³⁸”, kao i nalazi nekih od najnovijih istraživanja, pokazujući da se skoro jedna trećina (29,2%) ispitanih roditelja žali na neusklađenost rada predškolskih ustanova sa njihovim radnim vremenom, a čak 36,2% roditelja, čija deca idu u vrtić, smatra da preveliki broj dece u vaspitnoj grupi predstavlja izuzetno veliki problem.³⁹ Sa sličnim problemom se suočavaju i roditelji dece mlađeg osnovnoškolskog uzrasta, pri čemu je čak 40,8% njih saglasno da bi im izuzetno značilo ukoliko bi postojalo institucionalno rešenje za boravak dece tokom školskih raspusta.⁴⁰ U isto vreme, kada govorimo o natalitetu u Srbiji, moramo se osvrnuti i na percepciju rodnih uloga i njihov uticaj, kako na stopu nataliteta tako i na kvalitet roditeljstva u Srbiji. Naime, rezultati istraživanja iz 2017. godine, u kome je učestvovalo 1.560 žena/majki (uzrasta od 18 do 60 godina), pokazalo je da najveći broj njih – 49,9% ima po dvoje dece, 39,9% ima jedno dete, dok su majke sa troje dece činile svega 9,3% uzorka (samo 1,5% ispitanih

³⁸ Aleksandra Anić i Jelena Žarković-Rakić, *Kritički osvrt na novi Zakon o finansijskoj podršci porodicama sa decom u Srbiji*, nav. delo, str. 69.

³⁹ Mirjana Raščević i Gordana Bjelobrk, *Usklađivanje rada i roditeljstva (poslodavci i zaposleni roditelji)*, Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju, Beograd, 2021. Dostupno preko: [https://www.jednaki.com/Uskladjivanje%20rada%20i%20roditeljstva%20Poslodavci%20\(predfinalna%20verzija\).pdf?fbclid=IwAR2z_YgKlpFWNiPoveM6OIrSvgywLAI0ddZtCELOS5rR94Lw54R5Tw8mceE](https://www.jednaki.com/Uskladjivanje%20rada%20i%20roditeljstva%20Poslodavci%20(predfinalna%20verzija).pdf?fbclid=IwAR2z_YgKlpFWNiPoveM6OIrSvgywLAI0ddZtCELOS5rR94Lw54R5Tw8mceE) (Pristupljeno 5. septembra 2021), str. 46.

⁴⁰ Isto, str. 55.

žena ima više od troje dece), pri čemu kao glavni razlog nedonošenja odluke o proširenju porodice navode opterećenost, prvenstveno obavljanjem poslova u domaćinstvu i brigom o deci.⁴¹ O rodnoj (ne)ravnopravnosti u obavljanju tzv. „neplaćenih poslova” svedoče i rezultati ovog istraživanja, pokazujući da majke/žene najčešće (potpuno) samostalno obavljaju sledeće aktivnosti: kuvanje (78,2%), pranje veša (88,8%), pranje sudova (74,5%), čišćenje kuće (72,4%), aktivnosti svakodnevne brige o potrebama deteta/dece (58%), kao i pružanje neformalne nege ostarelim članovima domaćinstva (17%), dok se poslovi koje (van)bračni partneri ravnopravno i zajednički obavljaju najčešće svode na: izvođenje dece u šetnju, vođenje dece i/ili starijih članova domaćinstva na lekarske preglede i odlazak u nabavku.⁴² U isto vreme, utvrđeno je da su majke u Srbiji bile „nezadovoljne dostupnošću i cenom robe za decu (86,1% je nezadovoljno), politikama zapošljavanja mladih roditelja (84,3% je nezadovoljno) i politikama ustanovljavanja fleksibilnog radnog vremena (82,6%)”.⁴³

Kako kvalitet života, a samim tim i roditeljstva, podrazumeva čitav spektar aktivnosti u cilju zadovoljavanja razvojnih, zdravstvenih i psiho-socijalnih potreba svakog deteta, opravdano je postaviti pitanje da li država (isključivo) finansijskom podrškom porodicama sa decom može doprineti porastu stope nataliteta?

Analizirajući mere direktne finansijske podrške koje (u vidu roditeljskog i dečjeg dodatka) izdvaja naša država, može se zaključiti da je njihova primena, odnosno donošenje novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom” (2018. godine) imala najveći uticaj da odluke o proširenju porodice donesu (van)bračni parovi „u nekim siromašnijim ruralnim predelima Srbije gde je održan tradicionalni model porodice i gde većina parova živi sa roditeljima, uglavnom muževljevim, i gde je muškarac jedini koji eventualno donosi prihode nezavisno od porodičnih delatnosti na imanju”.⁴⁴ Ovde je važno napomenuti da su sada u prihode koji se ne uračunavaju prilikom utvrđivanja prava na dečiji dodatak uvršćene i „naknade za rad ostvaren u skladu sa propisima koji regulišu radno angažovanje na određenim poslovima, usled

⁴¹ „Izveštaj mame u Srbiji sa preporukama”, *Centar za mame*. Dostupno preko: <http://centarzamame.rs/blog/2018/03/14/izvestaj-mame-u-srbiji-sa-preporukama/> (Pristupljeno 11. septembra 2021).

⁴² Isto.

⁴³ Nada Sekulić, *Populaciona politika iz ugla žena – Analiza iskustava i političkih opredeljenja*, LIMES+ Vol. XIV 2, str. 26.

⁴⁴ Živanović Katarina, „Vladine mere neće sprečiti pad broja stanovnika Srbije”, *Danas*, 11. maj 2018, str. 11.

povećanog obima posla poslodavca, koje je povremenog karaktera, uključujući i sezonske poslove".⁴⁵

Imajući u vidu da su mnogobrojne porodice u našoj zemlji neretko i najsiromašnije, opisano stanje predstavlja i latentnu opasnost od povećanja broja dece koja su u povećanom riziku da se suoče sa fenomenom siromaštva, što svakako nikako ne možemo nazvati izjednačavanjem uslova za kvalitetno roditeljstvo.

Izrečeni stav nipošto ne znači da ne treba raditi na daljem usavršavanju mera populacione politike, koje se odnose na oblast finansijske podrške porodicama sa decom. Naprotiv, kontinuirano praćenje potreba roditelja/porodica sa decom, na osnovu kojih će biti kreiran spektar različitih vidova podrške, kako materijalnih tako i nematerijalnih, koji mogu olakšati obavljanje roditeljske uloge, nameće se kao jedna od prioritarnih obaveza našeg društva.

Uprkos nedavnim izmenama i dopunama novog „Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom”, među predstavnicima stručne javnosti, neke od njegovih odredbi (još uvek) se smatraju spornim, na primer:

- 1) obezbeđivanje zagarantovane minimalne zarade tokom perioda nege deteta,
- 2) smanjivanje broja meseci (sa 18 na 12) koji ulaze u obračun naknade, kao i
- 3) uvođenje naknada za porodice sa više od četvoro dece.⁴⁶

Uz uvažavanje potrebe da društvo (i finansijski) pomogne porodicama sa većim brojem dece, ličnog smo mišljenja da se mora voditi računa da njegoa primena ne postane motivacija za porast stope nataliteta isključivo među porodicama iz najsiromašnijeg dela populacije (npr. kod korisnika novčane socijalne pomoći ili u porodicama gde je majka nezaposlena, tako da joj se novčana davanja po osnovu finansijske podrške porodici sa decom mogu učiniti kao „zgodna” naknada za to što odgaja/čuva decu) ali bez kapaciteta (i veština) da sa dobijenim novcem (zaista) i unaprede kvalitet obavljanja svoje roditeljske uloge.

Posmatrajući inostrana iskustva u pogledu kretanja stope fertiliteta na globalnom nivou, možemo uočiti da ona već decenijama beleži konstantan pad u svim delovima sveta, što je pre svega „karakteristično za nordijske i centralnoevropske zemlje u kojima je fertilitet pao od oko troje dece

⁴⁵ „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, član 5, stav 1, *Službeni glasnik RS*, br. 113/17, 50/18, 46/21-US, 51/21-US, 53/21-US i 66/21 Beograd, 2021, str. 3.

⁴⁶ „Mame su zakon danas su predale amandmane na predlog Zakona koji se menja”. Dostupno preko: <https://mamesuzakon.org/mame-su-zakon-danas-su-predale-amandmane-na-predlog-zakona-koji-se-menja/> (Pristupljeno 15. septembra 2021).

po ženi 1965. godine na 1,8 u periodu 1990-ih".⁴⁷ Dakle, problem nije samo ekonomske prirode, u tzv. „državama blagostanja”, rađa se sve manje dece. Analizirajući rešavanja problema niske stope nataliteta, neka istraživanja rađena u zemljama OECD-a pokazuju da je „olakšavanje kombinovanja roditeljstva i radnih obaveza ključ za postizanje više stope fertiliteta i smanjenje neusklađenosti između reproduktivnih planova i stope fertiliteta kod mnogih parova”.⁴⁸ Zato ćemo se u zaključnim razmatranjima ovog rada osvrnuti na mere materijalne i nematerijalne podrške koje mogu doprineti porastu stope nataliteta u Srbiji.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kao što se moglo videti iz prethodnih delova teksta, socio-ekonomski faktori nikada ne predstavljaju ključni činilac ni kada je u pitanju donošenje odluke o osnivanju/proširenju porodice, ni kada se radi o kvalitetu obavljanja roditeljske uloge, jer se novcem ne mogu „kupiti” ni veštine neophodne za uspešno zadovoljavanje razvojnih potreba dece, niti uticati na građane/građanke da se opredele za osnivanje/proširenje porodice ako se to „ne poklapa” sa njihovim ličnim i/ili profesionalnim planovima.

Imajući u vidu da i sam aktuelni „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom” (i nakon izvršenih izmena i dopuna) sadrži neke odredbe koje mogu imati destimulativan uticaj na povećanje stope nataliteta u Srbiji, ovde dajemo predloge kako za njihovu izmenu tako i za uvođenje nekih od mera podrške koje bi mogle smanjiti izazove usklađivanja poslovnih i porodičnih obaveza:

- *Promeniti način obračunavanja naknade zarade, odnosno plate po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta:*
 - skratiti period koji se uzima u obzir prilikom obračunavanja naknade zarade, odnosno plate po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta sa 18 na 12 meseci,
 - prilikom obračunavanja iznosa ove naknade uzeti u obzir – uračunati sve osnovice za koje su uplaćeni doprinosi na primanja koja imaju karakter zarade za poslednjih 12 meseci koji prethode mesecu otpočinjanja korišćenja porodiljskog odsustva, uključujući doprinose uplaćene tokom odsustva sa rada zbog komple-

⁴⁷ Drenka Vuković, *Socijalna politika Evropske unije*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2011, str. 224

⁴⁸ „Strategija podsticanja rađanja”, *Službeni glasnik RS*, br. 55/05, 71/05-isppravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-US, 72/12, 7/14-US i 44/14, Beograd, 2014, str. 12.

kacija u vezi sa održavanjem trudnoće (ukoliko je ovo odsustvo korišćeno),

- omogućiti da majke (roditelji) koje/i su *u kontinuitetu* tokom 12 meseci koji prethode mesecu otpočinjanja korišćenja porodiljskog odsustva imale/i minimum 6 uplaćenih doprinosa na prihode koji imaju karakter zarade, tokom celog perioda odsustva sa rada radi rođenja i nege deteta i/ili posebne nege deteta, *ne mogu* primati naknadu zarade, odnosno plate, čiji je iznos *niži od iznosa minimalne zarade* na teritoriji Republike Srbije za mesec u kome se ova naknada isplaćuje;
- *Izjednačiti uslove za korišćenje prava na novčane naknade tokom porodiljskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta i/ili odsustva sa rada radi posebne nege deteta majki/žena koje obavljaju samostalnu delatnost (preduzetnica) sa majkama/roditeljima koji su u radnom odnosu, odnosno omogućiti im da:*
 - tokom perioda odsustva sa rada zbog porođaja, nege deteta ili posebne nege deteta, ne moraju zatvarati/obustavljati svoju preduzetničku delatnost ili zapošljavati osobu koja će ih zamenjivati, već im omogućiti da uz povremene dolaske u firmu njom samostalno rukovode, a poreze i doprinose po osnovu njihovog obaveznog socijalnog osiguranja, za ovaj period, obezbediti im iz državnog budžeta,
 - pravo na novčane naknade po osnovu nege deteta ili posebne nege deteta mogu preneti na svog (van)bračnog partnera, odnosno oca deteta;
- *Zalagati se da i muškarci (očevi, hranitelji, muškarci staratelji i/ili usvojitelji) ostvare pravo na korišćenje ostalih naknada po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege deteta, pod istim uslovima kao i žene (majke, hraniteljice, žene staratelji i/ili usvojitelji), analogno mogućnosti da ostvare naknadu zarade, odnosno plate po osnovu nege deteta i posebne nege deteta;*
- *Finansirati oblike podrške koji doprinose što uspešnijem usklađivanju profesionalnih i porodičnih/roditeljskih uloga:*
 - uvesti finansijske podsticaje za poslodavce koji roditeljima dece ispod sedam godina starosti omogućavaju fleksibilno radno vreme,
 - omogućiti da jedan od roditelja deteta mlađeg od 3 godine života radi od 60 do 80% radnog vremena, pri čemu bi mu država finansirala 100% doprinosa za obavezno socijalno osiguranje – radni staž ukoliko dete/deca ne koriste uslugu predškolske ustanove čiji je osnivač jedinica lokalne samouprave,
 - finansijski podsticati poslodavce velikih kompanija da, u okviru svojih firmi, osnivaju predškolske ustanove za decu svojih zaposlenih,

- finansijski podržati osnivanje „pedijatrijskih sobica” u predškolskim ustanovama, odnosno opremanje posebnih prostorija u kojima bi deca upisana u ove ustanove mogla (pod nadzorom medicinske/pedijatrijske sestre) boraviti kada su bolesna a roditelji su im na poslu, kako bi se smanjio odlazak na bolovanja po osnovu pružanja nege bolesnom detetu;
- *Finansijski podsticati otvaranje što većeg broja produženih boravaka u osnovnim školama, namenjenih zbrinjavanju dece mlađe od 12 godina, dok su im roditelji na poslu;*
- *Razmišljati o osnivanju nekih novih oblika podrške namenjenih porodicama sa više od četvoro dece a finansirati ih iz budžeta Republike Srbije – na primer: uvođenje usluge porodičnog lekara-pedijatra, subvencije na račune za struju i komunalne usluge, uključivanje u različite programe čiji je cilj usavršavanje veština upravljanja vremenom, razmena iskustava sa roditeljima iz drugih mnogobrojnih porodica i sl.;*
- *Rad na otvaranju što većeg broja porodičnih savetovališta, u čiji će rad, pored stručnjaka iz oblasti socijalne zaštite, biti uključeni i zdravstveni radnici koji se bave pitanjima planiranja porodice, (ranim) dečijim razvojem, kao i praktičari iz sistema obrazovanja.*

Duboko uvereni da realizacijom predloženih mera, uz finansijsku podršku države, građani/građanke Srbije mogu povećati svoju motivaciju za osnivanjem/proširenjem porodice, očekujemo njihovu skorou implementaciju, u cilju povećanja stope nataliteta i izjednačavanja uslova za kvalitetno roditeljstvo u Srbiji.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Anić Aleksandra i Žarković-Rakić Jelena, „Kritički osvrt na novi Zakon o finansijskoj podršci porodicama sa decom u Srbiji”, *Ekonomске ideje i praksa*, br. 34, str. 63–69.
- [2] „Broj živorođenih, umrlih i umrle odojčadi, kao i prirodni priraštaj u Republici Srbiji u periodu 1999–2019”. Dostupno preko <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/stanovnistvo/eksel-tabele/> (Pristupljeno 24. juna 2021).
- [3] Đorđević Katarina, „Nećemo oduzimati decu roditeljima koji se protive vakcinaciji”, *Politika*, 13.12.2020, str. 11.
- [4] „Izveštaj mame u Srbiji sa preporukama”, *Centar za mame*. Dostupno preko: <http://centarzamame.rs/blog/2018/03/14/izvestaj-mame-u-srbiji-sa-preporukama/> (Pristupljeno 11. septembra 2021).
- [5] „Instrukcija o postupanju opštinskih-gradskih uprava i centara za socijalni rad u primeni i sprovođenju odluka Ustavnog suda Republike Srbije IUz-216/2018, IUz-247/2018 i IUz 266/2017”. Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju.

- Dostupno preko <http://minbpd.gov.rs/instrukcije/> (Pristupljeno 5. septembra 2021), str. 4.
- [6] Jovanović M. Mirjana, *Socijalni aspekt kvaliteta života osoba sa telesnim invaliditetom*, Narodna biblioteka Ruma, Beograd, 2013, str. 115.
- [7] „Mame su zakon danas su predale amandmane na predlog Zakona koji se menja”. Dostupno preko: <https://mamesuzakon.org/mame-su-zakon-danas-su-predale-amandmane-na-predlog-zakona-koji-se-menja/> (Pristupljeno 15. septembra 2021)
- [8] Mićunović Ljubo, *Savremeni rečnik stranih reči*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988, str. 321.
- [9] „Nominalni iznosi prava na finansijsku podršku porodici sa decom i cenzusi za ostvarivanje prava na dečiji dodatak”, Portal Paragraf, Beograd. Dostupno preko: https://www.paragraf.rs/statistika/nominalni_iznosi_prava_na_finansijsku_podrsku_porodici_sa_decom_i_cenzusi_za_ostvarivanje_prava_na_deciji_dodatak.html (Pristupljeno 21. jula 2021).
- [10] Obradović Goran, „Novi koncept finansijske podrške porodici sa decom u Srbiji” u: Knežević Saša i Miladinović-Stefanović Dušica (urs.), *Projekat 'Usklađivanje prava Srbije sa pravom EU' Zbornik radova knjiga šesta*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2019, str. 105.
- [11] „Oko 9.000 žena primilo manje od minimalca prvih godinu dana bebinog života”. Dostupno preko: <https://mamesuzakon.org/oko-9000-zena-primalo-manje-od-minimalca-prvih-godinu-dana-bebinog-zivota/#> (Pristupljeno 20. jula 2021).
- [12] Penev Goran, „Srbija 2017. godine: Rekordno negativni prirodni priraštaj”, *Demografski pregled*, god. XVIII, br. 68/2018. Dostupno preko: https://www.min-rzs.gov.rs/sites/default/files/2019-01/demografski_pregled_68.pdf (Pristupljeno 3. marta 2021), str. 2.
- [13] Rašćević Mirjana i Bjelobrč Gordana, Usklađivanje rada i roditeljstva (poslodavci i zaposleni roditelji), Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju, Beograd, 2021. Dostupno preko: [https://www.jednaki.com/Uskladjivanje%20rada%20i%20roditeljstva%20Poslodavci%20\(predfinalna%20verzija\).pdf?fbclid=IwAR2z_YgKlpFWNiPoveM6OIrSvGYwLAI0ddZtCELOS5rR94Lw54R5Tw8mceE](https://www.jednaki.com/Uskladjivanje%20rada%20i%20roditeljstva%20Poslodavci%20(predfinalna%20verzija).pdf?fbclid=IwAR2z_YgKlpFWNiPoveM6OIrSvGYwLAI0ddZtCELOS5rR94Lw54R5Tw8mceE) (Pristupljeno 5. septembra 2021), str. 5–46.
- [14] „Saopštenje sa 17. sednice Ustavnog suda Srbije održane 3. decembra 2020. godine kojom je predsedavala Snežana Marković, predsednica Ustavnog suda”. Dostupno preko: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/0-102687/saopstenje-sa-17-sednice-ustavnog-suda-odrzane-3-decembra-2020-godine-kojom-je-predsedavala-snezana-markovic-predsednica-ustavnog-suda> (Pristupljeno 8. jula 2021).
- [15] Sekulić Nada, „Populaciona politika iz ugla žena-Analiza iskustava i političkih opredeljenja”, *LIMES+*, Vol. XIV 2, str. 26.
- [16] Stanić Katarina i Matković Gordana, „Uzroci porasta broja korisnika odsustva povodom rođenja deteta u Srbiji”, *Stanovništvo*, 2017(55), str. 47–48.

- [17] „Strategija podsticanja rađanja”, *Službeni glasnik RS*, br. 55/05, 71/05-ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-US, 72/12, 7/14-US i 44/14, Beograd, 2014, str. 12–16.
- [18] Stojadinović Bojan, „Mere koje ne doprinose rađanju dece u Srbiji”, *Sputnik*. Dostupno preko: <https://rs.sputniknews.com/zivot/202002281121936484-mere-koje-ne-pomazu-radjanje-dece-u-srbiji/> (Pristupljeno 6. marta 2021).
- [19] Vidanović Ivan, *Rečnik socijalnog rada*, TIRO-ERC Beograd, Beograd, 2006, str. 335.
- [20] Vuković Drenka, *Socijalna politika Evropske unije*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2011, str. 224.
- [21] Wunder A. Timothy, “Fighting Childhood Poverty: How a Universal Child Allowance Would Impact the U.S. Population”, *Journal of Economic Issues/ Association for Evolution Economics* 537, London, 2019, p. 539.
- [22] „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, *Službeni glasnik RS*, br. 16/02, 115/05 i 107/09, Beograd, 2009, str. 3.
- [23] „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, *Službeni glasnik RS*, br. 113/2017 i 50/2018, Beograd, 2018, str. 1–5.
- [24] „Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom”, *Službeni glasnik RS*, br. 113/17, 50/18, 46/21-US, 51/21-US, 53/21-US i 66/21 Beograd, 2021, str. 3–9.
- [25] Živanović Katarina, „Vladine mere neće sprečiti pad broja stanovnika Srbije”. *Danas*, 11. maj 2018, str. 11.
- [26] „Živorodeni prema starosti majke, bračnosti majke i redu rođenja deteta, po opštinama”. Dostupno preko <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18030508?languageCode=sr-Cyrl> (Pristupljeno 29. juna 2021).

Bojana Dimitrijević

FINANCIAL SUPPORT FOR THE FAMILIES WITH
CHILDREN: ACHIEVING EQUAL QUALITY
PARENTHOOD OPPORTUNITIES

Abstract

Successful parenting implies various challenges and high financial costs of raising children. In addition to a significant rise of the material support for the families with children and the increase in numbers of women/mothers eligible for child support and special care funds, the current legal solution contains certain flaws, primarily affecting the parents who concluded their employment contracts immediately prior to the birth of their children.

In this article, we are going to assess the possibilities of stimulating and de-stimulating aspects of new “The Financial Support for the Families with Children Act” on the decision to start/expand a family. Special attention is

focused on the level of influence of the current and the proposed legal solutions on the creating of long-term conditions for quality parenthood. The key objective of this work is the descriptive analysis of possibilities of achieving equal quality parenthood opportunities and population growth in Serbia, by applying legal provisions in the area of financial support for the families with children.

Key words:

family with children, financial support, legal provisions, birth rate, parenthood quality.

Jasna Veljković*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Primena psihodrame u različitim kontekstima socijalnog rada

Apstrakt

Psihodrama je akciona forma grupnog rada u kojoj ljudi istražuju poreklo svojih problema koji se reflektuju u njihovom interpersonalnom funkcionisanju. Kreator psihodrame, Jakob Levi Moreno, bio je i jedan od osnivača grupe psihoterapije. Moreno se primarno bavio socijalno ugroženim i stigmatizovanim grupama, pomažući im da povrate samopoštovanje i nađu svoje mesto u društvu. Verovao je da je celom društvu potreban tretman koji je nazivao socijatrijom, analogno psihijatriji. Psihodrama se koristi u kliničkoj praksi, ali i u radu sa mnogim psihosocijalnim problemima. Bazični postulati psihodrame sadrže u sebi osnovne vrednosti socijalnog rada. U uvodnom delu predstaviceemo Morenov rad sa određenim kategorijama socijalno ugroženih lica, a zatim predstaviti neke od mogućnosti integracije Morenovih metoda u osnovne vrednosti socijalnog rada. U zaključku rada pružićemo dokaze o efikasnosti primene psihodrame u oblasti socijalnog rada i ukazati na prednosti njene primene.

Ključne reči:

psihodrama, sociodrama, sociometrija, socijalni grupni rad, vrednosti

* jasna.veljkovic@fpn.bg.ac.rs

UVOD

U širokom polju grupnog rada i grupne psihoterapije prvi pristupi bili su psychoanalitički i grupno analitički orijentisani. Humanistički pristupi se, zatim, oslanjaju na niz teorija ličnosti, koje su označene kao humanističko-egzistencijalističke. Neki od najzastupljenijih grupnih humanističko-egzistencijalističkih pristupa su psihodrama, geštalt, transakciona analiza, interpersonalna grupna terapija, kao i različite vrste grupnih terapija koje služe razvijanju ljudskih potencijala. Ovi pristupi su fenomenološki i iskustveni i ističu važnost snažnog, pozitivnog i empatičnog terapijskog okruženja koje će osobama omogućiti lični i kolektivni rast.

Izraz „grupna terapija” zvanično je prvi upotrebio J. L. Moreno (Jacob Levy Moreno), početkom tridesetih godina prošlog veka, formirajući osnove psihodrame, prvo u Beču a kasnije na američkom kontinentu. Početkom pedesetih godina prošlog veka Moreno je osnovao *Svetsku asocijaciju za grupnu psihoterapiju*, kao i časopis pod nazivom *Internacionalni žurnal grupne psihoterapije*¹. Termin „grupna psihoterapija” prvi put je zvanično upotrebio 1935. godine, na godišnjoj konferenciji *Američkog psihijatrijskog udruženja* u Filadelfiji.² U svom *Otvorenom pismu*, upućenom grupnim psihoterapeutima, Moreno navodi da je u individualnoj psihoterapiji pacijent pojedinac, dok je u grupnoj psihoterapiji pacijent – grupa pojedinaca.³

Po svom filozofskom uverenju Moreno je bio egzistencijalista. Nakon završetka Prvog svetskog rata, 1918. godine, saraduje sa mnogim stvarateljima iz oblasti književnosti, umetnosti, filozofije, pozorišta, nauke. Okuplja ih oko avangardnog časopisa *Diamon*, čiji je bio urednik. Sa nemačkim filozofom Martinom Buberom (Martin Buber) uspostavlja blizak saradnički odnos. Od Buber⁴ prihvata ideju „autentičnog ljudskog susreta kao Ja–Ti odnosa, nasuprot Ja–To odnosu. Ja–Ti odnos između ljudskih bića je ravnopravan, recipročan i simetričan, za razliku od Ja–To odnosa koji sa sobom nosi neravnopravnost, nereciproцитet, nemogućnost autentične komunikacije i uzajamne razmene u susretu dva bića”.⁵ Ono što je Moreno prvenstveno delio sa Buberom je svest o fundamentalnoj važnosti dijaloga kao istinskog

¹ *International Journal of Group Psychotherapy*. Available at: <https://www.tandfonline.com/toc/ujgp20/current> (Accessed 18.10.2021).

² Jacob Levy Moreno, *Group Psychotherapy: A Symposium*, NY: Beacon House Press, Beacon, 1945, a.p. 38.

³ Jacob Levy Moreno, “Open letter to group psychotherapists”, *Psychodrama Monographs*, No. 23, Beacon, NY: Beacon, 1947.

⁴ Martin Buber, *Ja i ti*, Vuk Karadžić, Bibliotela Zodijak, Beograd, 1977, str. 36.

⁵ Jasna Veljković, *Psihodrama i promena*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2014, str. 12.

susreta između Ja i Ti (Tebe, drugog). Smatrao je da taj odnos nije fiksiran, da nosi potencijal za promenu i da bi ga trebalo stalno razvijati. Nasuprot tome, nesusreti, nedijalozi se najčešće javljaju između Ja i Ono (onog drugog, čiju istinsku, intrinzičnu drugost ne priznajemo, koju ostavljamo po strani, kao Ono koje je fiksirano, utvrđeno, predvidivo). Moreno, pionir grupne terapije i tvorac psihodrame i sociometrije, razvio je terapiju zasnovanu na odnosima, kao okvirima istinskog susreta, razmene i recipročnog prisustva dve osobe u komunikaciji.

MORENOV RAD SA SOCIJALNO UGROŽENIM KATEGORIJAMA

Morenov rad sa izbeglicama

Po završetku Drugog svetskog rata, Moreno je, kao mladi psihijatar, bio pozvan da pokuša da reši problem nasilja između ratnih izbeglica smeštenih u izbegličkom kampu *Mittendorf* kraj Beča. Izbeglica je u kampu bilo preko 10.000 i nisu imali nikakvih informacija o tome da li su njihovi najbliži preživeli rat. Takođe, patili su i od različitih vrsta ratnih trauma. Iz teške i složene pozicije izbeglica neretko se kod ovih ljudi rađao nekontrolisan bes, što je dovodilo do uzajamnog nasilja, i verbalnog i fizičkog. Radeći u ovom kampu sa različitim grupama na rešavanju problema nasilja, Moreno je spontano začeo svoju ideju sociometrije, koja će kasnije postati priznata metoda za merenje međuljudskih relacija, odnosno, „naučna disciplina fokusirana na ljudske izbore i prirodu tih izbora”.⁶ Moreno je uspeo da reši problem nasilja u ovom kampu na jedan, naizgled, jednostavan način – ponudio je ljudima smeštenim u barakama u kampu mogućnost izbora. Naime, tražio je od njih veoma jednostavnu stvar – da napišu ime osobe sa kojom bi želeli, ili nikako ne bi želeli, da dele zajednički prostor. Ljudi koji su se međusobno izabrali stvorili su homogene zajednice, a problem nasilja je u značajnoj meri nestao. To je bio početak razvoja sociometrijskih tehnika koje služe merenju ljudskih odnosa u okviru različitih grupa.

Morenov rad sa vanbračnim maloletnim majkama

Posebnu pažnju Moreno je posvetio radu sa (najčešće maloletnim) majkama, koje su rodile decu izvan bračnih zajednica i koje su želele da ih predaju

⁶ Jasna Veljkovic, Vera Despotovic, "The Sociodrama Narrative: Political aspects", *Serbian Political Thought*, Vol. 15, No. 1, p. 94.

institucijama socijalne zaštite. U narednoj psihodramskoj vinjeti prenećemo insert jednog Morenovog grupnog rada sa ovom, u to doba, veoma stigmatizovanom populacijom. Neophodno je istaći da je uslov učestvovanja u grupnom radu bio da mlade majke na sesijama budu sa svojim bebama. Cilj ovog rada bio je da se ove žene suoče sa činom koji nameravaju da urade (da odvoje dete od sebe), da razviju empatiju, da preuzmu odgovornost za sopstvene odluke, kao i da formiraju jasnu percepciju neminovnih posledica.

U narednoj vinjeti koju je Moreno⁷ opisao, a čiji sažetak dajemo, cilj nam je da prikazemo kako izgledaju neke od osnovnih metoda psihodrame.

U grupi je desetak mladih majki sa njihovim bebama. Jedna od njih progovara:

Mlada majka: 'Ja ne mogu da brinem sama o svojoj bebi. Nemam muža, nemam porodicu, nemam nikoga ko mi može pomoći i podržati me. Ljudi okreću od mene glavu. Moje dete biće srećnije ako me nikad ne upozna. Brinuće o njemu neki drugi ljudi. Moja beba me angažuje po ceo dan i noć, ja ne mogu da se bavim svojim poslom, koji možda nije dobar ali od toga živim'.

Moreno tada primenjuje psihodramsku tehniku dubla⁸, pa govori kao da je u ulozi mlade majke:

Ja sad govorim iz svog dela sebe, koji je uplašen za sopstveni opstanak. Ja sad mislim samo na sebe i ne osećam kako se moja beba oseća. Nisam je planirala, ali sam je rodila. Nisam sigurna ko je otac, ali ja sam majka. Teško mi je što sam sama i što ne znam kako ću. Nemam kuda da idem, nemam svoju porodicu. Ja se prosto osećam bespomoćno, isto kao i moja beba.

⁷ Jacob Levy Moreno, *Psychodrama*, Vol. 1, Beacon House Press, NY, Beacon, 1946.

⁸ Dublovi, dubliranje (engl. *double*): „Uživljavanje” u ulogu protagonista, zauzimanje telesnog stava, podržavanje izraza lica, kretnji, da bi se izgovorile reči i učinile kretnje za koje nalazimo da su „prave” za tu situaciju, a koje protagonista ne uviđa u tom trenutku. Obično dubl, kojeg dublira, stane iza ili pored protagonista. Psihodramski voditelj posle akcije dubla pita protagonistu: „Da li su ovo tvoje reči? Da li bi ti ovo uradio/la? Prihvatanjem ili odbijanjem akcije dubla od strane protagonista razvija se psihodramska akcija. Zoran Đurić, Jasna Veljković, Miomir Tomić, *Psihodrama u stripu*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2003, str. 19–20.

Mlada majka prihvata ovaj dubl i potvrđuje da se upravo tako oseća. Moreno tada od nje traži da formuliše to osećanje svojim rečima. Ona izgovara sledeće:

Ja sam zaista mislila do sada samo na sebe. Jedva sam preživljavala. Volela bih da mogu da budem sa sopstvenom bebom. Znam da sam joj potrebna, a potrebna je i ona meni. Ali ne znam kako i ne znam šta ja mogu da joj dam.

Moreno joj tada predlaže tehniku zamene uloga.⁹ To znači da ona treba da zauzme njenu telesnu poziciju i da pokuša da oseti kako se beba oseća. Od članova grupe bira osobu koja će biti u njenoj ulozi. U prvom trenutku u ulozi bebe protagonistkinja je blokirana i nema reči. Onda počinje da plače.

Moreno ponovo dublira protagonistkinju i kaže: „Ja sam jedna mala beba i potpuno sam nemoćna. Ne umem da govorim, hodam, ne mogu sama da se hranim, zavisim od drugih. Ali, ja nemam nikog drugog osim svoje mame. Ona je ta koja jedino brine o meni, potrebna mi je da bi mogla preživeti. Danju čujem zvukove, glasove drugih ljudi od spolja... to mi je interesantno... ali i danju mi je potrebna moja mama da me nahrani i prepovije... potrebno mi je da me uzme u naručje. Tada mi je lepo... Osećam se sigurnom... Noću se sve utiša, nema glasova, nema buke... Ako se noću probudim i nema majčinog glasa ni dodira, nema nikoga... ja sam ondsa potpuno sama i strašno se uplašim... tada neutešno plačem, dozivajući svoju majku, da me samo uzme u ruke i uteši me”.¹⁰

U daljem toku grupnog rada saznajemo da je i mlada majka nekada bila zanemareno i traumatizovano dete. U podeli osećanja¹¹, članice grupe počinju

⁹ Tehnika zamene uloga (engl. *role reversal*): „Zamena uloga je osnovna psihodramska tehnika. U zameni uloga protagonista predstavlja svoj doživljaj *važnih drugih*. U povratnoj zameni uloga član grupe, kojeg je odabrao protagonista, odigrava *važnog drugog* onako kako ga je prethodno predstavio protagonista. Zamenom uloga otkrivaju se naše fantazije o nama samima i o drugima”. Zoran Đurić, Jasna Veljković, Miomir Tomić, *Psihodrama u stripu*, nav. delo, str. 15.

¹⁰ Jacob Levy Moreno, *Psychodrama*, Vol. 1, op. cit., p. 56.

¹¹ Podela osećanja (engl. *sharing*): „Kad se završi psihodramska akcija, članovi grupe posedaju u krug, okrenu se protagonistima i kažu kako su doživeli njegovu dramu. Pri tome, govore u prvom licu o svojim emocijama i svom životu. Upravo oni govore o svojim životnim situacijama na koje ih je psihodrama protagoniste podsetila. Pri tome, ne daju savete i ne analiziraju ponašanja protagoniste. Podela osećanja je iznošenje ličnih iskustava članova grupe podstaknutih dramom protagoniste. To je trenutak jedinstva grupe i protagoniste. Jedinstvo grupe jeste trenutak najizraženije individualnosti pojedinca u zajedništvu”. Zoran Đurić, Jasna Veljković, Miomir Tomić, *Psihodrama u stripu*, nav. delo, str. 15.

da joj prilaze, dodiruju je i potom dele sa njom osećanja koja su i kod njih pobuđena ovom scenom. Moreno traži od protagonistkinje da se vrati u sopstvenu ulogu i obrati se svojoj bebi. Nakon ove seanse, u narednim susretima akcentat se stavlja na prethodno doživljene traume i na njihovu postepenu proradu.

Morenov grupni rad sa ovom kategorijom socijalno ugroženih žena možemo smatrati prethodnicom grupnog socijalnog rada. Rezultati ovog rada bili su veoma vidljivi. Povećanjem svesnosti, ali i empatskih kvaliteta ovih devojaka, proradom njihovih ličnih i socijalnih trauma, došlo je do promene ugla gledanja na sopstvene životne izbore i traženja alternativnih rešenja koja bi im omogućila neophodan egzistencijalni minimum, a pre svega lično odgajanje svoje dece.

Morenov rad sa mentalnim poremećajima

Dolaskom u Ameriku, tridesetih godina prošlog veka, Moreno je osnovao *Institut za psihodramu*, kao i *Bikon (Baecon) sanatorijum za lečenje mentalnih poremećaja*, koji je stekao reputaciju u lečenju „neizlečivih“ psihijatrijskih slučajeva. U radu sa osobama koje pate od psihotičnih poremećaja nije pokušavao da ih uveri u to da njihove fantazije nisu stvarne; naprotiv, ohrabrivao ih je da svoje deluzije odigraju na psihodramskoj sceni. Primetio je da, protokom vremena, njihove deluzije i sumanutosti gube na snazi i da se oni postepeno vraćaju realnosti.¹²

Za metod psihodrame se, 1937. godine, zainteresovao i direktor američkog *Crvenog krsta*, a nekoliko godina kasnije izgrađena je psihodramska pozornica u bolnici *St. Elizabeths* u Vašingtonu, najvećem *Saveznom institutu za mentalno zdravlje* u Sjedinjenim Državama. Čak je i predsednik Frenklin Ruzvelt (Franklin Delano Roosevelt), sredinom tridesetih godina, izrazio interesovanje za Morenove ideje, nadajući se da bi mogle pomoći Sjedinjenim Državama u godinama velike krize.¹³

Morenov rad sa maloletnim prestupnicama

Na zahtev Vlade Sjedinjenih Američkih Država, Moreno je sačinio rehabilitacijski program rada sa maloletnim delinkventkinjama. Takođe, njegov zadatak je bio da napravi i svoj deo programa. Glavni metodi koje je koristio bili su psihodrama i sociodrama. Glavna razlika između psihodrame i sociodrame je

¹² Jasna Veljković „Kako protiv stigme i autostigme osoba sa dijagnozom psihoze: prikaz tretmana psihotičnih poremećaja u dva društvena konteksta”, *Sociološki pregled*, Vol. LIII, No. 4, 2019, str. 1563.

¹³ Jacob Levy Moreno, *Psychodrama*, op. cit., p. 16.

njihov fokus: „Fokus sociodrame su društvo i grupe u kojima osoba živi, dok je fokus psihodrame individua i njena lična priča”.¹⁴ Dok je sprovodio program, svi učesnici su bili privremeno smešteni u Morenovom *Baecon institutu za psihodramu*.¹⁵

Među metodima koje je Moreno kreirao posebno za rad sa ovom populacijom je i ulazni psihodramski test, koji se koristio za procenu funkcionisanja osobe koja se uključuje u tretman s tri vrste uloga. Svaki novi učesnik je dobijao zadatak da odigra tri važne uloge: 1) ulogu, njemu značajnog, člana porodice; 2) ulogu radnika na određenom radnom zadatku; i 3) u ulogu člana neke zajednice. Od već prisutnih članova zajednice, u kojoj su bili smešteni adolescenti na korektivnom nadzoru, formirao se „žiri” koji je procenjivao funkcionisanje pridošlice u svim ovim ulogama. Na kraju tretmana Moreno je koristio izlazni psihodramski test, čiji je cilj bio procena spremnosti osobe da napusti ustanovu i vrati se u društvo. Na taj način, kroz trening uloga, devojke su mogle da vežbaju i pripreme se za izlazak iz institucije.¹⁶

PRIMENA PSIHODRAME U OBLASTIMA RESOCIJALIZACIJE I RADA SA TRAUMOM, NAKON MORENA

Mnogobrojni su primeri primene psihodrame i sociodrame u radu sa različitim kategorijama osoba kojima je zajednička karakteristika da otežano funkcionišu u socijalnom okruženju. Socijalni terapeut i psihodramatičar Haskell (Martin Haskell) je programe socijalne rehabilitacije i resocijalizacije, putem primene metoda Morenove psihodrame, nazvao „ponovnim društvenim povezivanjem”.¹⁷ U svojoj studiji primenjivao je psihodramu u sklopu procesa pripreme za povratak u društvenu zajednicu ljudi koji su bili na izdržavanju zatvorske kazne. Zaključak Haskelove studije bio je da je eksperimentalna grupa poboljšala veštinu igranja profesionalnih i socijalnih uloga. Njihove opšte komunikacijske sposobnosti takođe su poboljšane. Bilo je dokaza i o povećanoj sklonosti ka socijalnoj usklađenosti. Poređenje eksperimentalnih i kontrolnih grupa ukazalo je na dve činjenice: 1) kod članova eksperimentalnih

¹⁴ Jasna Veljković „Kako protiv stigme i autostigme osoba sa dijagnozom psihoze: prikaz tretmana psihotičnih poremećaja u dva društvena konteksta”, nav. delo, str. 1564.

¹⁵ Jasna Veljkovic, Vera Despotovic, “The Sociodrama Narrative: Political aspects”, op. cit., p. 97.

¹⁶ Jacob Levy Moreno, *Psychodrama*, op. cit., p. 26.

¹⁷ Martin R. Haskell and H. Ashley Weeks, “Role Training as Preparation for Release From a Correctional Institution”, 50 *J. Crim. L. & Criminology*, Vol. 5, No. 2, pp. 441. Available at: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc/vol50/iss5/2> (Accessed 09.10.2021).

grupa registrovan je značajan porast tendencija ka usaglašenosti u poređenju sa kontrolnim grupama; i 2) članovi eksperimentalnih grupa pokazali su znatno nižu stopu ponovnog recidivizma nakon tri meseca od puštanja na slobodu.¹⁸ O pomenutim programima postoji video materijal, kao svojevrsan dokument o ovim socijalno-rehabilitacijskim programima.

Efikasnost primene psihodrame ustanovljena je i u programskim tretmanima koji su se ticali posledica seksualnog zlostavljanja, posebno u cilju obnavljanja samopoštovanja zlostavljanih. Avindžer i Džouns (Katherine Avinger, Rebeca Jones)¹⁹ registruju da su se dve od deset empirijskih studija, u periodu od 1985. do 2005. godine, posebno bavile efikasnošću primene psihodrame na smanjenje simptoma depresije kod seksualno zlostavljanih devojčica. U drugom programu primene psihodrame, koji su realizovale Dina Karbonel i Sil Pertelena-Baremi (Dina Carbonell & Ceil Partelena-Barehmi), a kojim je obuhvaćeno dvanaest učenica srednje škole, efikasnost je bila izvanredna, posebno u rekonstrukciji i obradi traume iz prošlosti.²⁰ U ovim iskustvima rekonstrukcije i reintegracije terapeuti su preoblikovali traumatične događaje na prilagodljiv način, osnažujući klijente da se oporave i promene. Na kraju svake sesije u radu sa traumom sledi izmenjen kraj priče i preoblikovanje negativnog u pozitivno iskustvo, uz korišćenje lekovitih snaga integrisane i kohezivne terapijske grupe.

Studija koju je 2013. godine realizovala socijalna radnica i psihodramska terapeutkinja Korin Merc (Corrine E. Mertz)²¹ daje značajan doprinos polju socijalnog rada jer pruža konkretne dokaze o efikasnosti primene psihodrame u radu sa adolescentima koji su doživeli traumu i koji su dali dobrovoljni pristanak na učešće u ovakvoj vrsti tretmana. U proceni efikasnosti psihodramskog okvira koji je konstruisan za rad sa traumom očekuje se da će se primena

¹⁸ Martin R. Haskell and H. Ashley Weeks, "Role Training as Preparation for Release From a Correctional Institution", 50 *J. Crim. L. & Criminology*, Vol. 5, No. 2, p. 446.

¹⁹ Katherine Avinger, Rebeca Jones, "Group treatment of sexually abused adolescent girls: A review of outcome studies", *American Journal of Family Therapy*, Vol. 35, No. 4, pp. 315–326. Available at: https://www.researchgate.net/publication/232894471_Group_Treatment_of_Sexually_Abused_Adolescent_Girls_A_Review_of_Outcome_Studies (Accessed 09.10.2021).

²⁰ Dina M. Carbonell, Ceil Partelena-Barehmi, "Psychodrama groups for girls coping with trauma". *International Journal of Group Psychotherapy*, Vol. 49, 199/3, pp. 285–306. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0020728.1999.11732607> (Accessed 8.10.2021).

²¹ Corrine E. Mertz, *The effectiveness of psychodrama for adolescents who have experienced trauma*, Masters Thesis, Smith College, Northampton, 2013. Available at: <https://scholarworks.smith.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2024&context=theses>, (Accessed 16.10.2021).

psihodrame, kao i različitih ekspresivnih terapijskih modaliteta, posmatrati kao legitiman tretman u oblasti socijalnog rada u skorijoj budućnosti.

Postoji utisak, zasnovan na činjenicama, da je u proteklih nekoliko godina u oblasti socijalnog rada poraslo interesovanje za terapijsku primenu kreativne umetnosti, akcionog pristupa i, posebno, za primenu psihodrame.²² Očigledan je i povećan broj naučnih radova sa temom psihodrame, izložen na konferencijama o socijalnom radu na međunarodnom nivou. Možda je objektivnije merilo poslednji broj časopisa *Social Work with Groups*²³, u kojem je posebna pažnja usredsređena na teme kao što su nedeliberativni socijalni rad, socijalni rad i umetnost i socijalni rad i psihodrama. Svaka od ovih tema uključuje Morenove metode, što ukazuje na povećanu prijemčivost i interesovanje za socijalni grupni rad. *Međunarodna asocijacija za socijalni rad sa grupama* (IASWG)²⁴ je, u okviru svog simpozijuma, uključila i deo fokusiran na nedeliberativni socijalni rad, u koji je svrstana i psihodrama, sa različitim primenama u područjima socijalnog rada. Pored toga, Skot Đakomući (Scott Giacomucci)²⁵ navodi da se od 2020. godine najmanje dva kursa psihodrame predaju na diplomskim programima socijalnog rada u SAD – na *Brin Mavr Koledžu* i *Lešiva Univerzitetu*. Ovi podaci govore u prilog tome da se psihodrama, koja je izvesno vreme bila zaboravljena u oblasti socijalnog rada, velikim koracima vraća na svoje zasluženno mesto u ovoj oblasti.

²² Scott Giacomucci, *Social Work, Sociometry&Psychodrama: Experimental Approaches for Group Therapists, Community Leaders, and Social Workers*, Springer, USA, 2021, p. 3.

²³ *Social Work With Groups*, Vol. 44, Issue 3 (2021). Available at: <https://www.tandfonline.com/toc/wswg20/44/3?nav=toCList>, (Accessed 18.10.2021).

²⁴ *International association for social work with groups (IASWG)*. The International Association for Social Work with Groups (IASWG), Inc. is the premier international association for social workers and allied helping professionals engaged in group work. The purpose of this non-profit, member-driven organization is to promote excellence in group work practice, education, field instruction, research and publication. The goals of this Association are realized through a program of action and advocacy at both the local and international levels. Members include group workers from Australia, Bahamas, Barbados, Belarus, Belgium, Benin, Canada, Czech Republic, China, Croatia, England, Finland, France, Germany, Ghana, India, Ireland, Israel, Japan, Kenya, Lebanon, Lithuania, Malaysia, Namibia, Netherlands, New Zealand, Norway, Pakistan, Puerto Rico, Singapore, Scotland, South Africa, Spain, Swaziland, Trinidad-Tobago, United Kingdom, United States, and Virgin Islands. Available at: <https://www.iaswg.org/> (Accessed 11.10.2021).

²⁵ Scott Giacomucci, *Social group work in action: A sociometry, psychodrama, and experiential trauma group therapy curriculum*, 2019. PhD. in Social Work, University of Pennsylvania. 2019. Available at: https://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/124 (Accessed 23.10.2021).

INTEGRACIJA MORENOVIH METODA U OSNOVNE VREDNOSTI SOCIJALNOG RADA

Filozofija socijalnog rada i Morenova filozofija dele mnoge zajedničke vrednosti i elemente. Oblast socijalnog rada podržava šest različitih osnovnih vrednosti, a to su: važnost odnosa, dostojanstvo i vrednost svakog čoveka, socijalna pravda, usluga, kompetentnost i integritet. Ovih šest vrednosti socijalnog rada odjekuju kroz Moreново delo, njegovu filozofiju i posebno kroz njegov *Etički kodeks grupnih psihoterapeuta*, koji je postavio davne 1957. godine.²⁶

Vажnost ljudskih odnosa u psihodrami i socijalnom radu

Đakomuči ističe da je važnost ljudskih odnosa zajednička osnovna vrednost koja socijalni rad i Moreново delo čini jedinstvenim.²⁷ Moreno je govorio da veruje da toplina koju lekar pruža svome pacijentu, poverenje koje pacijent stekne u njega, dodir ruke i posvećenost pacijentu jesu najvažniji elementi uspeha ili neuspeha u lečenju.²⁸ Morenova filozofija razvijala se s naglaskom na sociodinamici međuljudskih odnosa, nasuprot psihoanalizi koja je bila orijentisana na psihodinamiku pojedinca. Pojedini autori idu čak i do toga da tvrde da psihodrama često uspeva da tretira odnos umesto pojedinca.

U članku, napisanom 1944. godine, socijalna radnica Meri Bosvort Tridli (Mary Bosworth Truedley), koja je bila direktna Morenova učenica, podeliла je svoja iskustva u kojima je posmatrala primenu psihodramskih metoda od strane Morena u lečenju psihotičnih pacijenata. Ona je, nešto kasnije, psihodramske tehnike prilagodila socijalnom radu, kako bi pomogla klijentima da steknu jasniji uvid i ublaže napetost kroz stalno ponavljanje nerazrešenih emocija iz prošlosti. Takođe je implicirala da bi se psihodrama mogla koristiti kao sjajan način za socijalne radnike-pripravnike, koji bi primenom psihodrame, kroz akcioni rad, mogli da posmatraju različite vrste scenarija u radu na slučajevima.²⁹

²⁶ Jacob Levi Moreno. *The first book on group psychotherapy* (3rd ed.), Beacon House, NY, Beacon, 1957.

²⁷ Scott Giacomucci, *Social group work in action: A sociometry, psychodrama, and experiential trauma group therapy curriculum*, 2019, op. cit., p. 66. Available at: https://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/124 (Accessed 23.10.2021).

²⁸ Jacob Levy Moreno, "Reflections on my Method of Group Psychotherapy and Psychodrama", *Ciba Symposium*, 11/4, 1963, pp. 148–159. Available at: <https://psychodrama.org.nz/wp-content/uploads/resources/reflections-method-group-psychotherapy-psychodrama.pdf> (Accessed 16.10.2021).

²⁹ Debra Konopik, Monit Cheung, "Psychodrama as a Social Work Modality", *Social Work*, 2013, Vol. 58, No. 1, p. 11.

Socijalni radnik i psihodramatičar (bilo bi idealno da su jedna osoba) procenjuju osobu u interakciji sa njenim širim i užim socijalnom okruženjem. U tome je značaj isticanja polja i vrednosti odnosa. Mnoge od tehnika psihodrame, kao na primer tehnika socijalnog atoma, mogu biti korisno oruđe za oblast socijalnog rada. Zanimljivo je to da Morenov trijadni i socijatrijski sistem uključuje mikro, mezo i makronivo, tako što psihodrama donosi individualno iskustvo (mikronivo), grupna psihoterapija – grupni rad (mezonivo), a sociometrija i socijatrija nude pristupe radu u zajednici i društvu (makronivo).

Socijalni rad koristi isti jezik, mikro, mezo i makronivo, da bi opisao socijalni klinički rad (mikronivo), grupni rad (mezonivo) i socijalni rad u zajednici (makronivo).³⁰ Terapijski odnos zauzima centralno mesto u filozofiji socijalnog rada, a psihodrama i sociometrija su inherentno prisutni u situaciji ovde-i-sada, jer čak i kada se istražuje prošlost to se čini na taj način da se i ono što se ranije dogodilo dovodi u situaciju ovde-i-sada. Na primer, osoba koja je kao dete imala strah od roditeljskog autoriteta i kasnije razvila negativan odnos i prema drugim oblicima autoriteta u psihodrami se vraća u vreme kada se dogodila originalna traumatska situacija. Kroz primenu tehnika psihodrame, uz oživljavanje likova iz prošlosti, protagonista je uz pomoć grupe osnažen da odigra traumatske scene iz prošlosti i dobija priliku da kaže roditeljima ono što nekada nije mogao, smeo, ili znao. Na taj način se ne samo rasterećuje od teških a potisnutih emocija, već se omogućava delovanje korektivnog emocionalnog iskustva koje je, po Irvinu Jalomu (Irvin Yalom), jedan od najznačajnijih terapijskih faktora.³¹ Nerešeni odnosi sa figurama autoriteta, posebno ako su protagonisti bili zlostavljani ili zanemarivani u dečijem dobu, mogu proizvesti socijalno-patološka ponašanja u adolescenciji i, kasnije, u odraslom dobu.

Dostojanstvo i vrednost svakog ljudskog bića

Ono što je zajedničko za socijalni rad sa grupama i za psihodramu je naglasak na uzajamnoj pomoći. Kako za socijalne radnike koji rade u različitim društvenim grupama tako i za psihodramatičare, cilj grupnog rada je da pomogne učesnicima da se međusobno podržavaju, da prođu neophodne tretmane i da

³⁰ Scott Giacomucci, "Social Work and Sociometry: An Integration of Theory and Clinical Practice", *The Pennsylvania Social Worker*, 2018, Vol. 39, No. 1, pp. 14–16. Available at: https://www.researchgate.net/publication/344389003_Social_Work_and_Sociometry_An_Integration_of_Theory_and_Clinical_Practice (Accessed 23.10 2021).

³¹ Irvin Yalom, Molin Lešč, *Teorija i praksa grupne psihoterapije*, Psihopolis, Novi Sad, 2014, str. 219.

se obrazuju. Socijalni radnici i psihodramatičari eksplicitno naglašavaju da u svakom članu grupe postoji potencijal za promenu. Pristup uzajamne pomoći ne može funkcionisati bez uvažavanja osnovnih vrednosti i dostojanstva svakog pojedinca u grupi. I psihodrama i socijalni rad fokusirani su na rad sa najugroženijim kategorijama, a to su najčešće stigmatizovane grupe. Time su pokazali svoju posvećenost osnaživanju dostojanstva svakog ljudskog bića, bez obzira na rasnu ili etničku pripadnost, kulturu, državu porekla, veru, pol, seksualnu orijentaciju, društveni status, fizičke sposobnosti ili socijalni status. Socijalni radnici se zalažu za odbačene i nedovoljno vrednovane društvene grupe, duboko verujući u njihovu vrednost. Moreno je u svojoj teoriji spontanosti i kreativnosti, bez koje bi primena psihodrame u praksi bila nemoguća, tvrdio da je svaki čovek potencijalni kreator i da je osnovni cilj rada sa ljudima osloboditi njihovu potisnutu spontanost, kako bi dotad skrivena kreativnost izašla na površinu i proizvela priliku za kvalitativnu promenu.³² Morenov *Etički kodeks*³³, između ostalog, ističe da se od grupnih psihoterapeuta očekuje da pruže uslugu grupama klijenata uz puno poštovanje dostojanstva svakog od njih. Osnaživanje ljudi je vrednost koju socijalni radnici i psihodramatičari pokazuju svojim radom zasnovanim na veri u vrednost drugih. Vrednovanje dostojanstva i vrednosti svake osobe snažno je povezano sa posvećenošću socijalnog rada socijalnoj pravdi.

Socijalna pravda

Neki teoretičari tvrde da je socijalna pravda vrednost koja značajno razlikuje socijalne radnike od drugih pomažućih profesija, pre svega onih u zdravstvu, koje su posvećene različitim nivoima zaštite mentalnog zdravlja. Socijalni radnici pokušavaju da pomognu svojim klijentima da se prilagode društvenoj nepravdi i, paralelno sa radom sa klijentima, rade na promeni nepravednih politika i sistema. *Etički kodeks socijalnih radnika*³⁴ navodi da su socijalni radnici svesni svoje dvostruke odgovornosti – prema klijentima i prema društvu.

Ono što, u kontekstu Morenovih ideja o socijalnoj pravdi, smatramo značajnim je i njegova biografija. Moreno je poreklom bio sefardski jevrejin, rođen u Rumuniji, gde je proveo prvih šest godina svoga života. Školovao se u

³² Jacob Levy Moreno, *Who Shall Survive? A new approach to the problems of human interrelations*, 2nd ed, Nervous and Mental Disease Publishing Co. Washington, DC, 1953, p. 46.

³³ Jacob Levy Moreno, *The first book on group psychotherapy*, 3rd ed., Beacon House. NY, Beacon, 1957, pp. 143–144.

³⁴ *National Association of Social Workers*, NASW. Available at: <https://www.socialworkers.org/About/Ethics/Code-of-Ethics/Code-of-Ethics-English> (Accessed 21.10.2021).

Beču, a pod naletom nacizma bio je prinuđen da emigrira, te je ostatak života proveo na američkom kontinentu. Moreno je 1958. godine, na poziv Beogradskog univerziteta, došao u Beograd i održao niz predavanja kako bi pomogao razvoj ideje samoupravnog socijalizma, koja mu se u svojoj ideološkoj konstrukciji jako dopala. Poseta jednoj komunističkoj zemlji, kakva je Federativna Narodna Republika Jugoslavija bila tada, koštala ga je stavljanja na „crnu listu” po povratku u Ameriku, kao i zabrane distribucije njegovih knjiga. Njegova lična iskustva izbeglice, a potom jevrejskog imigranta, kasnije progonjenog čoveka zbog prihvatanja ideja komunizma, kao i svakodnevna borba za opstanak u američkom društvu, svakako su oblikovala njegov doživljaj socijalne pravde. U svojoj autobiografiji govorio je o tome kako je diskriminacija, koju je iskusio kao Jevrejin, uticala na njega da kreira metod etnodrame. Moreno je, zajedno sa svojim kolegama-sunarodnicima, razvio etnodramu kao pristup u rešavanju etničkih problema.³⁵ Morenove metode su inherentno usklađene sa društvenim konstrukcionizmom i postmodernom teorijom, jer podrazumevaju da su i pojedinac i grupa, u kojoj on ili ona rade na sebi, najbolji okvir za njihovu korekciju.

Morenove metode su prihvaćene i apsorbovane u radu sa zajednicom, u organizovanju zajednice, u društvenom aktivizmu i radu na kulturnoj raznolikosti. Mnogi organizatori zajednice i aktivisti koriste procese sociometrije, kao što su spektrogram, postepena sociometrija i lokogram, kao i tehničke igranja uloga ili simulacija, kako bi osnažili zajednice sa kojima rade ili u kojima promovišu društvenu promenu. Na neke od ovih integracija možda su uticali i Boalovo (Augusto Boal) *Pozorište potlačenih*³⁶ ili *Play Back Theater*³⁷, koji potenciraju pitanja socijalne pravde i dele značajno filozofsko i praktično preklapanje sa Morenovim radom. Zanimljivo je da su psihodramatičari

³⁵ Jacob Levy Moreno, *Preludes to my Autobiography*. Beacon House, NY, Beacon, 1955a, p. 27.

³⁶ Augusto Boal, Charles A. McBride, *Theatre of the Oppressed*, Theatre Communications Group, New York, 1993.

³⁷ *Play Back Theatre* je kreacija Morena, koja proističe iz njegove psihodramske metode, i pedagoga Paula Freirea. Ovo je istovremeno i vrsta pozorišne metode ali i terapijska grupna metoda. Za Play Back Theatre potrebna je grupa ljudi. Članovi grupe iznose svoje priče o događajima koji su se dogodili u realnosti ili njihovoj mašti ili snovima. Ti događaji se izvode verbalnim i neverbalnim sredstvima komunikacije na sceni. Kada su izvođači profesionalni glumci onda je to pozorište. Kada članovi grupe izvode na sceni ove priče onda je to terapijska grupa. Na taj način pripovedač ima priliku da vidi uživo svoju priču. Ima šansu da na različite načine promeni i završetak priče, tako što će se odigrati altrenativna rešenja a on na kraju odabratu ono koje mu se najviše dopada. Dostupno preko: <http://www.playbacktheatre-sw.co.uk/playbacktheatre.html> (Pristupljeno: 5.10.2021).

u zapadnom delu SAD, kao i u Zapadnoj Evropi, više fokusirani na terapijsku primenu ovih metoda, dok su psihodramatičari iz Istočne Evrope, iz azijskih i južnoameričkih zemalja više orijentisani na aplikaciju metoda psihodrame u pitanjima društvene (ne)pravde i u radu u zajednici.

Od socijalnih radnika koji sprovode različite oblike socijalnog grupnog rada očekuje se da koriste okvir socijalne pravde kako bi kontekstualizirali i stvorili pošteno i pravedno grupno iskustvo za svakog učesnika. Slično tome, Moreno u *Etičkom kodeksu grupnih psihoterapeuta*³⁸ naglašava da bi terapijske grupe trebalo da budu tako organizovane da predstavljaju model demokratškog ponašanja, bez obzira na verske, nacionalne, rasne i ostale razlike, te da svi klijenti u grupnom radu imaju ista prava i obaveze. Bez poštovanja ovih principa grupni rad bi bio nesvrshodan i nekorektivan.

Usluge

Biti u službi pojedinaca, grupa i društva je eksplicitna misija socijalnog rada. Socijalni radnici pomažu ljudima u cilju rešavanja njihovih socijalnih problema. Mnogo je vrsta usluga koje pružaju socijalni radnici u različitim kontekstima socijalnog rada – oni koji su terapijski edukovani pružaju terapijsku pomoć, tu su, zatim, rad sa decom, porodicama, migrantima, starima, mentalno obolelima, delinkventima, rad u zatvorima, školama, vojsci, policiji, različitim vladinim institucijama i sl. Moreno je smatrao da psihodramatičari ne bi trebalo da budu samo u službi pojedinca ili grupa, već i društva u celini. Praksa socijalnog rada upravo je orijentisana na službu u cilju postizanja boljeg i pravednijeg, za ljude manje ugrožavajućeg, sveta.

Kompetencije

U socijalnom radu veoma je važno poznavanje različitih veština, znanja i neprestano sticanje novih kompetencija kroz učenje i praksu. Kompetencije socijalnih radnika podrazumevaju rad sa pojedincima, parovima, porodicama, grupama i zajednicama. Da bi mogli biti kompetentni u okviru svih ovih kategorija socijalni radnici moraju u svakom trenutku biti svesni svojih prednosti ali i ograničenja, kao i svojih ličnih nerešenih pitanja koja mogu uticati na njihovu praksu. Stoga je socijalni radnik danas u situaciji doživotnog učenja, što zahteva i procese licenciranja i relicenciranja, različite vrste treninga, ali i stalnog rada na sebi.

Ono što je najvažnija kompetencija socijalnog radnika je integritet. Kompetencije koje stiče jedan socijalni radnik zahtevaju doživotno učenje. I

³⁸ Jacob Levy Moreno, "Code of ethics of group psychotherapists", *Group Psychotherapy*, 10, 1957, pp. 143–144.

kompetencije jednog psihodramskog terapeuta su izuzetno kompleksne i takođe podrazumevaju celoživotno učenje, permanentno usavršavanje i intenzivan rad na sebi.

Integritet

Etički kodeks socijalnog rada naglašava da socijalni radnici moraju stalno da budu svesni svoje misije, vrednosti, etičkih principa i profesionalnih standarda, na način koji je u skladu sa njihovim integritetom.³⁹ Termin „integritet” se generalno koristi kada se odnosi na doslednost u pridržavanju skupa principa i postupaka kod ljudi koji su poštteni, profesionalni i autentični. Profesionalni integritet se odnosi na integritet koji se pokazuje u profesionalnom životu, na osnovu specifičnog skupa profesionalnih principa i vrednosti. Kada govorimo o integritetu individue to se doslovno odnosi na celovitost ličnosti. Naša uobičajena upotreba ovog termina sugerise da ova celovitost može biti ostvarena kroz ujedinjenje različitih aspekata ili delova, da se može formirati, održavati i sačuvati. Socijalna radnica i profesorka na studijama primenjenih socijalnih nauka na *Univerzitetu u Durhamu* (UK), Sara Benks (Sarah Banks), ističe da postizanje integriteta kao svojevrsne moralne celine u današnje vreme nije moguće. Kao razlog tome ističe da svet više ne funkcioniše na taj način, ako je ikada tako i funkcionisao. Ideal moralnog integriteta (kao nešto na čemu vredi raditi, čak i ako nije ostvarivo) je pogrešno postavljen. Razmatrajući problem integriteta u profesijama iz oblasti socijalnog rada ona, međutim, smatra da postizanje profesionalnog integriteta socijalnog radnika možda jeste teško ostvarivo, ali ne i nemoguće. Pri tome se oslanja na razumevanje integriteta koje uključuje kompetentnost u rešavanju sukoba i prioriteta, kao i prilagođavanje idealima profesije socijalnog rada. Diskutujući o pojmovima personalnog i profesionalnog identiteta, Benks naglašava da ova dva dela identiteta ne smeju biti u koliziji, odnosno da je prvi bitan uslov za postizanje drugog. Ako lični integritet podrazumeva delovanje u skladu sa sopstvenim vrednostima, opredeljenjima i principima, onda bi bilo logično da profesionalni integritet podrazumeva i delovanje u skladu sa vrednostima, ciljevima i principima profesije kojoj pripada.⁴⁰ Dakle, profesionalni integritet ima jednu naglašenu moralnu notu koja obavezuje profesionalca koji obavlja

³⁹ *National Association of Social Workers*. NASW. Available at: <https://www.socialworkers.org/About/Ethics/Code-of-Ethics/Code-of-Ethics-English> (Accessed 21.10.2021).

⁴⁰ Sarah Banks, “Professional integrity, social work and the ethics of distrust”, *Social Work & Social Sciences Review*, Vol. 11, No 2, pp. 20–35. Available at: <file:///C:/Users/stanl/AppData/Local/Temp/436-Article%20Text-472-1-10-20150219.pdf> (Accessed 21.10.2021).

svoj posao da postupa u svakom trenutku svog delovanja po moralnim, etičkim, pravnim ali i elementarnim ljudskim kodeksima. Upravo su to izazovi sa kojima se u današnje vreme susreće profesija socijalnih radnika. Njihov profesionalni integritet je svakodnevno na proveri u obavljanju radnih zadataka, ali istovremeno je na proveri i lični integritet. Oba integriteta predstavljaju delove jedne iste osobe.

Moreno se nadao i da će njegove metode biti prihvaćene kao način života, a ne samo kao terapijska praksa, a to je moguće samo u zdravoj socijalnoj i društvenoj zajednici. Bavljenje psihodramom socijalnom radniku pruža mogućnost prihvatanja jedne nove filozofije života koja, kao i uvek, zahteva izvesna odricanja, ali pruža i značajnu dobit. Ili, kako Đakomući navodi – za socijalnog radnika i psihodramatičara, personalni i profesionalni identitet su venčani, upravo zato jer se filozofija socijalnog rada i psihodrame preklapaju i dopunjuju, posmatrajući u isto vreme pojedince, grupe i društvo u njihovim stalnim međudnosima.⁴¹

ZAKLJUČAK

Psihodrama je bazirana na teoriji uloga koje imaju somatsku, psihološku, socijalnu, ali i duhovnu komponentu. Morenov koncept uloge predstavlja most između ličnog-psihološkog i socijalnog, jer nijedna osoba ne može ostvariti sebe niti funkcionisati u socijalnom vakuumu. Potrebni su nam drugi ljudi da bi se ostvarili. U psihodrami sve je moguće u „kao da” situaciji u kojoj ljudi odigravajući različite situacije iz sopstvenog života, realnog ili imaginarnog, ispituju svoje mogućnosti ali bez straha od kazne, što u realnom životu nije moguće. Spontanost i kreativnost su u psihodrami osnovne poluge pokretanja promena kod čoveka. Pokret kroz akciju vraća potisnuta sećanja koja, u prvi mah, često ne mogu biti izrečena rečju, ali se pojavljuje emocija. Postepeno, čovek pretače svoja oživljena emocionalna sećanja u reč, pa u smislenu rečenicu. Na taj način mnoga neobjašnjiva ponašanja, strahovi, blokade, bunt i otpori bivaju osvešćeni, što daje šansu osobi za korekciju obrazaca ponašanja. Tada osoba, u sadašnjosti, u psihodrami i sociodrami, istražuje alternative sopstvenih mogućnosti u socijumu kojem pripada. Kroz akciju osoba stiže uvide koji postepeno menjaju njeno ponašanje, a menjaju se i povratni odgovori na njeno novo ponašanje iz spoljašnje sredine.

Poznati su nam značajni pozitivni ishodi primene psihodrame u pogledu stabilizacije emocija klijenata. Kroz terapijsko odigravanje, klijenti koji su

⁴¹ Scott Giacomucci, *Social group work in action: A sociometry, psychodrama, and experiential trauma group therapy curriculum*, 2019. PhD. in Social Work, University of Pennsylvania. 2019, p. 73. Available at: https://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/124 (Accessed 23.10.2021).

bili uključeni u interpersonalno i akciono orijentisane procese uspešno su rešili širok spektar problema, uključujući lične i grupne traume, tugu i gubitak, međuljudski sukob, pitanja o poreklu porodice, institucionalno nasilje i radno funkcionisanje. Eksternalizacija emocija, kroz psihodramsko odigravanje, omogućava ljudima kontakt sa njihovim besom koji najčešće potiče iz neke vrste nemoći. Kad se osobe osnaže bes se povlači, jer osnažene osobe, oslobođene osećanja nemoći, rešavaju svoje probleme u socijalnoj sredini. Upravo je to drugi značajan ishod psihodrame koji se odnosi na povećanje društvenog uključivanja.

Primena psihodrame u socijalnom radu donosi veoma značajne pozitivne ishode u mnogim oblastima. Suština socijalnog rada je odnos koji se uspostavlja između pojedinca, grupe kojoj on pripada i socijalnog radnika kao pripadnika pomažuće profesije koji štiti pojedinca od socijalne nepravde, ali istovremeno štiti i društvo od pojedinca. Budući da psihodrama poboljšava priliku za „aha iskustvo” kroz modeliranje ponašanja, ogledanje i aktualizaciju, ona se može koristiti kao procesno orijentisana metoda koja olakšava tretman. Socijalni radnici koji su obučeni u primeni psihodrame mogu je koristiti u različite svrhe. Pokazala se u mnogim oblastima rada uspešnom pod uslovom da se primenjuje u sigurnom kontekstu kohezivne grupe. U edukaciji i treninzima obezbeđuje sigurnu aktivnu participaciju učesnika programa, a posebno je značajna kao deo procesa u kliničkoj superviziji u socijalnom radu. Takođe, primena psihodrame u radu sa parovima i porodicama sa poremećenim funkcionisanjem proizvodi značajne rezultate. Značajna je efikasnost primena psihodrame u mnogim programima rehabilitacije i resocijalizacije, kako mentalnih poremećaja tako i traumatizovanih osoba. Takođe, primena psihodrame pokriva sve glavne oblasti primene socijalnog rada – rad sa pojedincem, grupama, zajednicom i društvom.

Osnovni principi na kojima počivaju socijalni rad i psihodrama dele mnoge zajedničke vrednosti. Oblast socijalnog rada obuhvata šest različitih osnovnih vrednosti – važnost odnosa, dostojanstvo i vrednost svakog čoveka, socijalnu pravdu, uslugu, kompetentnost i integritet. Ove vrednosti psihodrama neguje i razvija već jedan vek, koliko kao interdisciplinarni terapijski pristup postoji. Sama ideja da se pomogne ljudima jeste izazov koji čini ovu metodu prijemčivom za širok spektar upotrebe.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Avinger Katherine, Jones Rebeca, "Group treatment of sexually abused adolescent girls: A review of outcome studies", *American Journal of Family Therapy*, Vol. 35, No. 4, pp. 315–326. Available at: https://www.researchgate.net/publication/232894471_Group_Treatment_of_Sexually_Abused_Adolescent_Girls_A_Review_of_Outcome_Studies (Accessed 09.10. 2021).
- [2] Banks Sarah, "Professional integrity, social work and the ethics of distrust", *Social Work & Social Sciences Review*, Vol. 11, No. 2, pp. 20–35. Available at: <file:///C:/Users/stanl/AppData/Local/Temp/436-Article%20Text-472-1-10-20150219.pdf> (Accessed 21.10.2021).
- [3] Boal Augusto, McBride A. Charles, *Theatre of the Oppressed*, Theatre Communications Group, New York, 1993.
- [4] Buber Martin, *Ja i ti*, Vuk Karadžić, Biblioteka Zodijak, Beograd, 1977.
- [5] Carboneli Dina, Parteleno-Barehmi Ceil, "Psychodrama groups for girls coping with trauma", *International Journal of Group Psychotherapy*, Vol. 49, No. 3, pp. 285–306. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00207284.1999.11732607> (Accessed 8.10.2021)
- [6] Đurić Zoran, Veljković Jasna, Tomić Miomir, *Psihodrama u stripu*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2003.
- [7] Giacomucci Scott, "Social Work and Sociometry: An Integration of Theory and Clinical Practice", *The Pennsylvania Social Worker*, 2018, 39 (1), pp. 14–16. Available at: https://www.researchgate.net/publication/344389003_Social_Work_and_Sociometry_An_Integration_of_Theory_and_Clinical_Practice (Accessed 23.10.2021).
- [8] Giacomucci A. Scott, *Social group work in action: A sociometry, psychodrama, and experiential trauma group therapy curriculum*, PhD thesis, Univeristy of Pennsylvania, Available at: https://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/124 (Accessed 23.10.2021)
- [9] Giacomucci Scott, *Social Work, Sociometry & Psychodrama: Experiential Approaches for Group Therapists, Community Leaders, and Social Wsorkers*, Springer, USA, 2021.
- [10] Haskell R. Martin and Weeks, H. Ashley, "Role Training as Preparation for Release From a Correctional Institution", 50 *J. Crim. L. & Criminology*, 441, pp. 441–447. Available at: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc/vol50/iss5/2> (Accessed 09.10.2021)
- [11] Jalom Irvin, Lešč Molin, *Teorija i praksa grupne psihoterapije*. Psihopolis, Novi Sad, 2014.
- [12] Konopik Debra, Cheung, Monit, "Psychodrama as a Social Work Modality", *Social Work*, 2013, Vol. 58, No. 1, p. 11. Available at: https://www.academia.edu/27749966/Psychodrama_as_a_Social_Work_Modality (Accessed 19.10.2021).
- [13] Marienau Rene, *Jacob Levi Moreno, 1989–1974, Father of Psychodrama, Sociometry and Group Psychotherapy*, Rotledge, London, 1989.

- [14] Mertz Corrine, *The effectiveness of psychodrama for adolescents who have experienced trauma*, masters thesis, Smith College, Northampton, 2013. Available at: <https://scholarworks.smith.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2024&context=thesis> (Accessed 16.10.2021)
- [15] Moreno L. Jacob, "Code of Ethics of Group Psychotherapists", *Group Psychotherapy*, 10/1957, pp. 143–144.
- [16] Moreno L. Jacob, *Group Psychotherapy: A Symposium*, Beacon House Press, NY, Beacon, 1945.
- [17] Moreno L. Jacob, "Open letter to group psychotherapists", *Psychodrama Monographs*, No. 23, Beacon, NY, Beacon, 1947.
- [18] Moreno L. Jacob, *Preludes to my Autobiography*, Beacon House, NY, Beacon, 1955.
- [19] Moreno L. Jacob, *Psychodrama Volume 1*. Beacon House Press, NY, Beacon, 1946.
- [20] Moreno L. Jacob, *The first book on group psychotherapy*, 3rd ed., Beacon House. NY, Beacon, 1957.
- [21] Moreno L. Jacob, *Who Shall Survive? A new approach to the problems of human interrelations*, 2nd ed., DC: Nervous and Mental Disease Publishing Co, Washington, 1953.
- [22] Moreno L. Jacob, "Reflections on my Method of Group Psychotherapy and Psychodrama", *Ciba Symposium*, 11/4, 1963, pp. 148–159. Available at: <https://psychodrama.org.nz/wp-content/uploads/resources/reflections-method-group-psychotherapy-psychodrama.pdf> (Accessed 16.10.2021).
- [23] National Association of Social Workers, NASW. Available at: <https://www.socialworkers.org/About/Ethics/Code-of-Ethics/Code-of-Ethics-English> (Accessed 21.10.2021).
- [24] Social Work With Groups, Vol.44, No. 3. Available at: <https://www.tandfonline.com/toc/wswg20/44/3?nav=toCList> (Accessed 18.10.2021).
- [25] Veljković Jasna, „Kako protiv stigme i autostigme osoba sa dijagnozom psihoze: prikaz tretmana psihotičnih poremećaja u dva društvena konteksta”, *Sociološki pregled*, Vol. LIII, No. 4.
- [26] Veljković Jasna, *Psihodrama i promena*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2014.
- [27] Veljkovic Jasna, Despotovic Vera, "The Sociodrama Narrative: Political aspects", *Serbian Political Thought*, Vol. 15, No. 1, pp. 93–111.

Jasna Veljković

APPLICATION OF PSYCHODRAMA IN DIFFERENT CONTEXTS OF SOCIAL WORK

Abstract

Psychodrama is an action form of group psychotherapy in which people explore the roots of their problems that are reflected in their interpersonal relations. The creator of psychodrama, J.L. Moreno was one of the founders of the Group psychotherapy. Moreno primarily dealt with socially vulnerable and stigmatized populations, helping them to regain self-esteem as well to find their place in society. He also believed that the whole society needed treatment, and he called it-sociatry analogous to the word psychiatry. The basic postulates of psychodrama contain essential values of social work. In the introductory part we will present Moreno's work with certain categories of socially endangered persons and later we'll consider the possibilities of integration Moreno's methods into the basic values of social work. In the conclusion, we will provide evidence on the effectiveness of the application of psychodrama in the field of social work as well as the advantages for its application.

Key words:

psychodrama, sociodrama, sociometry, social group work, values.

Marko Dašić*
*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Grčka: rat za nezavisnost, stvaranje države i preporod nacije

Dušan Spasojević, Čigoja štampa, Institut za noviju istoriju Srbije, Institut za evropske studije, Fondacija „Šaper“, Beograd, 2021, str. 416

Preispitivanje nasleđa koje je Balkanu u amanet ostavljeno političkim, vojnim, diplomatskim, duhovnim, identitetskim i kulturnim procesima s početka 19. veka pobuđuje veliko čitalačko ushićenje. Ono je udahnuto nacionalnim revolucijama, stremljenju rušenju opstalih zabluda zamršenih dvadesetovekovnim događajima i, namesto površnosti istorijske obaveštenosti kojoj je svako pomalo sklon, nudi dubinsko

razumevanje egzegeze modernih država i društava koji i danas naseljavaju iste prostore. Jedino se takvim nadahnućem može poimati Grčka kao sused Srbiji, premda ne dele državnu granicu, vrednovati istinitost njihovog viševkovnog prijateljstva, koje je i danas povremena brana zajedničkim interesima u međunarodnoj areni, ili razumevati kako su se kroz istoriju Britanci, Rusi, Francuzi i druge velike sile pogađale o interesnim sferama na Balkanu.

Naučno je lako osporiti pridiku ponovnom čitanju i pisanju o istoriji balkanskih naroda. Jednako tome je smelo prihvatiti se tog posla osude-nog na nepotpunost, nedovršenost i vrednosnu priklonjenost. Učestalo manihejstvo svedoka ranijih vremena, ali i savremenih tumača, pojačava eho reči Tomasa Mana da se njihovim delima pružaju saznanja o autorima, a ne o istoriji samoj. Zbog toga su pouzdanost, čvrsta utemeljenost, širok istraživački zahvat usmeravan naučnim alatima i jasan jezik saopštavanja argumenata poželjne vrline savremenih poduhvata o istoriji. One oduvek, pa i danas, iz senke sveta zasićenog silestvom informacija izdvajaju dela koja, ravnotežom naučnih, utilitarističkih i beletrističkih, motiva prijemčivosti, zadovoljavaju stroge kriterijume čitalaca.

* marko.dasic@fpn.bg.ac.rs

Monografija Dušana Spasojevića *Grčka: rat za nezavisnost, stvaranje države i preporod nacije*, (ne)opravdano redak izdanak istoriografije o Grčkoj na srpskom jeziku, pokušaj je prikaza grčke države i naroda u istorijskom bogatstvu spleta procesa koji su izrodili nacionalni identitet i karakterizaciju Grka kakvim danas svedočimo. Mirenje antičkog i vizantijskog nasleđa, plaćanje ceha povoljnoj geografiji i surovoj geopolitici, ostrvsko-kontinentalna rasutost i temperamentom obojena razjedinjenost naroda, bitka za helenstvo ili romejstvo savremenog identiteta, stvaranje, sopstvenim oslobođenjem i nezavisnošću, prve pukotine u međunarodnom sistemu ustanovljenim Bečkim kongresom 1815. godine, samo su neki od živopisnih sastojaka mozaika grčke istorije, koliko državne toliko i narodne, kako balkanske tako i evropske, koje nam autor jezgrovitom *opus tessellatum* saopštava u knjizi. Biografiju Grka, kako sam autor priznaje, nije moguće razumeti bez gradivnih činilaca njihovog identiteta: pravoslavlja, neprekinutog istorijskog kontinuiteta antičkih i današnjih Grka, jezika. Prvobitno kao noseće ideje rata za nezavisnost, preobražene, postaju bitak posleratne izgradnje države i današnjih nacionalnih osećanja.

Skrupulozna misao autora o sržnim idejama koje podupiru nacionalnost savremenog Grka dopire do čitaoca poput talasa koji zapljuskuju blizu 14.000 kilometara grčkih obala. Oni su brojni, raznovrsnog oblika, intenziteta, sa različitim stepenom uticaja na razuđenost obale i floru i faunu koje je naseljavaju. Baš kao i

pregršt autorovih argumenata, opisa i objašnjenja ideja i događaja koji su u susret i od početka grčkog rata za nezavisnost oblikovali modernu grčku nacionalnu državu.

U prvom velikom talasu autor nas ubedljivom naracijom uverava u moć crkve kao „posebne grane države” (str. 52), odnosno pravoslavne vere i njenih glasnogovornika u stolicima za nama. Čitaoci se upoznaju i sa genezom, semantičkom i suštinskom, savremenog „oživljavanja antičkih naziva Heleni i Helas” (str. 61) u vreme rata za nezavisnost. I baš kao što su grčke crkva i država dva lica istog do današnjih dana, tako su se i antički sentimentali svojevrsnim inženjeringom ugradili u moderan grčki identitet odbacujući društveno neprihvatljive prakse starih Grka i stvarajući čvrst društveni konsenzus za opstanak i trajanje tako oblikovanog identiteta. On se, tvrdi autor, nije nimalo okrnjio već, naprotiv, obogatio u „sudaru i pomirenju antičkog i vizantijskog” (str. 62). Potencijalno čiljenje konsenzusa autor predstavlja kratkom raspravom o grčkom jeziku. Uzajamna konstitutivnost jezika i identiteta viđena kroz antagonizme, rasprave i usaglašavanja stvorila je Grka koji jezičko pitanje posmatra za nacionalno i diže čvrstu branu tuđicama. Uprskos istorijskim mimoilaženjima o ispravnosti govornog ili pisanog jezika, ovaj stub identiteta nije narušen već je u sebi akumulirao istorijsko gradivno tkivo i, prema stavu autora monografije, održao „neprekinuti kontinuitet od antičkih vremena do danas” (str. 72).

Naslov dela pred nama u kome se *rat za nezavisnost* nalazi na prvom mestu lako bi mogao da zavede čitaoca. Namesto prepričavanja istorijskog događaja, ma koliko važnog, autor seže znatno dublje u prošlost, vremenski i sadržajno. Sa jasno predstavljenom namerom: jedino razumevanje etabliranja, promena i tumačenja stubova grčkog identiteta može objasniti savremeni grčki nacionalni karakter. Pridajući kolosalni značaj ratu za nezavisnost (1821–1832) kao kulminaciji nezadovoljstva i težnji ka samostalnoj gradnji nacionalne države, autor čitaocima nudi svoje viđenje *Korena grčkog revolta* (str. 85–150) koji su do rata neizbežno vodili.

Krokiem dvovekovne istorije, koja je prethodila ratu za nezavisnost, autor monografije vodi čitaoca na putovanje nalik jedrenju na drugom velikom talasu argumenata; počevši od opisa spleta društvenih okolnosti koje su budile duh revolta, danka u krvi, harača ili ponašanja fanariotskog staleža u službi Porte, preko buđenja interesovanja Rusije i Francuske za narod i teritoriju „šest grčkih sandžaka” (kasnije jedanaest), pa sve do skiciranja ličnih istorija grčkih velikana među kojima se nalaze i oni čije ime nose beogradske ulice. Među njima su zasebno mesto, od ostalih kojima se na momente pridaje adekvatna pažnja, dobili Riga od Fere i zla sudbina koja ga je zadesila austrijskim ‘izručenjem’ u Zemunu, i Adamantios Korais, „ideolog modernog grčkog identiteta” (str. 120) i prenosilac ideja francuskog Prosvetiteljstva.

Rusko-turski rat (1768–1774) i uticaj Katarine Velike, sporazumi u Kučukkainardžiu, Jašiju, Tilzitu, uspostavljanje i propast Jonske republike, obrisi međunarodnog poretka nakon Bečkog kongresa iz 1815. umešno su i sa pravom merom uklopljeni u nameru autora monografije da ukaže na podjednako značajan uticaj unutrašnjih i spoljnih činilaca u oblikovanju konteksta pogodnog za početak rata za nezavisnost. Maestralno prikazana dinamika grčkog narodnog otuđenja od carigradske patrijaršije i fanariota, na jednoj strani, i rasta zadojenosti duhom slobodarstva sve širih društvenih staleža, sa druge, verodostojno je skicirala predeo koji su ubrzo naselili Prijateljsko društvo, Janis Kapodistrijas (odbio članstvo u Društvu 1817. i 1820. godine) i njihovi istomišljenici.

Kao svojevrсно osveženje, ali i peripetija dramskog teksta, posle poglavlja o *korenima revolta*, kada čitalac sa uzbuđenjem očekuje kulminaciju, autor se opredeljuje za umetak zasebnog poglavlja o *Kritu* (str. 151–170). Ne bez razloga. Prolog o dugovečnosti Krita i Kričana, od Minojske civilizacije do „turkokričana i kriptohrišćana”, sa kratkim osvrtima na *vekove pod Venecijom* (str. 156) i tursko osvajanje, služili su slikanju razlika Krita i ostatka Grčke pod Osmanlijama. One su bile vidljive u odsustvu danka u krvi, višem stepenu islamizacije stanovništva, krvavom nasilju nad pravoslavicima, ali i odsustvu spoljne podrške kada bi se ‘hajnidi’ osmelili na pokušaje oslobođenja turskog jarma. Učinili su to Kričani i 1821. godine, na samom početku grčkog ustanka.

Autor je, u omaž junaštvu koju su stanovnici Krita pokazali uprkos krvavoj turskoj odmazdi, i poslednje, *zaboravljeno poglavlje* (str. 345–370) knjige posvetio Iraklionu, Sfakji i Anoji.

Opis toka ustanka, revolucije ili rata za nezavisnost, koje autor uzima za sinonime u grčkom slučaju, zauzima najveći deo monografije (str. 171–341). Ovaj treći veliki talas, u kome vidimo kulminaciju događaja 'nagoveštenih' prethodnim poglavljima, u sebi sadrži i nekoliko morskih struja u vidu: *albanskog faktora* i delovanja ustanika u Vlaškoj i Moldaviji. Svaka od njih je uticala na početak, tok i krajnji uspeh grčkih ustanika. Uspon i pad Janjinskog Ali-paše, njegove političke ambicije za centralizacijom vlasti, korišćenje slabosti Selima III i loša procena snage i upornosti Mahmuda II, okršaj sa Suliotima, albanskim pravoslavcima, na ovom mestu su samo tračak detaljnih opisa ukomponovanih u pitak tekst koji dokazuje autorovu tvrdnju: odmetničko delovanje paša i slabljenje integriteta Osmanskog carstva pružili su prekopotreban prostor grčkim ustanicima za dobru pripremu.

Karakterizacija Aleksandrosa Ipsilantisa, koji se samo zahvaljujući tome što je bio 'bleda senka' Janisa Kapodistrijsa našao na čelu Prijateljskog društva, autoru je poslužila i za vrednovanje ustanika u Vlaškoj i Moldaviji kao *prokletih, odbačenih i poraženih* (str. 208). Prokletstvo od carigradskog patrijarha, odbačenost od ruskog cara i poraz od turske vojske opisani kroz tromesečnu dinamiku vojnih dešavanja

u Jašiju i Bukureštu i pripisani taštini ustaničkog vođe, sa dozom pesimizma čitaoca uvode u srce i dušu grčkog rata za nezavisnost: Peloponez.

Grčki rat za nezavisnost bio je koloplet ličnih, vojnih, diplomatskih i političkih previranja koja su vrtloženjem ustanike vodili u pobeде i poraze, spoljna savezništva i unutrašnje podele, ugrožen opstanak i neizvesnu budućnost. Trajanje ustanka obeleženo je, opisuje autor, sa tri građanska rata, početnim pobedama i snažnom turskom odmazdom, šahovskim nadmudrivanjima velikih sila, pažnjom i naklonjenošću intelektualne elite i javnog mnjenja tog vremena. Zato i ne čude zasebni odeljci o nosiocima 'ruske, engleske i francuske' ideje u grčkoj unutrašnjoj politici (Teodoros Kolokotronis, Aleksanros Mavrokordatis, Janis Koletis), opadama Mesologije i pobeđi kod Navarina, Puškinu i Bajronu, Ruskom memorandumu, te Londonskom ugovoru.

Opsežna studija koja umnogome nadilazi opis grčkog rata za nezavisnost i zadire u brojne naučne discipline, čije je makar osnovno poznavanje autoru bilo nužno za pisanje dela pred nama, završava se baš onako kako je i sve vreme vođena: umereno, racionalno i jasno. Grčka se izborila za nezavisnost, ali ne i za samostalnost, sažimanjem možemo predstaviti pogovor kao završni čin ove uzbudljive knjige. Autor se potrudio i da ne dovodi u zabludu srpskog čitaoca priznanjem da ovde nije posredi knjiga o srpsko-grčkim odnosima. Povremeni izleti ka tome su, ipak, приметni. Tumačeći nekrolog

povodom pomena knezu Milošu, autor nas upoznaje sa stavovima o srpsko-grčkim vezama kao „tajanstvenim i iskovanim istorijom” (str. 83). U knjizi svoje mesto pronalaze i reči Rige od Fere o „duhovnom izvoristu naše srpske braće” (str. 114) ili delovi u kojima Karađorđe od Srbije upoznaje grčke zaverenike. Pažljivom čitaocu neće promaći ni prilika da se na osnovu predstavljenog teksta analogijama sudi o uspehu grčkog rata za nezavisnost i neuspehu 'srpske revolucije’.

Pravo je bogatstvo predstavljene monografije u tome što jednako može intrigirati stručnu javnost, baš kao što se može uzeti za početno štivo čitaocu zainteresovanom za grčku istoriju. Sasvim sigurno se može naći i među univerzitetskom literaturom u oblasti balkanologije. Najposle, svojom metodološkom vrednošću, može biti i putokaz za dalja istorijska istraživanja ovog podneblja.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6000 reči (uključujući fusnote, bez apstrakata i bibliografije).
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009“, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business“, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed 7 August 2010), p. 5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfnpn@fnpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words (including footnotes) plus abstracts and bibliography) and books and conferences reviews (up to 1000 words).
- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604